

कोड स्वराज

मानक सत्याग्रहाच्या
क्षेत्रनोंदी

कार्ल मालामुद
सॅम पित्रोदा

कोड स्वराज

मानक सत्याग्रहाच्या
क्षेत्रांसाठी

प्रारंभिक बाबी

या प्रकाशनाचे कोणतेही हक्क राखीव नाहीत आणि ते सार्वजनिक क्षेत्राला सुपूर्द केलेले आहे.

'द वायर' साठी दिलेली मुलाखत ही त्यांच्या परवानगीने पुनर्मुद्रित केली आहे. आरन स्वाट्झ यांचा निबंध मुळात त्यांच्या ब्लॉग वर 2009 मध्ये प्रस्तुत केला होता व त्यानंतर लॉरेल रुमा आणि डॅनियल लॅथ्रोप यांनी संपादित केलेल्या ओपन गव्हर्नमेंट, ओरेंली मिडिया (सेबेस्टोपोल 2011) मध्ये त्याचे पुनर्मुद्रण झाले.

मार्टिन आर. ल्यूकास, डॉमनिक वूजायस्टिक, बेथ सिमॉन नोव्हेक, दर्शन शंकर, अनिरुध्द दिनेश, अॅलेक्झांडर मॅकगिलीव्हेरे या सर्वांनी मजकूर वाचून त्याबद्दल मदतकारक सूचना दिल्या, त्याबद्दल लेखक त्यांचे आभारी आहेत.

मुखपृष्ठ आणि प्रकाशन साहाय्य : पॉईंट बी स्टुडियो

पुस्तकासाठी अन्नपूर्णा एसआयएल हा फॉन्ट वापरला आहे. मूळ पुस्तकलेखन एचटीएमएल 5 मध्ये केले गेले व नंतर सीएसएस स्टाइल शीट व प्रिन्स एक्सएमएल प्रोग्रॅम वापरून त्याचे पीडीएफ रूपांतर केले गेले.

गांधीजींचे फोटो हे कलेक्टेड वर्क्स ऑफ महात्मा गांधी (CWMG) या गांधीजींच्या संकलित साहित्य ग्रंथांतून घेतले आहेत. या ग्रंथांची इलेक्ट्रॉनिक आवृत्ती उपलब्ध करून दिल्याबद्दल लेखक साबरमती आश्रमाचे आभार मानू इच्छितात. इतर ऐतिहासिक फोटो हे माहिती मंत्रालय, भारत सरकार यांचेकडून मिळाले आहेत व ते ऑन-लाईन उपलब्ध करून दिल्याबद्दल आम्ही मंत्रालयाचे आभार मानू इच्छितो.

पुस्तकाचा सोर्स कोड: <https://public.resource.org/swaraj>

प्रकाशक: पब्लिक रिसोर्स ऑर्गनायझेशन, इन्कॉर्पोरेटेड, सेबास्तोपोल, कॅलिफोर्निया, 2018.
कोणतेही हक्क राखीव नाहीत.

ISBN 978-1-892628-14-5 (Marathi paperback edition)

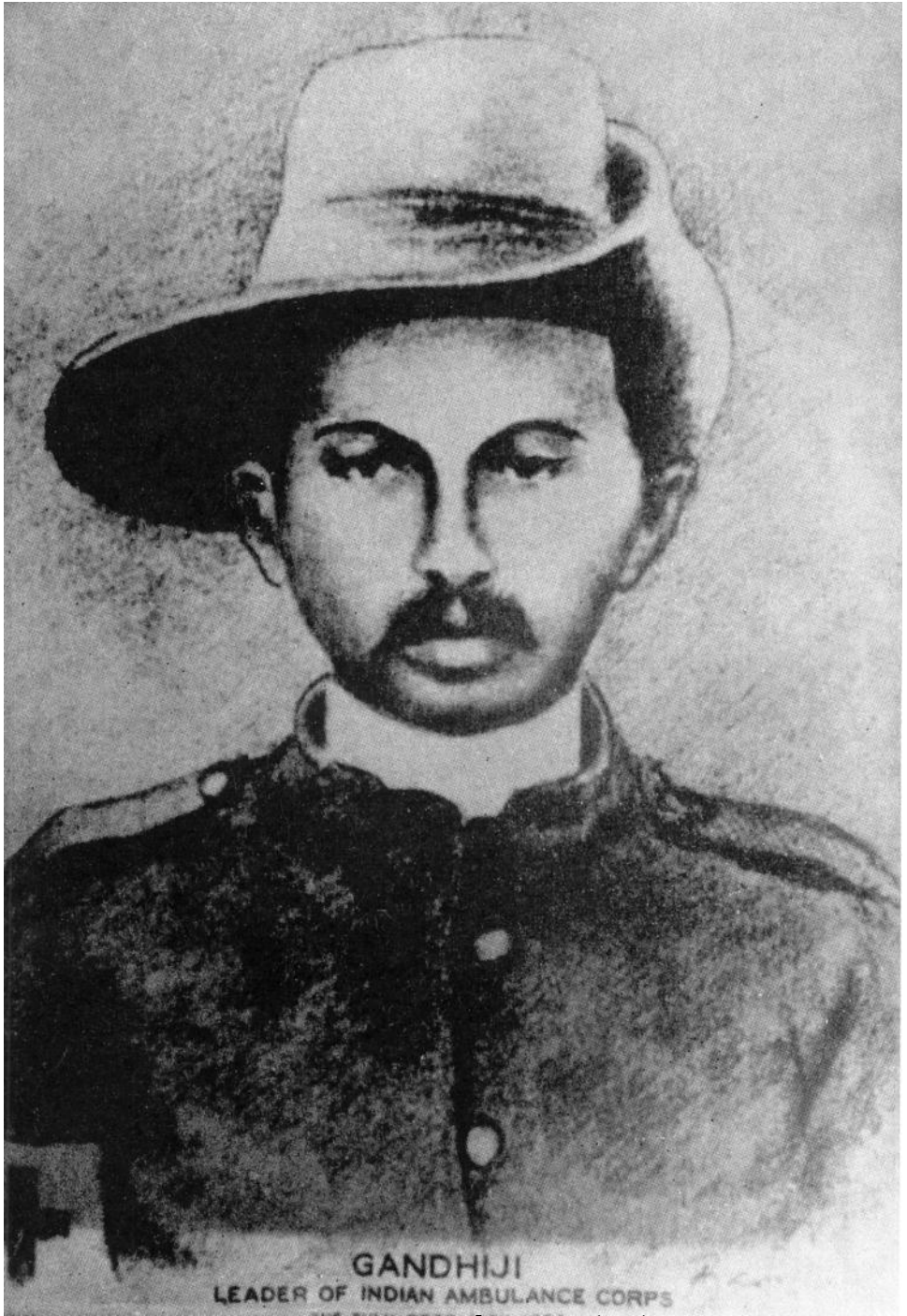
10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

कोड स्वराज

मानक सत्याग्रहाच्या
क्षेत्रांसाठी

कार्ल मालामुद
सॅम पित्रोदा

CWMG, खंड 5, पा.नं. 368, गांधीजी, भारतीय अम्बुलन्स कोअरचे नायक, 1906

अनुक्रमणिका

वाचकांस	1
सॅम पित्रोदा, अहमदाबाद, ऑक्टोबर 3, 2016 इस्टिट्यूट ऑफ इंजिनियर्स (इंडिया) यांच्या समोर केलेल्या भाषणानंतर मांडलेली मते.....	7
कार्ल मालामुद, ऑक्टोबर 5, 2016, एअर इंडियाच्या उड्डाण 173 वरून साबरमती आश्रमाला दिलेल्या भेटीबद्दलचे टिपण	17
जून 14, 2017, द इंटरनेट आर्काइव्ह, सॅन फ्रान्सिस्को भारत आणि अमेरिकेमधील ज्ञानाची उपलब्धता, डॉ. सॅम पित्रोदा यांनी मांडलेली मते	31
भारत आणि अमेरिकेमधील ज्ञानाची उपलब्धता, कार्ल मालामुद यांनी मांडलेली मते	43
कार्ल मालामुद, नॅशनल हेराल्ड, जुलै 8, 2017, हीरक महोत्सवी विशेषांक डिजिटल युगातील सत्याग्रह: एक व्यक्ती काय करू शकते?	55
हॅज-गीक गीक-अप (जाहीर भाषण: पाहुण्या गीक्सचे) एनयूएमए बेंगळुरू, ऑक्टोबर 15, 2017 माहितीचा अधिकार, ज्ञानाचा अधिकार: डॉ. सॅम पित्रोदा यांची मते	63
माहितीचा अधिकार, ज्ञानाचा अधिकार: कार्ल मालामुद यांची मते	75
द वायर, अनुज श्रीनिवास, ऑक्टोबर 26, 2017. (परवानगीसह उद्धृत) मुलाखत: या छोट्याशा यूएसबी मध्ये 19,000 भारतीय मानके आहेत. ती सार्वजनिकरित्या सर्वांना उपलब्ध का करू नयेत?	93
कार्ल मालामुद, कॅलीफोर्निया डिसेंबर 4 ते 25, 2017 'काड स्वराज' वरील टिपण	113
परिशिष्ट: ज्ञानाच्या संदर्भातील ट्वीट	185
परिशिष्ट : पारदर्शकता कधी उपयोगी असते?	189
निवडक ग्रंथसूची	201
निवडक इंटरनेट लिंक्सची सूची	209

CWMG, खंड 5 (1905-1906), दर्शनी पान, बिनतारीख.

वाचकांस

प्रिय वाचक,

गेल्या दोन वर्षांतील आमच्या भाषणांचा व वक्तव्यांचा हा दस्तऐवज आहे. थोड्याफार किरकोळ दुरुस्त्या सोडल्या, तर आम्ही जे बोललो ते त्याच शब्दात इथे सादर केले आहे.

या दस्तऐवजाची सुरुवात होते ती आम्हाला ज्या विषयाने एकत्र आणले त्यापासून, भारतीय मानकांपासून. भारतीय मानकांचे 19,000 दस्तऐवज आहेत. ते सारे सरकारने प्रकाशित केले आहेत. ही मानके म्हणजे असे तांत्रिक ज्ञान आहे ज्याने आपले जग सुरक्षित कसे राखायचे याचे नियंत्रण होते. हे सुरक्षेसंबंधीचे कायदे आहेत.

भारतीय मानके ही आधुनिक तंत्रवैज्ञानिक जगासाठी महत्वाच्या असणार्थ्या अनेकविध बाबींचा विचार करतात: खाजगी आणि सार्वजनिक इमारतींची सुरक्षा, कीटकनाशकांपासून सुरक्षा, कापड गिरणीतील यंत्रांची सुरक्षा, धोकादायक पदार्थांच्या वाहतुकीबाबत घ्यावयाची काळजी, खाण्याच्या आणि मसाल्याच्या पदार्थांमधील भेसळीपासून सुरक्षा, आणि जल सिंचन आणि पूर नियंत्रण यासाठी घ्यायची काळजी अशा अनेकानेक बाबी त्यात येतात.

भारतात — आणि तसे पाहता जगात बहुतेक सर्व ठिकाणी — या दस्तऐवजांच्या उपलब्धतेवर फार मोठी बंधने व मर्यादा आहेत आणि ज्यांना त्यांची गरज आहे त्यांनाच ती उपलब्ध नाहीत. या दस्तऐवजांचे हक्क कॉपीराइटद्वारा राखून ठेवले आहेत, ते अवाच्या सवा किमतीला विकले जातात आणि तंत्रवैज्ञानिक मार्गांनी कडेकोट बंदोबस्तात ठेवलेले असतात. आम्ही ती मानके विकत घेतली आणि मोफत, निर्बंधाशिवाय खुल्या वापरासाठी ती इंटरनेटवर उपलब्ध करून दिली, आणि आधी पत्राद्वारे आम्ही भारत सरकारला आम्ही काय करणार आहोत याबद्दलची सूचना दिली आणि नंतर अधिकृतरीत्या पिटीशनमार्फत कळवले.

सरकारने जेव्हा या मानकांमधील सुधारणा आणि अद्ययावत माहिती आम्हाला देण्याचे नाकारले तेव्हा आम्ही नवी दिल्ली येथील उच्च न्यायालयात रीतसर सार्वजनिक हित याचिका दाखल केली. आम्ही ही तक्रार केली कारण आमच्या दृष्टीने हा एक सत्याग्रह होता. “आत्म-सत्याचा” पाठपुरावा होता, आणि विचारपूर्वक निवडलेला अहिंसात्मक प्रतिकाराचा मार्ग होता. आम्ही कुठलेही आढेवेढे न घेता, बिनदिक्कत कबूल करतो की आम्ही महात्मा गांधींचे शिष्य आहोत आणि भारतात आणि अमेरिकेत न्याय आणि लोकशाही यांसाठी दिल्या गेलेल्या ऐतिहासिक लढ्यांचा अभ्यास करणारे विद्यार्थी आहोत.

आम्ही भारतातील इंजिनियर्सच्या शिक्षणाचा विस्तार करण्यासाठी, येथील शहरांच्या सुरक्षेसाठी आणि आम नागरिकांना जागरूक करण्यासाठी ही कृती केली. या कृतीसाठी आम्ही कोणाचीही क्षमायाचना करत नाही. आतापर्यंत हे दस्तऐवज इंटरनेटवर लाखो लोकांनी पाहिले आहेत. जाहीर आहे की अगोदरपासूनच या मौल्यवान माहितीचा जास्तीत जास्त प्रसार होण्याची तातडीची गरज होती.

आम्ही या पुस्तकाचे “कोड स्वराज” असे नाव देण्याचे एक कारण आहे. आम्ही “कोड” (code) असे म्हणतो तेव्हा आम्हाला संगणकासाठी वापरले जाणारे सोर्स कोड किंवा इंटरनेटचे

महाजाल परिव्याख्यित करणारे प्रोटोकॉल फक्त अभिप्रेत नाहीत. आम्ही कोड म्हणतो तेव्हा त्याचा अर्थ गोष्टी कशा चालाव्यत याबद्दलची कोणतीही नियमावली असा होतो, मग ती इंटरनेट कसे चालावे याबद्दलची असो की आपल्या लोकशाहीचा कारभार कसा चालवावा याबद्दलचे कायदे व नियम असोत. आणि कोड स्वराज म्हणजे एक खुली नियमावली, लोकांच्या मालकीची व त्यांना माहीत असलेली नियमावली.

अशी खुली नियमावली नसती तर आज आपल्याला उपलब्ध असलेले इंटरनेटचे महाजाल फार फार वेगळे झाले असते. आम्हाला असे वाटते की आपली पायाभूत रचना (infrastructure) ही खुल्या आणि आणि पारदर्शक नियमांवर आधारलेली असली पाहिजे, एक अशी रचना की कोणालाही ती कशी चालते आणि ती कशी सुधारायची ते माहीत करून घ्यायची मुभा असेल. असे तत्त्व हा लोकशाहीचा गाभा आहे, आणि आम्हाला अभिप्रेत असलेला माहितीच्या लोकशाहीकरण्याचा अर्थ हाच आहे, प्रवेशासाठी असलेले अडथळे दूर होणे.

आम्हाला हा विश्वास आहे की ज्या समाजात खर्ष्या अर्थाने कोड स्वराज अस्तित्वात असेल, त्या ठिकाणी आणखी कितीतरी पुढे जाण्यास वाव असेल, अगदी सर्व मानवी ज्ञान सार्वत्रिक रीत्या उपलब्ध करून देण्यासारखे प्रेरक ध्येयदेखील प्रत्यक्षात येऊ शकेल. इंटरनेटने आपल्याला हे दाखवून दिले आहे की खुली, मुक्त कार्यपद्धती ही अशी आहे की कधीही साकार होऊ शकणार नाहीत असे वाटणार्या स्वप्नांच्याही पलीकडे ती प्रत्यक्षात आणू शकते. आणि ही शिकवण आपण जास्तीत जास्त ठिकाणी अधिक व्यापक पद्धतीने अनुसरायला हवी.

गांधीजींची स्वातंत्र्याची चळवळ ही फक्त भारताच्या स्वातंत्र्यापुरती मर्यादित नव्हती. संपूर्ण जगामध्ये स्व-राज्य, लोकशाही आणि वसाहतवादातून मुक्ती ही तत्त्वे रुजवण्यासाठी होती. सर्वांना समान संधी, माहितीचे लोकशाहीकरण, विश्वस्त कल्पना आणि सर्वांचे भले या गोष्टी गांधीजी आणि ते ज्यांचे नेतृत्व करत होते त्यांच्यात अगदी खोल रुजलेल्या होत्या.

आम्ही जे तंत्र वापरले ते आमच्या पूर्वसूरींकडून स्फूर्ती घेऊन. त्यामध्ये आम्ही व्यक्तीगत पातळीवर पत्करलेला धोका कुठल्याही तरांनी तेवढा मोठा नसला तरी सतत लढले पाहिजे हा धडा आम्ही हृदयाशी बाळगलेला आहे. सत्याग्रहाचे तंत्र आणि पद्धत छोट्यामोठ्या सर्व प्रश्नांसाठी वापरता येते, पण आपण सर्वजणांनी आपली लोकशाही नीट चालावी यासाठी काम करणे हे खरे महत्त्वाचे. लोकशाहीमध्ये सरकार लोकांच्या मालकीचे असते आणि त्यामुळे जर आपण सार्वजनिक कामात रस घेतला नाही, जर आपण स्वतःला आणि राज्यकर्त्यांना शिक्षित केले नाही तर स्वतःच्याच जगाचे विश्वस्त म्हणून राहण्याचा अधिकार आपल्याला राहणार नाही.

आम्ही या पुस्तकात भरपूर फोटोंचा समावेश केला आहे. हे पुस्तक म्हणजे नव्या जुन्याचा काला आहे. याचे कारण आम्हाला हे फोटो प्रेरणा देतात, गांधीजींच्या संकलनातील (CWMG) आणि माहिती मंत्रालयाच्या आर्काइव्हज मधील फोटो आणि ते पाहणे आम्हाला खूप आवडते. सर्व ज्ञान हे पूर्वसंचिताचा आधार घेऊनच वाढते. आणि आम्हीही हे पुस्तक इंटरनेटवरील सर्वासाठी खुले असलेल्या साहित्यातून उभे केलेले आहे.

आम्हाला आशा आहे की तुम्ही वेळात वेळ काढून या आश्चर्यकारक संसाधनांचा धांडोळा घ्याल आणि ती सामुग्री तुमच्या स्वतःच्या कामासाठी देखील उपयोगात आणाल. ज्ञानची

वाचकांस

कवाडे सर्वासाठी खुली असणे हा मानवी अधिकार आहे, पण आपण त्या ज्ञानाचे फक्त उपभोक्ते बनून चालणार नाही, पुढे जाऊन ज्ञानाच्या सार्वजनिक स्रोतांमध्ये आपण सर्वांनीच योगदान द्यायला हवे.

आम्ही दोघेही तंत्रज्ञ आहोत. आम्ही दूरसंचार माध्यमे आणि संगणकासोबत काम करण्यामध्ये आमचे आयुष्य घालवले आहे. इंटरनेट हा एक जग बदलणारा चमत्कारच ठरला आहे हे तर खरेच, पण त्याची क्षमता याहून कितीतरी मोठी आहे, आणि तरीही आम्ही पाहतो आणि आम्हाला असे लक्षात आले आहे की आमच्या सारखेच अनेक लोक कुठलेतरी नवीन ऑप्शन शोधण्याच्या मागे किंवा जाहिरातींवर दोनचार नवीन नवीन क्लिक कसे पडतील याचा पाठपुरावा करत दिवस घालवत आहेत.

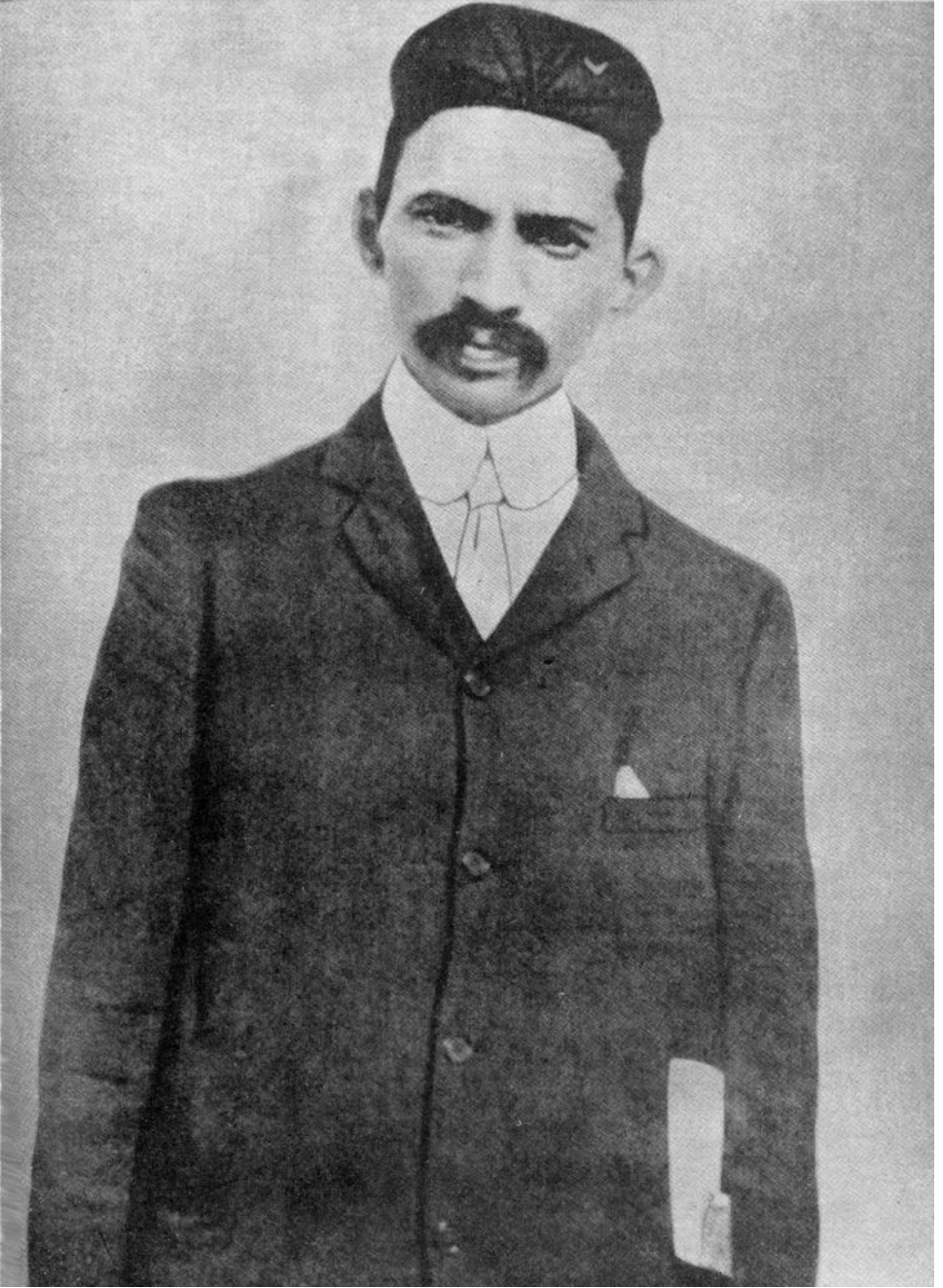
एकीकडे जगभर असमानता वाढत असताना व्यापारी जगाचा कितीतरी मोठा भाग हा व्यापारी मध्यस्थी आणि मत्तेदारीच्या साहाय्याने स्वतःचा खाजगी फायदा करून घेण्यावर केंद्रित झालेला आहे. आम्हाला आशा आहे आमचे जास्तीत जास्त सहकारी वेळ काढून सार्वजनिक कामे अंगिकारतील आणि गांधींच्या विचाराने प्रेरित होऊन जग अधिक सुंदर बनवायला मदत करतील, एक असे जग जे सार्वजनिक हिताभावती केंद्रित असेल, फक्त खाजगी फायद्याभावती नव्हे.

काहीजणांना माहितीच्या लोकशाहीकरणाचे हे ध्येय म्हणजे हवेतील इमला वाटू शकेल आणि या संकटाच्या काळात गंभीरपणे पाठपुरावा करण्याजोगे वाटणार नाही. एखादा संपादक असेही विचारू शकेल की लोक भुके कंगाल होत असताना आणि पृथ्वीचा विनाश होत असताना आपण आपले सर्व लक्ष संगणक आणि नेटवर्क्सवर केंद्रित कसे करू शकू?

आमच्याकडे या प्रश्नाची दोन उत्तरे आहेत. पहिले म्हणजे संगणक आणि नेटवर्क्स हे आमचे काम आहे जे आम्ही करत आहोत. आपल्या जगात आपण सर्वच आपल्याला जे करता येते ते करतो. पण आमचे खरे उत्तर एकच आहे की ज्ञान उपलब्ध होणे ही बांधकामातली एक वीट आहे, माहितीचे लोकशाहीकरण हे या साध्याचे साधन आहे, एक असा पाया आहे ज्यावर आपण सर्वजण मिळून बांधकाम उभे करू शकतो.

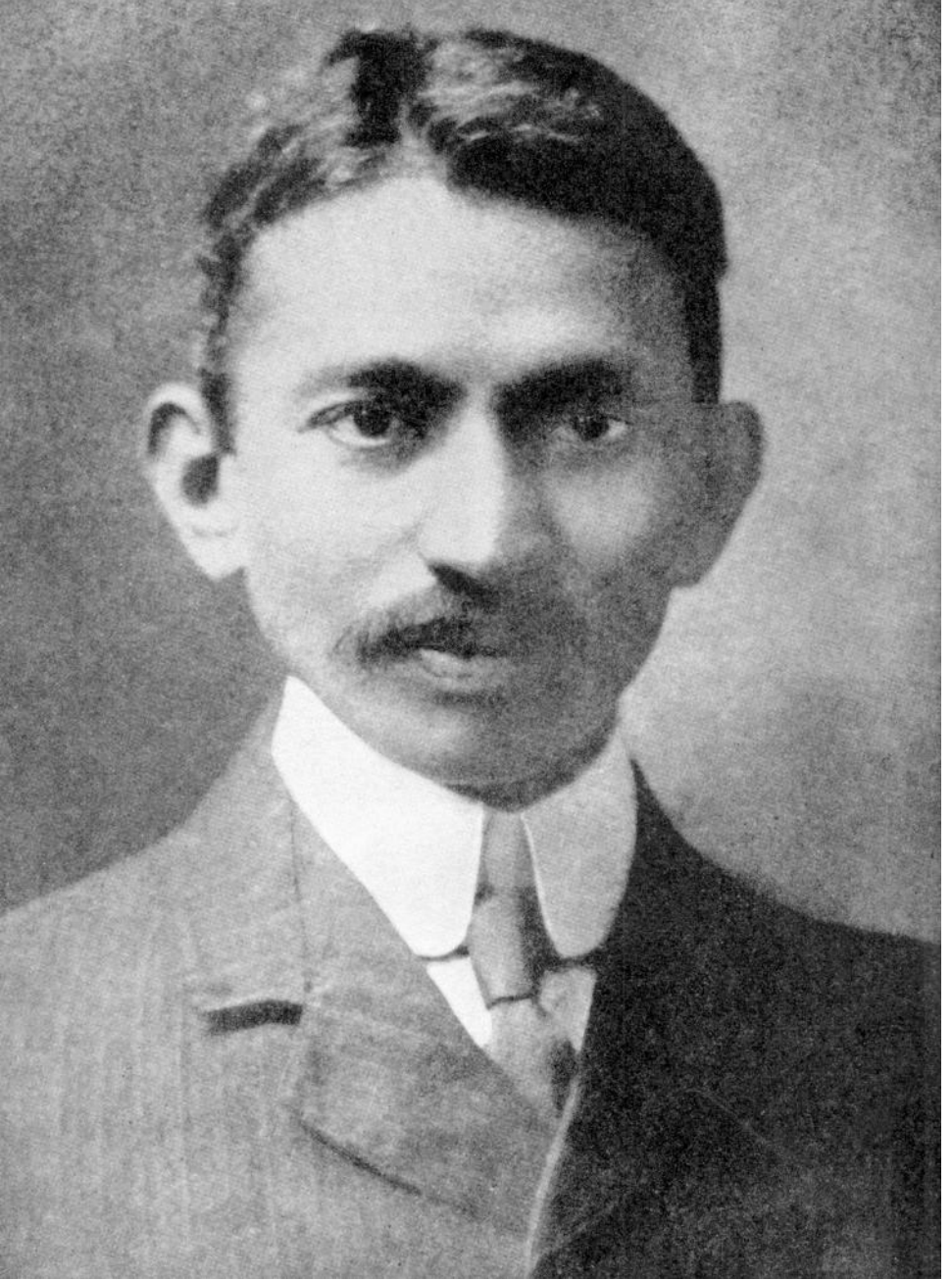
आपण हा पाया जर मजबुतीने रचला तर आमचा विश्वास आहे की मागील शतकांतील लोकांनी ज्याप्रमाणे आपले जग नव्याने निर्माण केले तसेच आपणही आपले जग नव्याने निर्माण करू शकू. सार्वजनिक हिताऐवजी काही लोकांच्या हातात सर्व स्रोत एकवटत जाण्यावर केंद्रित असलेल्या आपल्या वित्तव्यवस्थेमध्ये ज्या गंभीर खोलवरच्या चुका आहेत त्या आपण सुधारू शकू. आणि आम्ही आरोग्य सेवा, वाहतूक सेवा, अन्न आणि निवारा या गोष्टी आपण कशा पुरवतो त्यामध्ये क्रांतीकारक बदल घडवून आणू शकू. आपण स्वतःला व आपल्या मुलांना कसे शिक्षित करतो त्यामध्ये क्रांतीकारक बदल घडवून आणू शकू. आपण शासन कसे काम करते त्यामध्ये क्रांतीकारक बदल घडवून आणू शकू. आपण ज्या ग्रहावर राहतो त्या पृथ्वीची काळजी घेण्याची सुरुवात करू शकू. माहितीचे लोकशाहीकरण जग बदलू शकते. ज्ञानाच्या वसाहतीकरणाला तिलांजली देणे जग बदलू शकते. चला, आपण या प्रवासाचे सहप्रवासी होऊया.

कार्ल मालामुद आणि सॅम पित्रोदा

CWMG, खंड 3 (1898-1903), दर्शनी पान, जोहॅन्सबर्ग, 1900.

CWMG, खंड 9 (1908-1909), दर्शनी पान, गांधीजी लंडनमध्ये, 1909.

CWMG, खंड 20 (1921), दर्शनी पान, गांधीजी, 1921.

इंस्टिट्यूट ऑफ इंजिनियर्स (इंडिया) यांच्या समोर केलेल्या भाषणानंतर मांडलेली मते

सॅम पित्रोदा, अहमदाबाद, ऑक्टोबर 3, 2016

[भाषणाचा शेवट करतात]

आभारी आहे!

[टाळ्या]

माझे एक मित्र आहेत जे गेली 25 ते 30 वर्ष इंटरनेटवर काम करत आहेत. इंटरनेटवर पहिले रेडियो स्टेशन कार्ल यांनी सुरू केले आहे.

[टाळ्या]

कार्ल सरकारी माहिती घेऊन ती सार्वजनिक रीत्या उपलब्ध करून देणारे एक कार्यकर्ते देखील आहेत. सरकारला सरकारी माहिती लोकांना मिळावी असे वाटत नाही म्हणून कार्ल ना नफा ना तोटा तत्त्वावर एक स्वतंत्र संस्था चालवतात.

उदाहरणार्थ, भारतात, तुम्हाला कल्पना यावी म्हणून सांगतो, ब्युरो ऑफ इंडियन स्टॅन्डर्ड्स मध्ये इमारती, सुरक्षा, मुलांची खेळणी, यंत्रे अशा अनेकविध विषयांसंबंधी 19,000 मानके आहेत. ही मानके ब्युरो ऑफ इंडियन स्टॅन्डर्ड्सने (बीआयएस) प्रकाशित केलेली असली तरी ती भारतीय जनतेसाठी मोफत उपलब्ध नाहीत. ती विकत घ्यावी लागतात.

आम्ही जगभर असा आग्रह धरत आहोत की ही मानके जाहीर करावीत. सार्वजनिक रीत्या उपलब्ध करावीत. आम्ही भारतातील या मानकांचा पूर्ण संच विकत घेतला व कार्ल यांनी तो संच इंटरनेटवर टाकला. भारत सरकार घाबरले. सरकारने म्हटले, "तुम्ही असे करू शकत नाही. त्यावर आमचा कॉपीराइट आहे." ते उपलब्ध आहे. ते काही तुमचे मानक नाही. लोकांचा पैसा त्यावर खर्च झालेला आहे, ती सार्वजनिक मानके आहेत, आणि त्याबद्दल लोकांना माहीत असले पाहिजे.

त्यांना हे मान्य नाही. ते म्हणतात, "तुम्ही तसे करू शकत नाही. तुम्हाला ती विकत घ्यावी लागतील." तुम्हाला इमारतीसाठी असलेले मानक हवे असेल तर त्याला 16,000 रुपये पडतात. भारताबाहेर राहून जर तुम्हाला भारतातील इमारतीचे मानक हवे असेल तर तुम्हाला 1,60,000 रुपये पडतात.

जर मी एक सिव्हिल इंजिनियर आहे आणि मला इमारतींच्या मानकांबद्दल शिकायचे आहे तर मला भारत सरकार कडून ती मानके विकत घ्यावी लागतात. आम्ही म्हणतो, "नाही, ही सार्वजनिक माहिती आहे." कार्ल यांनी आता भारत सरकारवर खटला भरला आहे. व तो

न्यायलयात चालू आहे. आम्ही म्हणत आहोत, "हे असेच सर्व ठिकाणी चालले आहे. सर्व ठिकाणी हीच परिस्थिती आहे. अमेरिकेमध्ये देखील असेच आहे. कारण तुम्हाला मानकांची माहिती असावी असे सरकारला वाटत नाही."

हा लढा सर्वच पातळ्यांवर दिला जातोय. आम्ही तो अमेरिकेतही देत आहोत, युरोपातही देत आहोत.

[टाळ्या]

डिजिटल दुनियेच्या विकासासाठी केल्या जाणाऱ्या लढाईसाठी आम्हाला लोक हवे आहेत. डिजिटल दुनियेचा विकास म्हणजे फक्त हार्डवेअर किंवा सॉफ्टवेअर असे नाही. त्यात अशा प्रकारचे प्रयत्न देखील येतात. तुमच्या आरोग्या संबंधीची आकडेवारी, त्या आरोग्याच्या आकडेवारीवर कोणाची मालकी आहे? हा सार्वज्ञा जगभरात असलेला मोठा प्रश्न आहे. तुम्ही या आरोग्याच्या आकडेवारीचे काय करणार आहात? गुप्तेचा प्रश्न आहे, आकडेवारी चोरण्याचा प्रश्न आहे. खरे महत्त्वाचे आव्हान आहे मोकळी व्यवस्था, मुक्त सरकार, खुली आकडेवारी, खुले मंच, खुले सॉफ्टवेअर.

मी कालचा पूर्ण दिवस गांधी आश्रमात अहिंसा या विषयाला दिला होता. आणि गांधीजींना खुले सरकारी मंच आवडले असते. गांधीजींचे सर्व विचार हे खुले सॉफ्टवेअरच होते. गांधीजींनी आज ट्वीट केले असते. गांधीजींनी फेसबुक देखील वापरले असते. गांधीजींनी स्वतःचा ब्लॉग चालवला असता, कारण हा माध्यमांचा, प्रकाशनाचा, छपाईचा आणि अखेर वर्तमानपत्रांचा छापून पाठवण्याचा प्रश्न आहे.

आम्ही म्हणतो, सरकार ही माहिती स्वतःकडे कशी काय ठेऊ शकते? आपल्याला यासाठी भांडायला हवे. गांधीजींचा दृष्टिकोन ठेवायला हवा. डिजिटल दुनियेतला हा सत्याग्रह करायला हवा. सत्याग्रह म्हणजे न्यायालयात खटला, पिटीशन दाखल करणे, सरकारला समजून सांगणे की "तुमचे चुकते आहे. लोकांचे म्हणणे बरोबर आहे. ही लोकांची लोकांच्यासाठी असलेली माहिती आहे. ती तुमची माहिती नाही." हा देखील डिजिटल दुनियेच्या विकासाचा भाग आहे. विश्वास ठेवा, हे अनेक लोकांना नक्कीच समजेल.

यामध्ये गुंतलेला मोठा प्रश्न समजू शकतील असे या जगात हातावर मोजता येतील एवढेच लोक आहेत. प्रत्येकाने एक छोटा तुकडाच निवडून घेतला तर चांगले. आमचा मित्रांचा एक गट आहे. मी वर्ल्ड वाईड वेबच्या बोर्डावर आहे. ज्यांनी वेबचा शोध लावला ते टिम बर्नर्स-ली वेब बोर्डावर माझ्या सोबत आहेत. त्यामुळे त्यांच्या बरोबर मी हे प्रसाराचे काम करतो.

आमच्या बरोबर काम करणारा आमचे आणखी एक मित्र आहेत व्हिंटोन सर्फ. व्हिंटोन सर्फ हे इंटरनेटचे जन्मदाते समजले जातात. टिम बर्नर्स-ली हे वेबचा आणि व्हिंटोन हे इंटरनेटचे जन्मदाते आहेत.

तुम्हाला या सर्वांची साथ सोबत घ्यायला हवी. तुम्हाला त्यांच्या बरोबर काम करून हे समजून घ्यायला हवे. आणि हे सारे काम प्रेमाखातर करायला हवे. ही वेतन देणारी नोकरी नाही.

यांच्या समोर केलेल्या भाषणानंतर मांडलेली मते

तुम्हाला कोणी व्हिडेंट सर्फ बरोबर काम करण्याची नोकरी देणार नाही. कोणतेही सरकारी पद तुम्हाला सांगणार नाही की, "आता तू जा आणि वेबच्या जन्मदात्या सोबत मैत्री कर" पण तरीही तुम्ही ते करायला हवे. कोणीतरी ते करायलाच हवे.

कार्ल आणि मी खूप वेळ एकत्र घालवला आहे. ते आणि मी गेले सहा किंवा सात दिवस बरोबर आहोत. भारतातील न्यायालयात खटला दाखल करायचे हे खरे तर त्यांचे काम नाही. त्यांना इथे येऊन लढायची फार इच्छा नाही पण ते करावे तर लागणारच आहे.

सार्वजनिक हितासाठी हे करावे लागेल. तो सार्वजनिक हितासाठी लढवलेला खटला असायला हवा. आणि इथेच नेमके आपण कमी पडतो. आणि जर खरेच डिजिटल भारत निर्माण करायचा असेल तर आपल्याला डिजिटल दुनियेत आणखी अनेक गांधीवादी सत्याग्रही हवे आहेत. धन्यवाद.

कार्ल, तुम्ही येता का इथे? कोणीतरी तुम्हाला देणार आहे छोटीशी --

[टाळ्या]

मी सांगायला विसरलो. कार्ल यांच्याजवळ एक छोटेसे पॅकेज आहे. या डिस्कवर भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या काळातले 90,000 फोटो आहेत.

[टाळ्या]

गांधीजी, नेहरू, सुभाषचंद्र बोस सगळ्यांचे फोटो आहेत. आणि शिवाय स्वराज इंडियाचे 4,00,000 पानाचे दस्तऐवज आहेत.

[टाळ्या]

आणि शिवाय 19,000 भारतीय मानके आहेत.

[टाळ्या]

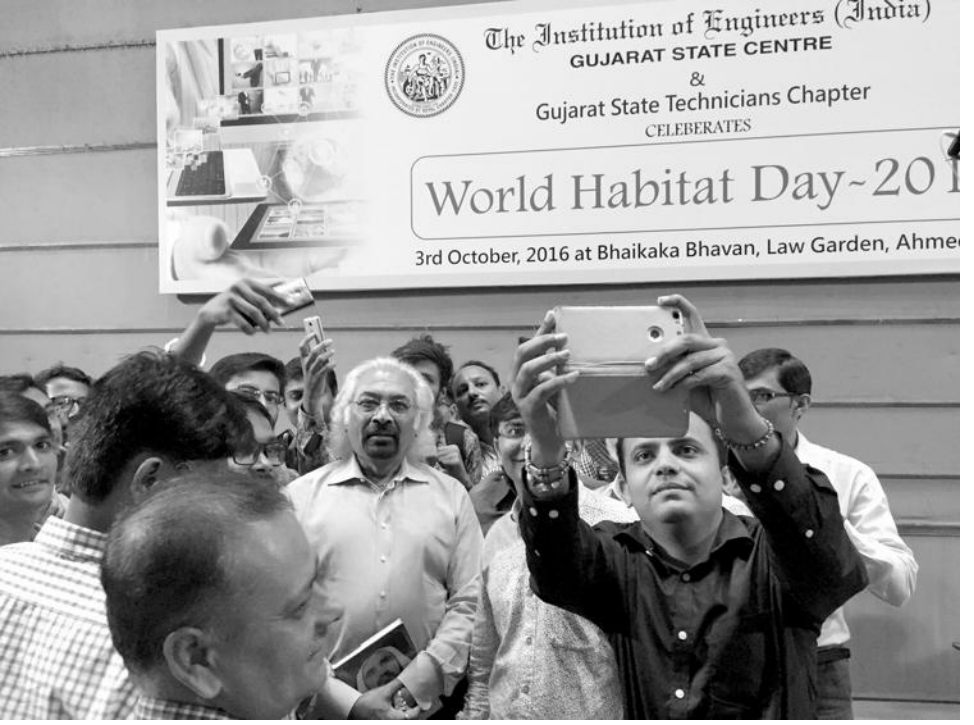
हे सारे 435 गिगाबाईट मेमरीमध्ये सामावलेले आहे. मला कार्ल यांनी त्यांना ती भेट द्यावी असे वाटते.

[टाळ्या]

[संस्थेला डिस्क भेट दिली जाते.]

[कार्ल यांना पुष्पगुच्छ दिला जातो.]

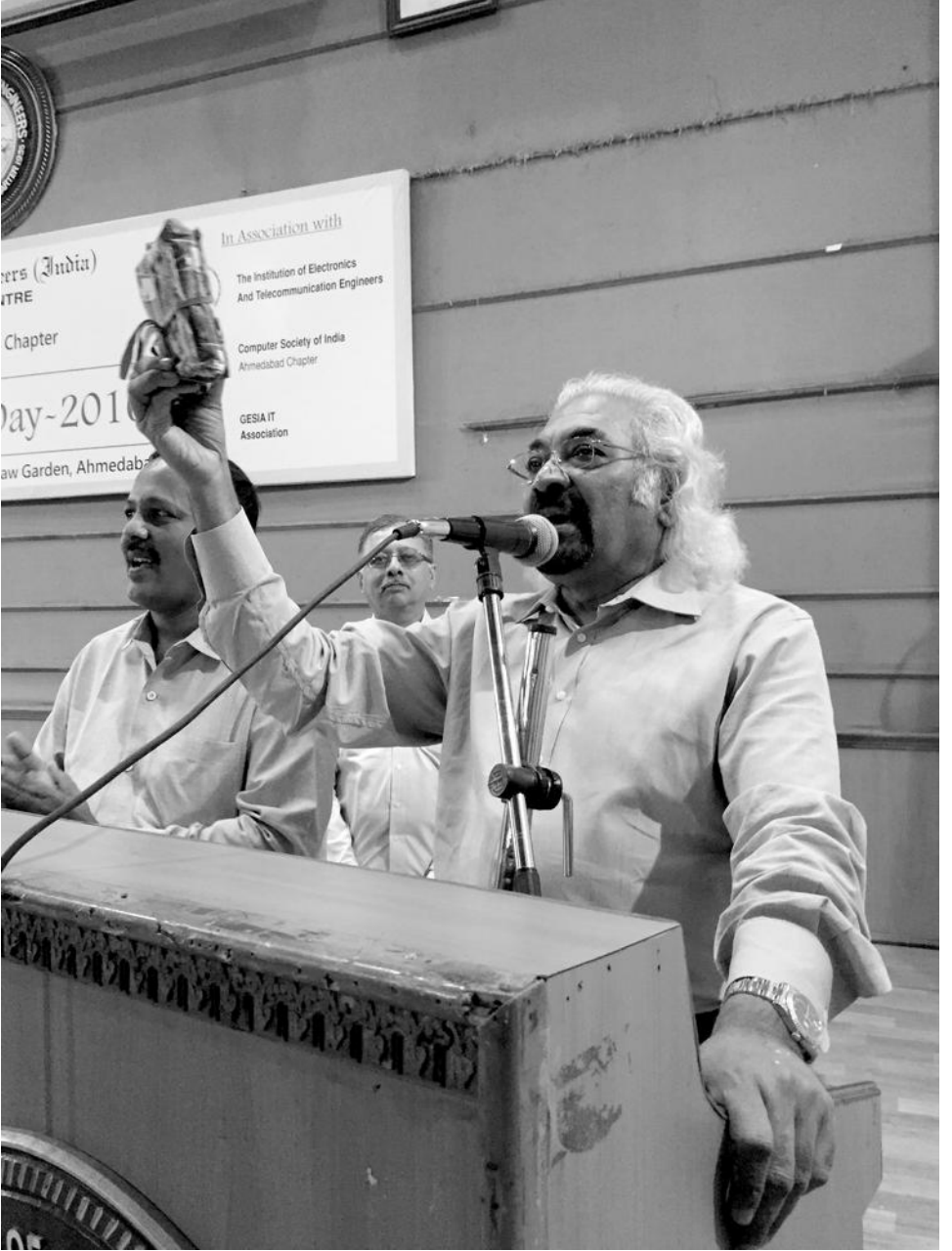
[कार्ल यांना प्रश्नोत्तरांच्या उर्वरित भागासाठी इतर माननीय पाहुण्यांसोबत मंचावर आमंत्रित केले जाते.]

સૈમ પિત્રોદા, ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇંજિનિયર્સ મધીલ ભાષણાનંતર ફોટોસાઠી પોઝ દેત અસતાના.

ભાષણાનંતર નેહમી ડહાણારી ઢુબંડ

सॅम पित्रोदा, 19,000 मानकांसह सर्व हिंद स्वराज संकलित दस्तऐवज असलेली टेराबाइट डिस्क लोकांना दाखवत असताना.

ज्या दहा गांधी ड्राइव्हज बनवल्या जाणार आहेत त्यांपैकी चार. वेस्टर्न डिजिटलच्या या प्रत्येक 1 टेराबाइट ड्राइव्हमध्ये 19,000 मानके, गांधीजींचे संपूर्ण संकलित साहित्य (CWMG), 129 आकाशवाणीवरील भाषणे आणि 12,000 फोटो यांचा समावेश आहे.

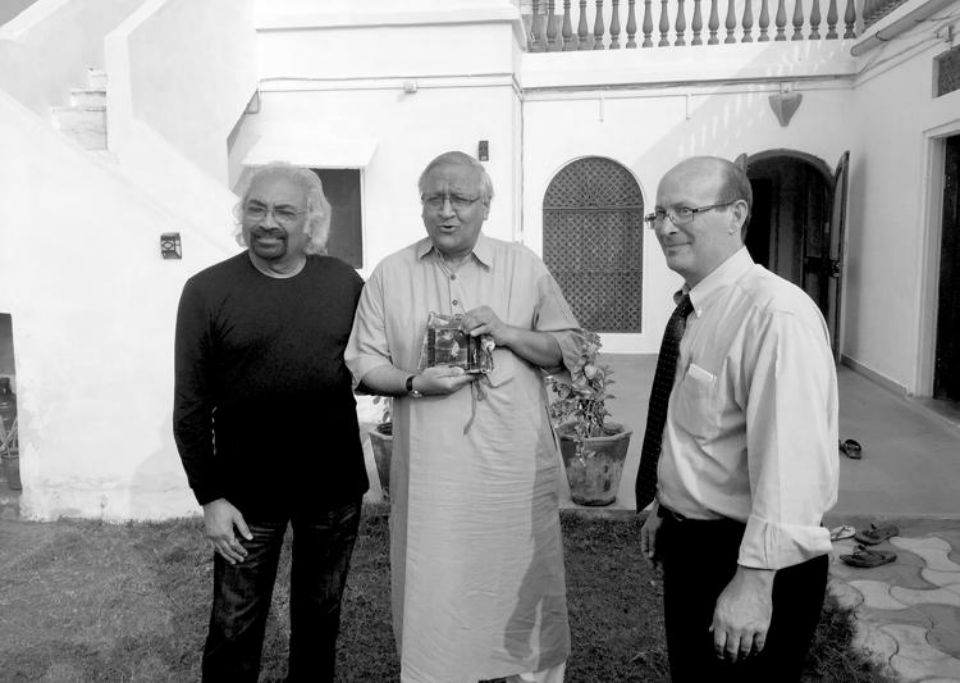
प्रत्येक ड्राइव्ह ही गांधीजी चालत असतानाचे फोटो असलेल्या सुती कापडाने आच्छादित आहे आणि खर्श्याखुर्श्या लाल फितीने बांधलेली आहे.

कार्ल मालामुद, गुजरात विद्यापीठाचे उप-कुलगुरु अनामिक शाह यांना गांधी ड्राइव्ह भेट देत असताना.

राजस्थानच्या केंद्रीय विद्यापीठाचे उप-कुलगुरु यांना भेट देताना.

बेअरफूट कॉलेजचे संस्थापक बंकर रॉय यांना भेट देताना.

दिना पटेल, साबरमती आश्रमात गांधी डिस्क ड्राइव्ह समवेत.

साबरमती आश्रमाला दिलेल्या भेटीबद्दलचे टिपण

कार्ल मालामुद, ऑक्टोबर 5, 2016, एअर इंडियाच्या उड्डाण 173 वरून

बंदुकीच्या गोळीच्या वेगात आमची गाडी अहमदाबाद, भारत येथील साबरमती आश्रमाकडे धावत होती. याच आश्रमात गांधी राहत होते. आणि इथूनच त्यांनी त्यांची समुद्रकाठापर्यंत निघालेल्या ऐतिहासिक यात्रेची सुरुवात केली होती, बिटीशांचा कायदा सरळ मोडून मीठ तयार केले होते, आणि त्या अखेरच्या 18 वर्षांच्या लढ्याची मुहूर्तमेढ घातली होती ज्याची परिणती भारताच्या स्वातंत्र्यात झाली.

आमच्या गाडीमध्ये ड्रायव्हरच्या शेजारच्या सीटवर बसले होते हिमांशू व्यास. ते अहमदाबाद शहर ज्यात आहे त्या गुजराथ राज्यातील काँग्रेस पक्षाचे अधिकृत प्रवक्ते होते. मागच्या बाजूला माझ्या शेजारी होते दिनेश त्रिवेदी, खासदार आणि माजी रेल्वेमंत्री. त्यांच्या शेजारी बसले होते भारताचे मुख्य तंत्रज्ञान अधिकारी, दोन पंतप्रधानांच्या मंत्रीमंडळात मंत्रीपद भूषवलेले, भारतातील प्रत्येक गावात फोन घेऊन जाऊन दूरसंचार क्रांती घडवून आणलेले सुप्रसिद्ध सॅम पित्रोदा.

आश्रमाच्या प्रवेश दाराशी कडेकोट सुरक्षा होती. तो दिवस होता 2 ऑक्टोबर, गांधी जयंतीचा आणि राष्ट्रीय सुट्टीचा. गुजराथचे राज्यपाल आणि देशभरातील अनेक मान्यवर आजच्या गांधी जयंतीच्या खास पारंपरिक प्रार्थना सभेसाठी हजर होते.

आमची गाडी दारात शिरताच पोलिसांनी गाडीला घेरले आणि कारच्या छतावर जोरजोरात धक्के मारत आणि आम्हाला ओरडून त्यांनी गाडी वळवून परत जायला सांगितले. हिमांशूंनी दरवाज्याची काच खाली करून सांगितले, "सॅम पित्रोदा! दिनेश त्रिवेदी! खासदार!"

दरवाजा ताबडतोब उघडला गेला आणि गाडी वेगात मातीच्या पार्किंग लॉटमधून जाऊन जिथून प्रार्थना नुकतीच संपली होती व लोक बाहेर पडत होते त्या इमारतीपाशी थांबली.

राज्यपालांची गाडी आणि सेनेच्या डझनभर गाड्या राज्यपालांना आश्रमाबाहेर घेऊन जाण्यासाठी इमारतीच्या दाराशी सज्ज होत्या. आम्ही आमच्या गाडीतून बाहेर पडताच सॅम आणि दिनेश भोवती झुंबड उडाली आणि सेल्फी काढणाऱ्यांची आणि हॅलो म्हणायला आलेल्यांची एकच गर्दी झाली.

सॅम आणि दिनेश यांनी लोकांच्या घोळक्यातून सुटका करून घेतली आणि चपळाईने तेथून बाहेर पडत असलेल्या राज्यपालांना अभिवादन करायला ते पुढे झाले. मी त्यांचा पदर घट्ट धरून होतो कारण मला सुरक्षा रक्षकांच्या तावडीत सापडायचे नव्हते. राज्यपालांना अभिवादन करून झाल्यानंतर फोटो घेणारा व त्यांना अभिवादन करणारा एक मोठा जमाव सॅम आणि दिनेश भोवती जमा झाला.

आम्ही या महत्त्वाच्या दिवशी साबरमती आश्रमात असण्याचे आणि सॅम यांनी मला भारतात बोलावण्याचे कारण होते 'गांधी: हिंसेबद्दल एक संवाद' या नावाची कार्यशाळा. सॅम यांनी दोन

महिन्यांपूर्वी एका संध्याकाळी मला फोन केला होता. ते खूपच अस्वस्थ आणि हरवलेल्या मनस्थितीत वाटत होते. ते माझ्याशी आतंकवाद्यांनी नुकत्याच केलेल्या बॉम्ब हल्ल्यांविषयी, शासनानी लोकांवर केलेल्या हल्ल्यांविषयी आणि लोकांच्या आपपासातील हिंसाचाराविषयी बोलले. ते म्हणाले "आपण काहीतरी करायला पाहिजे." त्यांनी आश्रमात ही कार्यशाळा आजोजित करायचे ठरवले होती आणि या कार्यशाळेसाठी मी त्यांच्या सोबत भारतात येईन का हे त्यांना विचारायचे होते.

सॅम यांनी मला स्पष्ट केले की त्यांना ही कार्यशाळा नुसत्या बोलण्याच्या आणि जगातील पारिस्थितीबद्दल हळहळ व्यक्त करण्याच्या पलीकडे जायला हवी होती. त्यांची इच्छा होती की ही कार्यशाळा एका शांतता चळवळीची सुरुवात ठरावी, एक अशी चळवळ जी आधुनिक जगात जे जे चुकीचे होते ते गांधींच्या तंत्राचा आणि शिकवणीचा उपयोग करून सुधारण्याचा थोडा तरी प्रयत्न करील.

जेव्हा सॅम मला काहीतरी करायला सांगतात, तेव्हा मी अर्थातच त्यांना हो म्हणतो. दुसऱ्या दिवसापासून त्यांनी आश्रमाला फोन करून विचारायला सुरुवात केली की ते आमची सोय करतील का आणि इतरांना फोन करायला सुरुवात केली की ते आमच्यासोबत येतील का. मी माझ्या व्हिसाच्या अर्जाच्या मागे लागलो

सॅम आणि दिनेश त्यांच्या चाहत्यांच्या जमावात गुंतले होते तोवर मी आजूबाजूच्या वातावरणाचे निरीक्षण करत होतो. आश्रम शेकडो शाळेच्या मुलां-मुलींनी भरून गेला होता आणि ती घोळक्याने आश्रमात फिरत होती. एका इमारतीच्या बाहेर गायक-वादक जमा होऊन पारंपरिक भजने, विशेषतः गांधींची आवडती प्रार्थना गीते, म्हणत होते. विद्यार्थी मैदानात बसून सूत कताई करत होते. पाहुण्यांचा एक मोठा गट गांधींच्या राहण्याच्या इमारती बाहेर गांधींना श्रद्धांजली वाहण्यासाठी उभा होता.

मी तिथे उभा असताना एक लाल शर्टातला उंच गृहस्थ माझ्यापाशी आले व त्यांनी स्वतःची ओळख करून दिली. ते होते श्रीनिवास कोडाली, ज्यांना मी या आधी कधीच प्रत्यक्ष भेटलो नव्हतो पण आम्ही नेटवरून एकमेकांसोबत अनेक वर्षे एकत्र काम केले होते. श्रीनिवास हे एक तरुण वाहतूक अभियंते आहेत आणि भारत सरकारच्या विरोधात केलेल्या खटल्यामध्ये माझे सह-अर्जदार आहेत. मी त्यांचे खूप प्रेमाने स्वागत केले आणि त्यांना माझ्या जवळपास राहण्याची सूचना दिली कारण ते कुठे हरवायला नको होते.

सॅम यांनी स्वतःची गर्दीतून सुटका करून घेतली आणि दिनेश यांना हाताला धरून मला जोरात हाक मारली, "चला जाऊया." श्रीनिवास कोडालींना सोबत घेऊन, आम्ही आश्रमातून चालू लागलो. आम्ही गांधींचे राहते घर आणि पुस्तकाचे दुकान मागे टाकून रस्ता पार करून पोचलो जिथे इडली आणि उपम्याचा नाश्ता ठेवला होता.

नाश्ता झाल्यावर आम्ही प्रशासकीय इमारतीच्या रस्त्याला लागलो. या इमारतीमध्ये आमची कार्यशाळा होणार होती. जमिनीवर सतरंज्या अंथरल्या होत्या आणि त्या ठिकाणी असलेल्या

साबरमती आश्रमाला दिलेल्या भेटीबद्दलचे टिपण

बालकनीत कार्यशाळेचे कामकाज पाहण्यासाठी विद्यार्थी आणि पाहुणे जमा झाले होते. सॅम जमिनीवर खोलीच्या मधोमध बसले. दिनेश आणि मी त्यांच्या दोन्ही बाजूला बसलो. जागा लहान होती आणि काही डझन उपस्थितांमुळे थोडी गर्दी होत होती.

माझ्या बरोबर समोर आमचे यजमान कार्तिकेय साराभाई बसले होते. ते प्रसिद्ध पर्यावरणवादी आहेत आणि भारतातील अवकाश कार्यक्रमाचे निर्माते त्यांचे वडील आहेत. कार्तिकेयजी आश्रमाचे एक विश्वस्त आहेत. तेच आजचे आमचे यजमान होते. मी जमिनीवर बसलेल्या लोकांकडे नजर टाकली आणि माझ्यासमोर इतके सारे गांधींच्या विचारांचे अभ्यासक, कार्यकर्ते आणि इतिहासतज्ज्ञ होते की कुणालाही दडपण यावे.

माझ्यासमोर अमृत मोदी हे घरी कातलेल्या सुताच्या पारंपरिक खादीच्या पांढऱ्या कपड्यात बसले होते. ते 1955 पासून आश्रमातच राहत होते आणि ते विनोबा भाव्यांच्या भारतभरच्या केलेल्या पदयात्रांमध्ये त्यांच्या सोबत होते. त्यांच्या बाजूला इला भट बसल्या होत्या. त्या 1972 साली स्थापन झालेल्या सेवा या स्व-रोजगार करणार्या स्त्रियांच्या संस्थेच्या संस्थापक होत्या आणि डेसमंड तुतू आणि इतर सदस्यांसोबत त्याही एल्डर्सच्या सदस्य बनल्या होत्या.

इलार्जीच्या शेजारी बसल्या होत्या दिना पटेल. त्यांच्या वडिलांनी त्यांच्या आयुष्यातील 40 वर्षे 100 खंडांच्या 56,000 पाने असलेल्या महात्मा गांधींच्या संकलित लिखाणाच्या संचावर (CWMG) खर्च केली होती. गेली सात वर्षे दिना या संकलित संचाच्या इलेक्ट्रॉनिक प्रती निर्माण करण्याचे काम करत आहेत. त्यांनी खूप कष्ट घेऊन ऑप्टिकल कॅरेक्टर रेकग्निशन (ओसीआर) केलेला मजकूर मूळ खंडांशी ताडून पाहत काटेकोरपणे चुका दुरुस्त करून महात्मा गांधींच्या शब्दांची विश्वासाह आवृत्ती निर्माण केली आहे.

गांधी या विषयावरील जगातील तज्ज्ञांमध्ये दिनांचे नाव फार वरती आहे. त्यांनी गांधींच्या लिखाणावर एवढी वर्षे काम केले आहे की संकलित संचातील शब्दशः शब्द न शब्द त्यांनी वाचला आहे. मी त्यांना काही दिवसांपूर्वी दिल्लीत भेटलो होतो. आणि त्यांनी मला एकापठोपाठ गांधींच्या आयुष्यातील अनेक गोष्टी अशा सांगितल्या की मी आश्चर्यचकित झालो. त्यांनी मला जी काही पुस्तके वाचायला सांगितली ती मला कधीच माहीत नसलेली होती. त्या गांधींचा चालता बोलता माहितीकोश आहेत आणि त्या खूप आत्मीयतेने आणि आकर्षक रीतीने त्यांच्या गोष्टी सांगतात.

मी व सॅम आम्ही राजस्थानमध्ये होतो त्यावेळी आदल्या दिवशी एक छोटसा गट आश्रमात भेटला होता व त्यांनी संवादाला सुरुवात करून दिली होती. सॅम राजस्थान केंद्रीय विद्यापीठाचे कुलगुरु होते आणि या नात्याने ते पदवीदान समारंभाच्या अध्यक्षस्थानी होते. जगातील हिंसा या विषयावरील आदल्या दिवसाच्या चर्चेचा गोषवारा देऊन कार्तिकेयजींनी सकाळच्या सत्राची सुरुवात केली.

आपल्या जगातील हिंसेची मुळे कशात आहेत याची चर्चा करणे, गांधींच्या शिकवणीतून आपण काय बोध घेऊ शकतो ते पाहणे आणि कृती करण्याची तीव्र इच्छा असलेली चळवळ कशी बांधता येईल ते तपासणे ही आमच्या कार्यशाळेची मुख्य जबाबदारी होती. आम्ही हिंसेच्या फैलावाचा प्रश्न एका दिवसात सोडवायला जमलो नव्हतो. आम्ही एका लांब टप्प्याच्या काळात

एक व्यक्ती म्हणून काय करता येईल आणि कालांतराने एकत्र होऊन आपला आवाज बुलंद कसा करू शकू याचा विचार करण्यासाठी जमलो होतो.

मी खूप नर्व्हस होतो. त्या रविवारच्या रात्री उशीरा जेव्हा सॅमने मला फोन केला होता तेव्हापासून मी या वजनदार प्रश्नाने पछाडलेला होतो. सरकार कडून मिळालेली माहिती फक्त एका डिस्कवरून दुसऱ्या डिस्कवर घेणे हे माझे नियमित काम. त्यापेक्षा ही समस्या कुठच्या कुठे वेगळी होती. आणि जरी मी नक्कीच अनेक वर्षे कायद्याचे राज्य, जागतिक शांती यांसारख्या मोठ्या व्याप्तीचा प्रश्न किंवा हिंसा थांबवणे अशा सर्व गोष्टींचा खोलात जाऊन विचार केला असला तरी गांधींची या विषयांवरील शिकवण मात्र माझ्या नेहमीच्या कक्षेबाहेरची आणि अस्वस्थ करणारी होती. माझ्याकडे पठडीतली उत्तरे नव्हती किंवा अंतर्दृष्टीही नव्हती.

कार्तिकेयजींच्या आदल्या दिवशीच्या चर्चेच्या गोषवार्थ्यामध्ये मुख्यतः तीन मुद्दे होते. पहिला की आपण विविधतेबाबत सहिष्णुता अंगिकारणे शिकले पाहिजे, आणि खरे म्हणजे विविधतेला प्रोत्साहन दिले पाहिजे. दुसरा की आपण मतभेदांबाबत सहिष्णुता अंगिकारणे शिकले पाहिजे, आणि खरे म्हणजे मतभेदाना प्रोत्साहन दिले पाहिजे. तिसरा हा की जर आपल्याला परिणामकारक व्हायचे असेल तर आपण निर्भयता अंगी बाणण्याची अनिवार्यता समजून घेतली पाहिजे. ही तिन्ही स्वभाव वैशिष्ट्ये गांधींच्या शिकवणीचा गाभा आहेत.

सॅम पित्रोदा यांनी त्या दिवसाच्या चर्चेची सुरुवात केली आणि त्यांनी आम्हाला सर्वांना का एकत्र बोलवले आहे ते विषय करून सांगितले. त्यातले अनेक धागे मी गेली काही महिने ऐकले होते कारण ते एका पुस्तकावर काम करत होते व त्यांनी त्याबाबत केलेली चर्चा व त्यांचे बोलणे मी ऐकले होते. त्यांचा सिद्धांत असा आहे की आपण जगाची नव्याने पुनर्रचना करूया. अशा प्रकारची सर्वात अलीकडची पुनर्रचना दुसऱ्या महायुद्धानंतर झाली होती. त्यावेळी संयुक्त राष्ट्र संघाची, तसेच इंटरनॅशनल मोनेटरी फंड अशा सारख्या आज आपल्याला माहित असलेल्या संस्था व संघटनांची निर्मिती झाली होती. ते जग हे एका बाजूला काही श्रीमंत आणि बलाढ्य देशांचे जग आणि दुसऱ्या बाजूला गरिबीने ग्रस्त, लोकशाही नसलेल्या गरीब देशांचे व वसाहतींचे “तिसरे जग” असे होते. निदान ही व्यवस्था निर्माण करणाऱ्यांची अशी समज होती.

पण केन्स, मार्शल आणि इतर सर्वांनी जी एक गोष्ट हिशेबात घेतली नव्हती ती म्हणजे गांधी. गांधींनी केलेले परिश्रम यातून फक्त भारताला स्वातंत्र्य मिळाले असे नाही तर त्यातून एक वसाहतवाद विरोधी जागतिक चळवळ पसरली.

आज सोविएत युनियन अस्तित्वात नाही, युरोपातून ग्रेट ब्रिटन बाहेर पडले आहे. चीन आणि भारत यांचा अभूतपूर्व वेगाने विकास होत आहे. पण असे असून सुद्धा आपले जग नीट काम करत नाहीय. सम म्हणतात, ते मोडले आहे कारण त्याची निर्मिती ही एका वेगळ्या काळासाठी आणि वेगळ्या जगासाठी केली गेली होती.

भारतात अतिरिक्त धान्य पिकते पण एका फार मोठ्या संख्येच्या लोकांची तरीही उपासमार होते. सार्या जगात लोकांच्या आमदनीतली असमानता कमी व्हायच्या ऐवजी उलट मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. रोग, पाण्याची टंचाई, आणि गरीबी यांनी या जगाला नको तितके त्रस्त केले आहे.

साबरमती आश्रमाला दिलेल्या भेटीबद्दलचे टिपण

आणि त्या शिवाय, आहे हिंसा. एका राज्याने दुसऱ्या राज्यांवर आणि स्वतःच्या जनतेवर केलेली हिंसा. दहशतवादाची धक्कादायक हिंसा आणि एका समुदायावर दुसऱ्या समुदायाने केलेली हिंसा. बलात्कार, खून आणि अत्याचार यांची वैयक्तिक हिंसा.

सॅम हे तंत्रज्ञानाबद्दल आशावादी आहेत. त्यांना असे वाटते की आधुनिक काळात आपल्याला आधी कधीही उपलब्ध न झालेली संधी आहे. आपण रोग बरे करू शकतो. आपण पाणी शुद्ध करू शकतो. आपण इंटरनेटचा वेग वाढवू शकतो, ते सर्वाना उपलब्ध करू शकतो. ते पूर्णतः मोफत उपलब्ध करू शकतो. आपण जागतिक तापमान वाढीच्या प्रश्नाला हात घालू शकतो.

परंतु या पैकी कोणतीही गोष्ट करायची झाली तर आपली शासन करण्याची जी पद्धती आहे तिची पुनर्रचना आपल्याला करायला हवी. सॅम नेहमी म्हणतात की आपण फक्त मानव अधिकारावर केंद्रित राहून चालणार नाही, मानवी गरजा हे देखील एक नवे केंद्र बनायला हवे.

सॅम यांची मांडणी झाल्यावर दिनेश त्रिवेदी बोलले. अनेक वर्षांपासून खासदार म्हणून निवडून आलेला पराकोटीची धार्मिक आणि आत्मिक श्रद्धा असलेला हा माणूस. सॅम आणि मी त्याच्या घरी दिल्लीला राहत होतो आणि त्यांच्याबद्दल मला मनापासून असलेला आदर आणि कौतुक आणखीनच वाढले आहे.

दिनेश यांनी म्हटले की आजच्या आपल्या आधुनिक जगातला एक कळीचा प्रश्न हा आहे की एक समुदाय आंधळेपणाने दुसऱ्या समुदायाचा द्वेष करतो. यातून द्वेषभावनेचे निर्व्यक्तीकरण होते, आणि समुदायाची द्वेष हीच सहमती असल्याने त्यांची स्वतःची व्यक्तिगत जबाबदारी नाकारण्याची मुभा व्यक्तींना मिळते. अशी ही पद्धत आहे. त्यातून हिंसेला बळी पडणाऱ्यांचेही निर्व्यक्तीकरण होते, ती जिती जागती स्वतंत्र माणसे न राहता, फक्त ज्यांचा द्वेष केला जातो असे 'दुसरे' बनतात.

ही हिंसा बऱ्याचदा राष्ट्रवाद किंवा सांप्रदायिक भेद यातून निर्माण होत असली तरी बहुतेक वेळा त्याची मुळे धर्मामध्ये असतात. दिनेश यांनी म्हटले आपण अंतर्मुख होऊन विचार करायला हवा. आज जगाला धर्म केंद्रस्थानी ठेवण्याची गरज नाही, गरज आहे ती अध्यात्म मध्यवर्ती ठेवण्याची आहे. स्वतःला बदलणे हे आपल्या हातात आहे. आपण तसे केले तरच इतर सारे बदलतील.

नंतर दिना पटेल बोलल्या. हिंसा थांबावयाची असेल तर प्रथम तुम्ही ती थांबवायला हवी. त्यांनी व्हिएतनाम युद्धात भाग घ्यायला भाग पडलेल्या एका तरुणाची गोष्ट सांगितली. त्या तरुणाने आईनस्टाईनला लिहीले की मी काय करू? आईन्स्टाईनने उलट पत्र पाठवले, अगदी साधे: "गांधीसारखे कर."

तरुण बुचकळ्यात पडला, आणि त्याने आईनस्टाईनला परत लिहीले की याचा अर्थ काय? आईनस्टाईनने लिहीले, "कायदा पाळू नका." तो मुलगा तीन वर्षे तुरुंगात गेला. त्या मुलाचे नाव जीन शार्प. तो आता अहिंसेचा पाईक आहे. त्याच्या कामाने जगभरच्या शांततापूर्ण क्रात्यांना प्रभावित केले आहे.

पुढील संवाद चक्रावणार्थ्या गतीने झाला. मी काही नोंदी केल्या, काही फोटो घेतले. आणि काही महत्वाचे मुद्दे सक्षिप्त रूपात ट्वीट करून जगभरच्या माणसांपर्यंत पोचवण्याचा व त्यांना कार्यशाळेतील घडामोडींची कल्पना देण्याचा प्रयत्न केला. मला मी काय बोलणार याचीही चिंता वाटत होती. माझ्या हाती लिहीलेल्या टिपणवहीमधल्या टीपांमध्ये मी सारखी भर घालत होतो. दिलासा एवढाच वाटला की ज्या मान्यवर इतिहासतज्ज्ञांच्या इतिहासाच्या पुस्तकांतून मी शिकलो ते देखील तितकेच नव्हस होऊन माझ्यासारखीच टिपणे काढत होते.

सुषमा अय्यंगार यांनी गुजराथमध्ये ग्रामीण स्त्रियांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी मदत करणारी एक गतिमान संस्था स्थापली आहे. त्यांनी स्त्रियांवर होणार्थ्या हिंसेसंबंधीची मांडणी केली. त्यांनी दाखवून दिले की नको तितक्या वेळा आपण गप्प राहून हिंसेला कसे मान्यता देतो. त्या म्हणाल्या की आपण हिंसेच्या कारणांची महत्त्वानुसार श्रेणी असलेली यादी बनवली पाहिजे. अशी यादी करण्याचे कारण हे आहे की काही प्रकारच्या हिंसा या महत्त्वाच्या आणि काही कमी महत्त्वाच्या बनल्या आहेत. आपण अनेक वेळा लैंगिक छळणुकीला मान्यता देतो, कधी कधी बलात्कारसुद्धा खपून जातात. पण त्या स्त्रीने प्रतिक्रिया दिली आणि प्रतिकार केला तर आपण त्याला मान्यता न देता त्या प्रतिकारालाच गुन्हा ठरवतो.

गांधीजींनी नेहमीच हिंसेला उत्तर म्हणून होणार्थ्या हिंसेवर टीका केली आहे. ब्रिटिश राजवटीने केलेले निघून अत्याचार आणि शोषण, आणि त्यांच्या स्वतःच्या जनतेवर केली जाणारी रचनेत अंतर्भूत असणारी हिंसा या गोष्टी जमेस धरून देखील गांधीजी 1857 च्या सशस्त्र उठावाचे टीकाकारच रहिले. जेव्हा कलकत्त्याच्या नरसंहारा नंतर लोका एकमेकांना ठार मारू लागले तेव्हा आणि 1946 मध्ये बिहारच्या दंगलीच्या वेळीही हिंसाचार थांबेपर्यंत त्यांनी उपोषण केले. आणि हिंसाचार थांबले नसते तर ते उपोषण आमरण चालवण्याची त्यांची तयारी होती.

'द अफिकन एलेमेंट इन गांधी' या चित्तवेधक पुस्तकाचे लेखक अनिल नौरतीया हे दक्षिण अफ्रिकेमधील 'अपरथाईड' ही रचनांतर्गत वर्णवादी हिंसा ही एका संपूर्ण वंशाच्या विरोधातील हिंसा कशी होती होती आणि मंडेलांसारख्या नेत्यांचा बळाला बळाने विरोध करण्याचा निर्णय याबद्दल ते बोलले. खरे तर मंडेला आणि नेतृत्व करणार्थ्या इतर अनेक नेत्यांचे गांधी गुरु होते.

गांधी आणि त्यांच्या पाठिराख्यांमध्ये चालणारा एक कायमचा वाद होता की अजिबात नमते न घेणारे विरोधक असतील तर काही तरी प्रमाणात हिंसेचा अवलंब करणे बरोबर आहे की नाही. नेल्सन मंडेला यांनी लिहीले आहे की त्यांनी गांधींचे विचार वाचले त्यांना असे वाटले की फक्त निषेध करण्याच्या पलीकडे जरी जाण्याची गरज असली तरी एका वेगळ्या प्रकारचा हिंसेचा मार्गही त्यांना अवलंबावा लागेल, आणि त्यांनी कमीत कमी जीवित हानी करणारा मार्ग म्हणून घातपाताचा मार्ग निवडला.

इला भट या सेवा या स्वयं रोजगार करणार्थ्या 13 लाख स्त्रियांच्या संघटनेच्या निर्मात्या त्यानंतर बोलल्या. शांतता हे प्रेरणा देणारे ध्येय आहे. आपण ते कधी प्राप्त करू वा करणार नाही याने फरक पडत नाही, आपण त्यासाठी प्रयत्न करतच राहिले पाहिजे कारण अंधाराचे राज्य पसरवू देता कामा नये हे पुन्हा पुन्हा सांगण्याची गरज नाही.

साबरमती आश्रमाला दिलेल्या भेटीबद्दलचे टिपण

इला यांनी नंतर गांधीजींच्याच नव्हे तर किंग यांच्या विचारांची आठवण करून देणारी मांडणी केली. त्या म्हणाल्या अहिंसेचे सार म्हणजे नुसतेच हिंसेचा अभाव असे नाही तर त्याचे सार आहे त्याऐवजी प्रेमाचे अस्तित्व. किंग नेहमी त्यांच्या प्रवचनांमध्ये यावर जोर द्यायचे की "द्वेषाला द्वेष घालवू शकत नाही, फक्त प्रेमच ते करू शकते." इला यांच्या भाषणानंतर एकामागोमाग एक अनेक प्रतिक्रिया आल्या. त्यांचे बोलणे नेहमीच विचार प्रवर्तक असते. त्या खोलीतली साधारण सहमती अशी होती की हिंसेची मुळे ही रचनेत गुंतलेली आहेत, ती बॉम्ब आणि बंदुकांच्या पलीकडे आपल्या खुद्द समाजरचनेत अंतर्भूत आहेत.

पुढचे वक्तें होते "गांधी विद्यापीठ" या नावाने ओळखल्या जाणार्या गुजराथ विद्यापीठाचे उपकुलगुरु अनामिक शाह. हे विद्यापीठ गांधींनी 1920 साली स्थापले होते. या विद्यापीठातील सर्व अभ्यासक्रमात गांधींच्या तत्त्वज्ञानाची मूल्ये शिकवण्याचा प्रयत्न केला जातो. विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून सूत कताई शिकावी लागते आणि शारीरिक श्रम करावे लागतात.

प्रोफेसर शाह आरोग्य व्यवस्थेच्या हिंसेबद्दल बोलले, गरज असलेली औषधे विकत घेऊ न शकल्यामुळे कसे लाकांना मृत्यू येतो त्याबद्दल त्यांनी सांगितले. याची मुळे सतत असमानता वाढत जाणार्या जगात मानवी गरजांचा बळी देणार्या आर्थिक हिंसेत कशी आहेत याबद्दलही ते बोलले.

आरोग्य हिंसेसाठी काय उपाय योजता येतात याचे उदाहरण म्हणून एका सरकारचे उदाहरण अनामिकजींनी दिले. त्यांनी लोक स्वतःचे शासन कसे करतात याच्या एक मूलभूत पैलूचीच फेररचना केली, त्यांनी मालमत्तेचीच पुनर्व्याख्या केली. जपानमध्ये पेटंटची व्यवस्था सुधारण्यात आली आणि आरोग्यासाठी बिन-व्यापारी तत्त्वावरच्या वापराच्या संदर्भात कुठलेही पेटंट लागू पडणार नाही अशी दुरुस्ती केली गेली. याचा अर्थ सरकार किंवा एखादा मंच जर औषधाचे उत्पादन करून लोकांना फुकट देणार असेल तर त्याला तसे करण्याची मुभा आहे.

मी एवढी वर्षे अमेरिकेतील पेटंटचा अनुभव घेतला आहे व अभ्यास केला आहे तरीही ज्ञानाच्या अशा अनिवार्य उपलब्धतेसंबंधी मी कधी ऐकले नव्हते. आणि मला ही कल्पना खूपच उत्साहवर्धक वाटली. संपूर्ण दिवसभरात मला अशा अनेकानेक कल्पना ऐकायला मिळत राहिल्या. लोक एका पाठोपाठ एक उभे राहून काळजीपूर्वक जमवलेल्या ऐतिहासिक गोष्टी सांगत होते, गांधींच्या तत्त्वज्ञानातले बारकावे मांडत होते, आणि त्यातली शिकवण आजच्या आधुनिक जगाला कशी लावता येईल ते सांगत होते.

प्रोफेसर सुधीर चंद्रा हे गांधींच्या संदर्भातील अग्रणी इतिहासकार, त्यांनी दिल्ली शहरातील ऐतिहासिक घटना व व्यक्तींवर आधारित रस्त्यांची नावे बदलून वर्तमानकाळात घडलेल्या घटनांवर आधारित नावे देण्याची जी नवीन प्रथा सुरू झाली आहे त्याचे उदाहरण घेऊन आपल्यासमोर असलेल्या आव्हानाचा मतितार्थ समर्पकरीत्या सांगितला. या प्रवृत्तीला प्राध्यापक चंद्रांनी नाव दिले आहे "वर्तमानकाळाची जपणूक करणारा समाज". ते म्हणतात की आपण इतिहासाकडे त्या प्राथमिक शाळेतल्या विद्यार्थ्यांप्रमाणे पाहता कामा नये, जो दिवसाचा अभ्यास संपला की पाटी पुसून टाकतो आणि दर दिवशी कोरी पाटी घेऊन येतो. आपण आपला इतिहास जगला पाहिजे आणि त्यापासून शिकले पाहिजे.

...

जवळच्या कॅटीनमध्ये पुरी-भाजी, ढोकळा आणि ताक असे सुंदर जेवण झाल्यावर आम्ही आश्रमात परत आलो. मला माझी टिपणी करायला सांगितले गेले आणि मी धीर गोळा केला. कशाचेच दस्तऐवजीकरण झालेले नव्हते आणि माझ्याजवळ जेमतेम हाती खरडलेली फक्त दोन पाने उरली होती. पण मी आपल्या जगातील हिंसा आणि कायद्याचे राज्य या संकल्पना जोडण्याचा जो प्रयत्न केला होता तो आठवून आता माझ्या या 17 तासांच्या विमान उड्डाणाच्या काळात त्याची पुनर्बांधणी करण्याचा प्रयत्न करत आहे.

1963 साली जॉन एफ. केनेडी लॅटिन अमेरिकेतील परराष्ट्र खात्यांतील अधिकार्यांसमोर बोलत होते. तेव्हा त्यांनी सांगितले की "जर आपण शांततापूर्ण क्रांतीचे मार्ग अशक्य केले तर हिंसक क्रांतीचे मार्ग अनिवार्य बनतील."

जॉन एफ. केनेडी एका वेड्या माणसाच्या हिंसक कृत्याला बळी पडले. पण मार्टिन ल्यूथर किंग यांनी पांच वर्षांनंतर व्हिएतनाम युद्धाच्या विरोधात बोलताना त्यांचे हेच शब्द उद्धृत केले होते. ते म्हणाले की व्हिएतनाम युद्ध म्हणजे व्हिएतनामच्या लोकांवर लादलेले एक धक्कादायक हिंसक कृत्य आहे.

ते हे देखील म्हणाले की ते अमेरिकेतील मुलामुलींवर केलेला अत्याचार आहे कारण हे युद्ध कशासाठी चालले आहे ते माहीत नसताना आणि त्याला त्यांचा अजिबात पाठिंबा नसताना त्यांना जबरदस्तीने अशा युद्धाच्या आघाडीवर पाठवले जात होते. किंग यांनी हेही अधोरेखित केले की अमेरिकेत आणखी एक प्रकारची हिंसा सर्वत्र रुढ आहे, ती म्हणजे काळ्या वर्णाच्या स्त्री-पुरुषविरुद्ध केली जणारी हिंसा.

किंग म्हणाले की केनेडींनी उल्लेख केलेले मार्ग आपण बंद करून टाकले आहेत, त्यांनी "मूल्यांमध्ये मूलभूत क्रांती"ची हाक दिली. ते म्हणाले की जर आपल्याला आपल्या समाजातील समस्यांच्या मुळाशी भिडायचे असेल तर आपल्याला "वस्तुप्रधान समाजापासून व्यक्तीप्रधान समाजाकडे जायला हवे." किंग म्हणत होते की आपण आपल्या जगाची पुनर्रचना करायला हवी.

आज आपण आपल्या जगात आपल्याला पडणार्या अशा रचनेबद्दलच्या प्रश्नांना सामोरे जाण्याचा एकच मार्ग आहे. आपण स्वतःच आपले शासन कसे करतो त्या शासन पद्धती बदलाव्या लागतील. आपण कायद्याच्या राज्याचा संदर्भ घेऊनच हे करू शकतो. अमेरिकेतील गुलामीचा शेवट झाला तो इमॅन्सिपेशन प्रोक्लामेशन (गुलामांच्या मुक्ततेच्या जाहीरनाम्याने) आणि घटनेच्या 13व्या दुरुस्तीनंतरच.

गुलामीचा तथाकथित अधिकृत शेवट झाला त्याची जागा लवकरच अमेरिकेत बटाईने शेती करण्याविरुद्धच्या लढ्याने घेतली. भारतात बटाईने निळीची शेती करणारे शेतकरी होते आणि बाहेरदेशी सक्तीने श्रम करायला घेऊन जाण्याची पद्धत होती जिच्या विरुद्ध दक्षिण अफ्रिकेत गांधींनी लढा दिला होता. भारतातील गिरमिट किंवा गिरमिटिया या नावाने रुढ असलेल्या या

साबरमती आश्रमाला दिलेल्या भेटीबद्दलचे टिपण

जबरदस्तीच्या गुलामीच्या दुष्ट पद्धतीचा अंत झाला तो भारतीय बहिर्गमन कायदा (Indian Emigration Act), 1917 पास झाल्यानंतरच.

मतदानाच्या अधिकाराचा लढा सार्वत्रिक मतदानाचा हक्क मिळाला तेव्हा संपला. परंतु अमेरिकेतील वर्णभेदावर आधारलेल्या विभक्तीकरणा (segregation) च्या प्रश्नाला सामोरे जाण्याची सुरुवात झाली ती दक्षिण आफ्रिकेमध्ये वर्णभेदसमाप्ती झाल्यानंतर झालेल्या अमेरिकेतील 1964च्या नागरी हक्क कायद्यानंतर (Civil Rights Act). प्रत्येक लढाई संपली की दुसरी सुरु होते.

यांपैकी कोणत्याही बाबतीत प्रश्न खर्च्या अर्थाने सोडवला गेला नाही, परंतु त्या प्रश्नांना एका सातत्याच्या संघर्ष मोहिमेचा भाग म्हणूनच भिडावे लागते. आज देखील आपल्या जगात गुलामी शिल्लक आहे. अमेरिका सार्वत्रिक मतदानाचा दावा करते, परंतु तिथेही मतदानासाठीच्या कराची जागा आता मतदात्यांमध्ये भेदभाव करणाऱ्या मतदाते निश्चित करण्याच्या कायद्याने घेतली आहे. या कायद्यामुळे खोट्या मतदानाला आळा तर घातला जात नाहीच, तो मतदात्यांना मत देण्यापासून परावृत्त करण्याचे मात्र काम करतो..

आपण आपले जग परिपूर्ण करू शकत नसलो, आणि एका वाईटाची जागा दुसरे वाईट घेत आहे असे जरी आढळत असले तरी आपण आपल्याला उपलब्ध असलेली हत्यारे वापरायला हवीत आणि त्यातले सर्वात प्रभावशाली हत्यार म्हणजे कायद्याचे राज्य. लोकशाही शासन पद्धतीमध्ये आपण सरकारचे मालक असतो. आपण सारे मिळून आपले नियम व आपल्या जबाबदारी उठवतो. जरी बऱ्याच वेळा आपले सरकार हे आपल्यापासून दुरावलेले आणि आपली काळजी न करणारे आहे असे वाटत असले (आणि बऱ्याच वेळा ते तसे दुरावलेले आणि निष्काळजी असतेही), तरी जेव्हा आपण आपला मालकी हक्क परत घेऊ आणि कायद्याच्या राज्याचा संदर्भ घेऊ तेव्हाच खरे बदल होण्याची प्रक्रिया सुरु होईल.

कायद्याच्या राज्याची तीन तत्वे आहेत. पहिले म्हणजे कायदा बनण्याअगोदर प्रथम लिहून काढला जातो. कायदा आपण जाता जाता बनवत जाऊ शकत नाही, किंवा मध्येच मार्ग वळून अमुक गोष्टी बेकायदेशीर ठरवू शकत नाही. हे तत्त्व जॉन अॅडम्सने योग्य शब्दात व्यक्त केले आहे. ते म्हणतात की आपण कायद्याचे साम्राज्य बनलो आहोत माणसांचे राष्ट्र नव्हे.

दुसरे तत्त्व असे की कायदे लोकांना जाहीर केले जातात. ज्या जगात कायदाबद्दलचे अज्ञान हे कारण होऊ शकत नाही, अशा जगात हे तत्त्व तसे पाहता उघड आणि सोपे आहे, पण खडतर अनुभवांतून मला हे दिसले आहे की बहुतेक वेळा हे कायदा जाहीर करण्याचे तत्त्व पाळण्याऐवजी मोडलेच जाते.

पहिली दोन तत्वे कायदा प्रथम लिहायचा आणि नंतर जाहीर करायचा ही आवश्यक आहेत परंतु पुरेशी नाहीत. त्यानुसार दक्षिण अमेरिकेत असा कायदा असू शकतो की गोरू लोकांच्या जेवणाच्या जागी काळ्या लोकांनी खाऊ नये. आणि तो जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोचवलाही असेल, म्हणजे तो दोही तत्वांना अनुसरून असेल, तरीही इथे कायद्यामार्फत राज्य असेल, कायद्याचे राज्य नव्हे.

तिसरे तत्त्व असे आहे की कायदे हे सार्वत्रिक, सर्वांकरता असतील. ते एका व्यक्तीसाठी किंवा गटासाठी लागू होणार नाहीत. असे म्हणणे की 'एशिया आणि भारता'तील लोकांनी तशी अधिकृत नोंद केली पाहिजे, त्यासाठी एक पौंड नोंदणी कर दिला पाहिजे, आणि या नोंदणीची कागदपत्रे त्यांनी सतत बरोबर बाळगली पाहिजेत, हे अर्थातच ज्या कायद्याच्या राज्यासाठी गांधींनी दक्षिण आफ्रिकेमध्ये सत्याग्रह केला होता त्याचे मूलभूतरीत्या उल्लंघन आहे.

आपल्या या आधुनिक जगात जिच्या विरोधात संघर्ष केला पाहिजे अशी हिंसा आहे हे स्पष्ट आहे. सॅम याच हिंसेबद्दल बोलले होते, राज्यसत्तेची हिंसा, दहशतवादाची हिंसा, लोकांनी त्यांच्या शेजारीत्यांच्या व त्यांच्या कुटुंबियांच्या विरुद्ध केलेली हिंसा. पण या शारीरिक हिंसेपेक्षा जास्त काही आहे. जागतिक तापमानवाढ आणि प्रदूषण यातून आपल्या पृथ्वीवर होत असलेली धक्कादायक हिंसा आहे. रोगराईची हिंसा आहे, पाण्याच्या दुर्भिक्ष्याची आहे, आणि मुबलक अन्न असूनही होणार्या दुष्काळाचीही हिंसा आहे.

कायद्याचे राज्य सांगते की कायदा हा सर्वांना समानपणे लागू असतो, पण आज तो तसा नसतो. आपण ते दुरुस्त करूच, पण गरज त्यापेक्षाही जास्त करण्याची आहे. आपल्याला समान आर्थिक संधी हवी आहे आणि समान राजकीय संधी हवी आहे. आपले शासन ज्या तरूने काम करते ते बदलले, जगाची पुनर्रचना केली तरच आज आपल्यासमोर जे आहे त्याला आपण भिडू शकू.

आपल्या इंटरनेटच्या जगात, आपण आणखी एका गोष्टीकडे लक्ष द्यायची गरज आहे, ती म्हणजे ज्ञानाची समान उपलब्धता. इंटरनेटने याबद्दल दाखवलेली शक्यता कितीही मोठी असली, तरी आपण आजही ज्ञान बंदिस्त करत आहोत, बंद भिंतींच्या आडच्या बगीच्यांमध्ये लपवत आहोत, ते मिळवून स्वतःला शिक्षित करायचे तर खाजगी व्यक्तींकडून ते मिळवायचा परवाना घ्यायला लावत आहोत. ज्ञान सार्वत्रिकरीत्या उपलब्ध होणे हे आपल्या आजच्या काळाने दाखवलेले फार मोठे स्वप्न आहे आणि आपल्या पिढीसमोर असलेले आव्हान आहे. ही आपल्याला सुसंधी आहे, आपण भविष्यातील पिढ्यांना हा वारसा देऊन जाऊ, सर्वांना समान पातळीवर आणून एक पाया रचणारा वारसा, ज्यामुळे लोकशाही समाज या नात्याने आपण स्वतःचे शासन कसे चालवायचे ते ठरवण्यात सर्वांना सहभागी करून घेऊ शकू.

2016 च्या शेवटी मी सॅमबरोबर केलेल्या प्रवासाने माझे डोळे उघडले. मी 10 वर्षे अमेरिकेत केलेल्या संघर्षावरचा तो उतारा ठरला. अमेरिकेत कायदा जाहीर केल्याबद्दल माझ्यावर खटला भरलेला होता आणि फेडरल न्यायाधीशांनी मला सार्वजनिक सुरक्षा मानके बोलायलाच बंदी केली होती. या माझ्या भेटीत भारतातील जीवनाचे मला दर्शन झालेच, त्याबरोबरच एक विश्वास निर्माण झाला की संघर्ष केला तर आपण हे जग बदलू शकतो.

गांधींच्या आश्रमाला दिलेली भेट, राजस्थानमधील भाषणे, दिल्लीमध्ये खासदारांना भेटणे हे सारे अनुभव माझ्यासाठी मोलाचा ठेवा आहेत. मी दिल्लीत पोहोचल्या पोहोचल्याच मला कळले की ही भेट खास असणार आहे. सॅम माझ्या काही तास आधी पोहोचले होते. मी उतरत असताना विमानाच्या दाराशीच मला एका अधिकार्याने गाठले व कस्टम मधून लवकर बाहेर

साबरमती आश्रमाला दिलेल्या भेटीबद्दलचे टिपण

काढले. मी दिनेश त्रिवेदींच्या सरकारी बंगल्यावर पोहोचलो तेव्हा दिनेश यांना मी प्रथमच समोरासमोर भेटलो. त्या ठिकाणी मला एक आकर्षक व्यक्तिमत्त्वाचे उद्योगपती भेटले. त्यांचे नाव मानव सिंग. त्यांच्या अनेक विमान कंपन्या होत्या. त्यामध्ये एक हवाई अर्म्ब्युलन्स सेवादेखील होती. ते दिनेश व सॅमचे जुने मित्र होते. मानव यांनी आम्हाला ताज हॉटेल मधल्या जपानी उपाहारगृहात नेले होते. आम्ही मात्सुटके सूप पीत असताना व सुशी खात सताना मदर तेरेसा यांचा विषय निघाला.

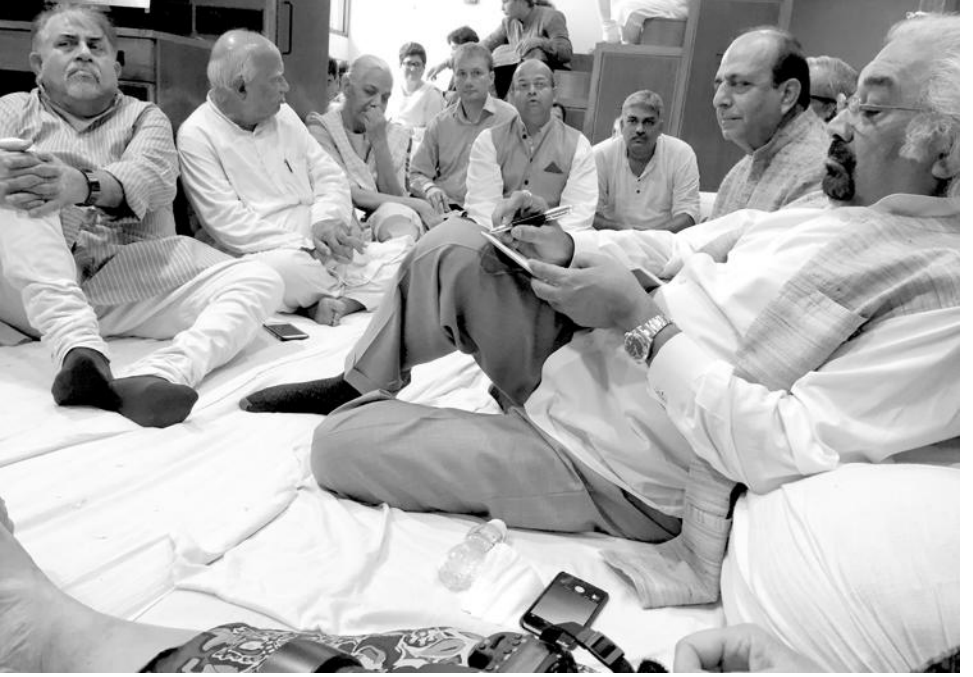
मानव म्हणाले, " ओह! त्या तर खासच होत्या!" मी त्यांना विचारले की तुम्ही तिला भेटला होतात का. मानव हसले आणि त्यांनी मला सांगितले की त्यांच्या बारशाच्या सोहळ्यात मदर तेरेसाच प्रमुख व्यक्ती होत्या. मी त्यांना विचारले तुम्ही कॅथलिक आहात का? ते जोरात हसले आणि म्हणाले की नाही, त्याने काही फरक पडत नाही, त्या आमच्या कुटुंबाची जुनी मैत्रीण होत्या. त्यांनी आपल्या पैशाच्या पाकिटातून एक फोटो काढला. तो त्यांचा बाळपणीचा फोटो होता आणि त्यांच्यासोबत होत्या हसर्स्या चेहऱ्याच्या मदर तेरेसा.

मी खूपच प्रभावित झालो होतो. सॅम मध्येच बोलू लागले. "हो तर, त्या खरोखरच अथक काम करणार्या होत्या. त्या एकदा विमानात माझ्याकडे आल्या आणि म्हणाल्या, सॅम, तू हे वाचलंच पाहिजेस." त्यांनी सॅमला बायबलमधील उताऱ्यांचे कार्ड दिले होते. त्या नेहमी असे काहीतरी करत असत. सॅम यांनी सांगितले की त्यांनी दिलेले ते कार्ड अजून देखील त्यांच्याकडे आहे.

मी म्हटले हे खूपच वेगळे आहे, आपण इथे चौघे जण रात्रीचे जेवण बरोबर घेत आहोत आणि त्यातले चक्क दोघेजण मदर तेरेसांना ओळखतात. सॅम आणि मानव हसायला लागले.

दिनेश मदर तेरेसांचे मुख्यालय जिथे आहे त्या कलकत्त्यातून निवडून आलेले खासदार आहेत. दिनेश काहीसे लाजत हसले आणि त्यांनी स्पष्टीकरण दिले की ते व त्यांची बायको मदर तेरेसांना घेऊन सार्या शहरभर त्यांच्या छोट्या गाडीतून फिरवून आणायचे. मदर तेरेसा पुढच्या सीट वर बसत. त्या दिनेशला आणि त्यांच्या बायकोला गाडी कशी व कुठे चालवायची याच्या सारख्या सूचना देत असत. शांततेचे नोबेल प्राइझ मिळाल्यावर त्या परत आल्या तेव्हा दिनेश यांनी दिल्लीहून कलकत्ता व नंतर त्यांच्या घरी या प्रवासात त्यांना सोबत केली. "मदर तेरेसा यांची इच्छाशक्ती जबर होती," दिनेश म्हणाले.

म्हणजे आम्ही चौघे रात्रीचे जेवण घेत होतो आणि तिघांची मदर तेरेसांशी व्यक्तिगत ओळख होती. याने मी खूपच प्रभावित झालो होतो. भारताकडून मला खूप काही शिकायला मिळणार हे स्पष्ट होते. हीच ती वेळ होती जेव्हा माझी सत्याग्रह मोहिम यशस्वी होईल याबद्दलच्या आशेला पुनरुज्जीवन मिळाले. युरोप आणि अमेरिकेत मला सहन कराव्या लागलेल्या कायद्याच्या बडग्याने मी नाराज व हवालदिल झालो होतो आणि भारतात मला आशेचा किरण दिसू लागला होता. भारतामध्ये, लोक कदाचित ऐकतील असे वाटले आणि म्हणून मी भारतात वारंवार परत यायचे असे ठरवले. मला ते करायचे होते, कारण न्यायमूर्ती रानडे यांच्या योग्य शब्दात सांगायचे तर मला स्वतःला व माझ्या राज्यकर्त्यांना शिक्षित करायचे होते. ज्ञानाची कवाडे उघडी होणे ही आजच्या काळाने आणलेली प्रचंड शक्यता आहे आणि ती प्रत्यक्षात आणणे आजच्या काळातील मोठे आव्हान आहे. माझे प्रयत्न दुप्पट जोमाने करण्याच्या इराद्यानेच मी भारतातून परत गेलो.

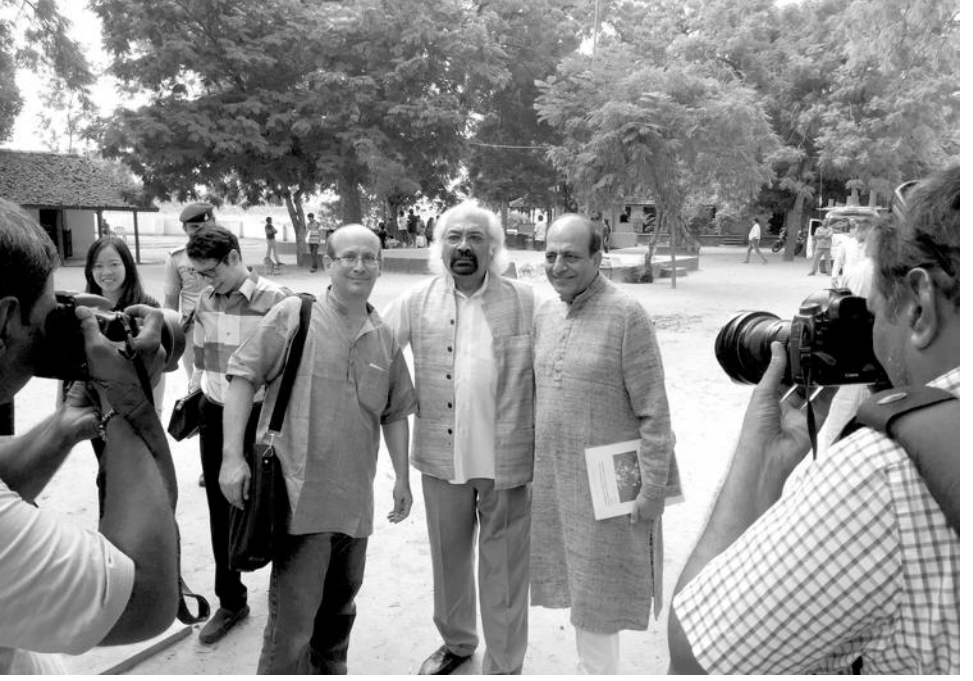

सॅम पित्रोदा, साबरमती आश्रमात, कार्यशाळेत टिपणे काढत असताना

साराभाईजी (हातात फोल्डर), साबरमती आश्रमात नाश्याच्या वेळी

कार्ल, सॅम व दिनेश त्रिवेदी, साबरमती आश्रमात फोटोसाठी उभे असताना

कोचराब आश्रमात, विद्यार्थ्यांची सूतकताई

इला भट, कोचराब आश्रमातील गांधी पोस्टकार्डे पाहताना

साबरमती आश्रमात जमलेल्या विद्यार्थिनी

भारत आणि अमेरिकेमधील ज्ञानाची उपलब्धता, डॉ. सॅम पित्रोदा यांनी मांडलेली मते

जून 14, 2017 , द इंटरनेट आर्काइव्ह, सॅन फ्रान्सिस्को

राजदूत वेंकटेशन अशोक, माझे अनेक वर्षांपासूनचे मित्र व अमेरिकेत आणि भारतात अधून मधून नेहमी एकत्र काम केलेले सहकारी कार्ल, आमचे यजमान मि. काहले आणि जमलेल्या स्त्रिया व पुरुषांनो, गुड इव्हर्नींग.

मला इथे या खास कार्यक्रमात भारत आणि अमेरिकेतील ज्ञानाच्या देवाण-घेवाणीबद्दल बोलण्यासाठी आमंत्रित केले गेले हा खरोखरच मी माझा सन्मान समजतो.

माझा या प्रकल्पातला रस हा खूप सुरुवातीपासूनचा आहे. जेव्हा मनमोहन सिंग यांनी 2006 च्या सुमाराला स्थापन केलेल्या राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाचा मी अध्यक्ष होतो तेव्हापासूनचा. त्या वेळी, 21 व्या शतकात ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्था पुढे नेण्यासाठी भारताला ज्या संस्था आणि पायाभूत रचनांची बांधणी गरज होती त्यांची बांधणी करण्यात आम्हाला रस होता.

आमचा भर हा मूलतः ज्ञानाच्या उपलब्धतेवर होता, ज्यामध्ये वाचनालये, संपर्क जाळी, भाषांतरे, सकारात्मक कृती कार्यक्रम, आरक्षण, राखीव कोटा, ब्रॉडबॅन्डची जाळी यांचा समावेश केलेला होता. आम्ही सर्व स्तरावरील शिक्षणाचा विचार केला होता, प्राथमिक ते माध्यमिक शाळा, व्यावसायिक शिक्षण, विद्यापीठातील शिक्षण, वैद्यकीय शिक्षण, दूर शिक्षण, ओपन सोर्स, शिक्षकांचे प्रशिक्षण, इ.

त्यानंतर आम्ही ज्ञान निर्मितीचा देखील विचार केला. ज्ञानाची निर्मिती कोण करते? ज्ञान निर्माण कसे होते? याबरोबरच आम्ही बौद्धिक मालमत्ता, पेटंट, कॉपीराइट, ट्रेडमार्क्स आणि, शेती, आरोग्य आणि लघु आणि मध्यम कारखान्यांमधील ज्ञानाचा उपयोग यांचाही विचार केला. आणि सरते शेवटी शासनक्रियेतील ज्ञानाची भूमिका. या सर्वांच्या परिणामी, राष्ट्रीय ज्ञान-जाळ्याची (National Knowledge Network) रचना केली.

आम्ही त्यासाठी विविध पोर्टलची उभारणी केली त्यामध्ये पर्यावरण, उर्जा, पाणी, शिक्षकांचे प्रशिक्षण अशी निरनिराळी पोर्टल्स आम्ही इंटरनेटवर बांधली. आणि शेवटचे म्हणजे महात्मा गांधीबद्दलचे एक प्रचंड पोर्टल उभे केले.

माझ्या बालपणी, साधारण 10 वर्षांचा असताना गांधींच्या विचारसरणीवर आधारित शाळेत मी जात होतो. तिथे गांधींच्या शिकवणीतील सर्व मूल्ये आमच्या दैनंदिन आयुष्यात गुंफली गेली होती. आम्ही गुजराथी असूनही ओरिसामध्ये राहत होतो आणि माझ्या आई वडिलांचा गुजराथशी एकमेव दुवा होता, तो म्हणजे गांधी. आम्ही आमच्या विचारात आणि दैनंदिन जीवनात गांधींना जिवंत ठेवले होते.

त्याच सुमारास, आम्ही जेव्हा गांधी पोर्टल वर काम करत होतो तेव्हा, मला कार्ल यांनी केलेले काम सापडले आणि आमचे बंध जुळले. कार्ल यांनी एक जीवितकार्य स्वीकारले होते, सरकारी दस्तऐवजांतून मानके घ्यायची व ती इंटरनेटवर टाकायची. मला असे वाटले हा अत्यंत महत्त्वाचा उपक्रम आहे. पण जेव्हा जेव्हा कार्ल हे करत असत, तेव्हा तेव्हा सरकार त्यांच्यावर कोर्टात दावा ठोकत असे.

सर्व सरकारांना असे वाटते की सार्वजनिक मानके, मग ती सुरक्षेबाबत, आगीबाबत किंवा इमारतीसाठी केलेली नियमावली असो, सारी सरकारच्या मालकीची आहेत. ते म्हणतात कार्ल यांनी ती वेबवर टाकल्याने बौद्धिक मालमात्तेच्या कायद्याचे उल्लंघन होते.

मी जेव्हा हे ऐकले तेव्हा माझा उत्साह आणखीनच वाढला कारण माझ्यासाठी तो गांधींच्या मार्गाने केलेला सत्याग्रहच होता. मी म्हणालो, "कार्ल, आपण ही लढाई लढली पाहिजे. ते कायद्याने बरोबर असतील पण नैतिक दृष्ट्या ते चुकत आहेत."

[टाळ्या]

ही सारी मानके खरे तर सार्वजनिक सुरक्षेसाठी, सार्वजनिक हितासाठी बनलेली आहेत. तर मग सर्वसाधारण जनतेसाठी ती उपलब्ध करण्याचे तुम्ही कसे काय नाकारता? मला माझ्या घरातील विजेच्या वायरिंगचे मानक विकत का घ्यावे लागते जेव्हा मला माहित आहे की वाईट वायरिंगमुळे आगीचा धोका संभवतो?

सरकारे तुम्हाला ते करू देत नाहीत. कार्ल यांना जगभर या न्यायालयीन खटल्यांना तोंड द्यावे लागत आहे, अमेरिकेत, जर्मनीत, भारतात — कुठल्याही देशाचे नाव घ्या.

आमचे काम हे याविरुद्ध लढण्याचे आहे, मुख्यतः नैतिकतेच्या आधारावर, की ही जनतेसाठीची, सार्वजनिक माहिती आहे, ती जाहीर झाली पाहिजे, आणि त्याबद्दलचे जुने, कालबाह्य सरकारी नियम कोणीच पाळू नयेत

जेव्हा मी इंटरनेटकडे पाहतो आणि इंटरनेटच्या ताकदीचा विचार करतो तेव्हा माझ्या लक्षात येते की इंटरनेट मुळे उपलब्ध झालेल्या संधी आणि ज्ञानाचा उपयोग करू शकण्यासाठी जी मानसिकता असावी लागेल तिच्या आपण फार फार मागे आहोत. मी अनेकवेळा भारताबद्दल बोलताना म्हणायचो की आपली मानसिकता ही 19 व्या शतकातील आहे, आपल्या येथील प्रक्रिया या 20 व्या शतकातल्या आहेत आणि 21 व्या शतकातले माहिती युग आहे.

मानकांच्या बाबत कार्ल जे करायचा प्रयत्न करत आहेत त्यातून ते जनतेच्या लक्षात आणून देत आहेत की आपले कायदे बदलणे गरजेचे आहे.

तुम्ही आजूबाजूला कुठेही पाहा, तुम्हाला दिसेल की प्रक्रिया सर्व कालबाह्य झालेल्या आहेत. कोठेही कोणीही जुन्या प्रक्रियांचा सामना करताना तुम्हाला दिसणार नाही, की "हे टाकून घ्यायला हवे. आपण नवीन प्रक्रिया, नवीन कायदे केले पाहिजेत." काही थोडे घडते आहे पण असायला हवे तेवढ्या वेगात काही नाही.

डॉ. सॅम पित्रोदा यांनी मांडलेली मते

जेव्हा आपण ज्ञानाच्या अर्थकारणाचा विचार करतो आहे तेव्हा आपल्याला लक्षात येते की ज्ञान हा भविष्यातील लोकशाहीचा चौथा खांब आहे. आज, लोकशाहीचे तीन खांब आहेत: कार्यकारी व्यवस्था, न्यायव्यवस्था आणि वैधानिक व्यवस्था.

आमचा पूर्ण विश्वास आहे की ज्ञान आणि माहिती हे उद्याच्या लोकशाहीसाठी कळीचे मुद्दे आहेत. पण का कोण जाणे, ही गोष्ट मोठ्या जन समूहांपर्यंत कार्यक्षमरीत्या खरोखरच पोचलेली नाही. आज, एका बाजूला, आपले सर्व कायदे आहेत ते कमतरतेच्या अर्थकारणावर आधारलेले आहेत पण आपण ज्या जगात राहतो तिथे मुबलकतेची अर्थव्यवस्था आहे.

एक उदाहरण म्हणून, आपण भरपूर अन्न पिकवू शकतो, भारतात देखील. काही वर्षांपूर्वीच लोकांना शिकवले जायचे की भारतामध्ये 60 कोटी लोकांनाही अन्न पुरवता येणार नाही. भारताला कंडम समजले जायचे. आज भारत 120 कोटी लोकांना अन्न पुरवू शकतो आणि शिवाय आणखी पिकवू शकतो. पण असे असतानाही भारतात 20 कोटी लोक उपाशी आहेत कारण आपण माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून सर्व काही नीट जुळवून योग्य वेळी योग्य माणसांना अन्न उपलब्ध करून देणारी यंत्रणा उभी केलेली नाही.

ही ती आव्हाने आहेत ज्यांच्यासाठी नवीन मानसिकतेची आणि नवीन विचार पद्धतीची गरज आहे.

हे सर्व मी बराच काळ काम ज्यावर काम करत आहे अशा गोष्टींपाशी मला घेऊन येते. माझा असा विश्वास आहे की जगाची मुळापासून पुनर्रचना करण्याची गरज आहे.

कार्ल आणि मी जवळ जवळ दोन वर्षे यावर बोलत आहोत. जगाची सर्वात अलीकडची पुनर्रचना केली दुसऱ्या महायुद्धा नंतर अमेरिकेने ज्यात होते संयुक्त राष्ट्र संघ, जागतिक बँक, आयएमएफ, नाटो, डबल्यूटीओ, जीडीपी, जीएनपी, दर डोई कमाई, बॅलन्स ऑफ पेमेंट्स, व्यापारी तूट, आणि सर्व प्रकारचे निर्देशांक.

त्या रचने नंतर ताबडतोब वीस वर्षात जगातील वसाहतवादाचा अंत झाला. डॅंग जियाओपिंग आले आणि म्हणाले, "मी भांडवलशाही आणि साम्यवाद यांना एकत्र आणणार आहे". गोर्बोचेव्ह आले आणि म्हणाले की सोव्हिएत युनियनची गरज याच्या नेमकी उलट आहे. त्यांचा प्रयोग फसला, पण अनेक छोट्या छोट्या देशांमधील बंदिस्त ऊर्जा मोकळी करण्यात तो देखील यशस्वी झाला.

प्रत्येक जण त्याच आकांक्षा व्यक्त करत पुढे आला - लोकशाही, मुक्त बाजारपेठ, भांडवलशाही, मानव अधिकार - तेच सारे जे जुन्या रचनेचे मूळ सिद्धांत होते. ती रचना अमेरिकेसाठी चांगली ठरली पण ती आकारानुसार लागू होणारी नव्हती, इष्ट नव्हती आणि कामास येणारी नव्हती म्हणून जगातील अनेक देशांसाठी ती चांगली ठरली नाही.

माहिती आपल्याला एक नवी रचना निर्माण करण्याची संधी देते, अशी रचनी जी समावेश, मानवी गरजा, नवीन अर्थिक मोजमापे, पुनर्निर्मितीक्षम अर्थव्यवस्था, पर्यावरण, उपभोगापेक्षा सातत्य राखणे, आणि, शेवटी, अहिंसा या गोष्टींवर केंद्रित असेल.

[टाळ्या]

पाहा, पुन्हा एकदा गांधींच्या विचाराने आपण बांधले जातो. माझा असा विश्वास आहे की गांधी ही आजच्या काळाची गरज आहेत. पूर्वी कधीही नव्हती एवढी त्यांची आज गरज आहे.

इंटरनेटच्या साहाय्याने आपण गांधींचा विचार मोठ्या प्रमाणात तरुणांपर्यंत पोचवू शकू. आज आपल्या जगात इतक्या सारख्या गोष्टी आहेत, नवीन तंत्रज्ञाने आहेत, निर्माण झालेल्या शक्यता आहेत, की त्या लक्षात घेता, भांडणाचे कारणच नाही. पुढील 20 वर्षांत दीर्घायुष्य, उत्पादन, अन्न, वाहतूक, संवाद साधने, औषधे, पर्यावरण, ऊर्जा यांमध्ये केवढे तरी घडणार आहे.

यामुळे आपल्या समाजांची नव्याने पुर्नरचना करण्यासाठी एक पूर्णपणे नवा मार्ग आपल्याला नक्कीच मिळेल.

आज जगाची पुर्नरचना करण्याबाबत खूपच कमी बोलले जाते. कारण सर्वजण जुन्या रचनेत कैद झालो आहेत. प्रत्येकाला वाटते आपण अमेरिकेचे अनुकरण केले पाहिजे आणि 70 वर्षांपूर्वी अमेरिकेने जे टेबलवर ठेवले आहे तेच आपणही केले पाहिजे. मी त्यामधील एक आहे जो ठामपणे सांगू शकतो की ती रचना आता बिलकुल काम करत नाही.

मला असे वाटते की कार्ल, इंटरनेट आर्काइव्ह आणि इतर सारे जे काही करू पाहत आहेत, ते एका अर्थी, माहितीचे लोकशाहीकरण आहे, लोकांचे सबलीकरण, लोकांना स्वतःचे भवितव्य ठरवण्याचे हक्क देणे, आणि लोकांना त्यांच्या लोकशाहीमध्ये सहभागी व्हायला लावणे आहे.

आज अनेक देशात लोकशाही आहे पण कृतीचे स्वातंत्र्य नाही.

इंटरनेट आर्काइव्ह आणि इंटरनेट हे अशा प्रकारचे दस्तऐवज मोठ्या प्रमाणावर लोकांच्या हातात देत आहेत, आणि केव्हाही, कोठेही, जवळपास विनामूल्य पद्धतीने ते उपलब्ध करून देत आहेत, आणि त्यातून जगाच्या भविष्याला खरोखर पूर्णपणे वेगळे आयाम लाभणार आहेत.

या शक्यतांमुळे मी अत्यंत उत्साहात आहे. मला त्यात सहभागी व्हायचे आहे. आणि आज मला कार्लबरोबर इथे असण्याची संधी मिळाली याचा मला अत्यंत आनंद होत आहे.

कार्ल आणि मी गेल्या वर्षी 2 ऑक्टोबरला भारतात गेलो होतो. आम्ही गांधी आश्रमात एक मोठा कार्यक्रम आयोजित केला होता, तिथे मी शंभर एक माणसांची बैठक बोलावली होती.

आम्ही सर्वांनी एक दिवसभर विचार केला की गांधींचा विचार बाहेर कसा पोचवायचा? प्रत्येक घरामध्ये, समूहामध्ये, शहरामध्ये, देशामध्ये आणि, देशा-देशांमध्ये अहिंसा आपण कशी पोचवायची?

दुर्दैवाने अहिंसा या विषयाला वाहिलेल्या संस्था या जगात जवळपास नाहीतच. जे लोक टेबलाभोवती बसून शांततेसंबंधी बोलतात ते सगळे मुळात सैन्यातले आहेत. त्यांना अहिंसेशी काही देणेघेणे नसते. अहिंसा शिकवली जात नाही.

डॉ. सॅम पित्रोदा यांनी मांडलेली मते

मी शिकागोमध्ये राहातो आणि मी शिकागोमध्ये 53 वर्षे राहत आहे. मी तुम्हाला सांगतो, की इथले सारे तंत्रज्ञान, पैसा आणि सर्व प्रकारचे तज्ज्ञ लक्षात घेऊनही या 53 वर्षांत शिकागो अजिबात बदललेले नाही. आजपर्यंत कधी झाले नव्हते तेवढे बंदुकीचे गोळीबार अजून सर्व बाजूंनी होतात.

असे असायचे अजिबात कारण नाही.

तुम्हाला ऐकून आश्चर्य वाटेल की अमेरिकेतील एक टक्के जनता ही तुरुंगात आहे. दर शंभर माणसांमध्ये तुरुंगात असणाऱ्यांची जास्तीत जास्त संख्या अमेरिकेत आहेत. मला सांगितले गेले आहे की जगातील ही सरासरी दर 1000 माणसांमध्ये एक आहे, आणि अमेरिकेत दर 100 माणसांमध्ये 1 माणूस कैदेत आहे. हे आपल्या विचारापलीकडचे आहे.

माहिती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून, आम्ही आज जे काही करत आहोत त्यातून, मला असे वाटते आपण ज्ञान हे जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोचवायला हवे. त्यांना योग्य त्या साधनांनी सज्ज केले पाहिजे, आणि तेच आपण या ठिकाणी करत आहोत.

भारतातील 500,000 पुस्तके घेऊन ती इंटरनेट आर्काइव्हवर टाकणे हे प्रचंड काम आहे. मला माहित आहे की गुजराथी, बंगाली, ओरिया, तामिळ, हिंदी यांसारख्या भारतीय भाषांमध्ये अनेक महान पुस्तके आहेत जी जगातील वाचकांना वाचायला मिळत नाहीत.

त्यांना हे ही माहित नाही की हे साहित्य किती अर्थपूर्ण आहे. प्रत्येक वेळी साहित्याबद्दल बोलताना लोक इंग्रजी साहित्याबद्दलच बोलतात. तमिळ साहित्याची आठवण सुद्धा नसते.

दोन महिन्यांपूर्वी मी माझ्या एका मित्राला भेटलो. तो म्हणाला तमिळनाडू येथील वाचनालयात त्याने 600 वर्षांपूर्वीचे एक पुस्तक पाहिले आणि त्यातले मुलांच्या संगोपना विषयीचे प्रकरण त्याने वाचले. तो म्हणाला, "आज मी तो धडा इंग्रजीमध्ये भाषांतरित केला तर सर्व डॉक्टरांना आश्चर्याचा धक्का बसेल." पण अशा सारख्या साहित्याला आपण मुकलो आहोत कारण ते स्थानिक भाषेत आहे.

आपल्याला यंत्रांद्वारे भाषांतर करण्याच्या अशा क्षमतांची गरज आहे ज्या विविध भाषांमधील चांगली पुस्तके इंग्रजी मध्ये भाषांतरित करू शकतील. कार्ल यांनी प्रयत्न करून काही भारतीय भाषांमधील पुस्तके इंटरनेट आर्काइव्हमध्ये ठेवली आहेत. हे फार मोठे योगदान आहे. ही एक चांगली सुरुवात आहे आणि माझी अशी इच्छा आहे की अधिकाधिक भारतीय भाषांमधील पुस्तके इंटरनेट आर्काइव्हवर यावीत.

कार्ल, तुम्ही घेतलेल्या कठीण परिश्रमाबद्दल मला तुम्हाला धन्यवाद द्यायचे आहेत, तुम्ही जे केले आहे त्याबद्दल मनापासून कौतुक. मला वाटते तुम्ही आम्हाला इंटरनेट आर्काइव्हबद्दल थोडी जास्त माहिती द्याल. तुम्ही तिथे ठेवलेल्या पुस्तकांबद्दल आणि तिथे काय चालले आहे त्यासंबंधी आम्हा सर्वांना थोडेसे शिक्षित कराल.

मी इथे इंटरनेट आर्काइव्हमध्ये आहे याचा मला खूप आनंद होत आहे. हे दिवळात आल्यासारखे आहे. माझ्यासाठी या गोष्टीचे मोठे अप्रूप आहे कारण हे ज्ञानमंदिर आहे. मला या इमारतीबद्दल काहीच कल्पना नव्हती. मी या इमारतीबद्दल वाचले होते. कार्ल कडून या बद्दल ऐकले देखील आहे. पण मला इथे येण्याचा प्रचंड आनंद झाला आहे.

मला आशा आहे की मी जास्त वेळा इथे येईन आणि तुमच्या सर्वासह काम करीन, आणि इथे काय चालते आहे ते थोडे फार शिकेन. या बरोबरच मी तुम्हा सर्वांचे इथे आल्याबद्दल आभार मानतो.

मंचावर उपस्थित माझ्या सहकार्यांचे मी आभार मानतो. मला काही महत्वाच्या व्यक्तींचा नावानिशी उल्लेख करायचा आहे कारण ते माझे जवळचे मित्र आणि कुटुंबीय आहेत, आणि ते इथे आले आहेत. सुरुवातीला सांगायचे तर माझी स्वतःची नात आरिया इथे आली आहे याचा मला फार आनंद आहे.

[टाळ्या]

आज प्रथमच तिने माझे भाषण ऐकले आहे. ती मला सारखी विचारत असे, की "दादा", दादा म्हणजे आजोबा. ती म्हणाली, "तुम्ही कशाबद्दल बोलणार आहात?" मी म्हटले, "मला माहीत नाही"

तिने विचारले, "तुम्ही नोट्स काढल्या आहेत का?" मी म्हटले, "नाही."

[हशा]

ती म्हणाली, "तुम्ही तुमच्या भारतातल्या फोनच्या कामा विषयी बोलणार आहात का?" मी म्हटले, "नाही."

त्यावर तिने विचारले की "पण तुम्ही मग बोलणार तरी कशावर आहात?" मला आनंद होतो आहे की ती आज इथे हजर आहे.

माझी मुलगी देखील आली आहे. मी जेव्हा जेव्हा जाहीर भाषण करतो, तेव्हा तिच्याबद्दल काळजीत असतो, तिला भाषण आवडेल की नाही त्याबद्दल. माझे भाषण जर चांगले झाले नाही तर ती मला सांगते, "डॅड, ते भाषण काही चांगले नव्हते."

[हशा]

आणि माझी पत्नी इथे आली आहे, माझी सून आहे. माझे जुने मित्र भारतातील लोकसभा सदस्य, दिनेश त्रिवेदी त्यांच्या कुटुंबियांसह, पत्नी व मुलासह आलेले आहेत.

[टाळ्या]

डॉ. सॅम पित्रोदा यांनी मांडलेली मते

माझे आणखी एक मित्र रजत गुप्ता इथे आलेले आहेत. आल्याबद्दल आभार.

[टाळ्या]

आणि शेवटी माझ्या आणखी एका मित्राबद्दल, निशिथ देसाई आणि त्याचे सर्व कुटुंबीय मुंबईहून आलेले आहेत. आभार, निशिथ भाई.

आणि तुम्ही सर्व आलात, आम्हाला बोलावलेत, आमची सोय केलीत त्याबद्दल आभार. धन्यवाद.

जून 2017 मधील कार्यक्रमाच्या वेळी त्या घटनेची नोंद म्हणून इमारतीबाहेर गांधींची पोस्टर्स लावलेली होती. फोटो श्रेय: डेव्हिड ग्लेन राइन्हार्ट

मुंबईहून आयात केलेले समोसे, नान, आम्र लस्सी, आणि अनेक प्रकारची लोणची व मसालेदार सुका मेवा वाढून ठेवलेले होते. फोटो श्रेय: डेव्हिड ग्लेन राइन्हार्ट

इंटरनेट आरकाडिव्हमध्ये कार्यक्रमाअगोदर समोसे व लोणच्यांचा आनंद घेताना दिनेश त्रिवेदी. फोटो श्रेय: डेव्हिस ग्लेन राइन्हार्ट.

कार्यक्रमा अगोदर विचार विनिमयात मग्न ब्र्युस्टर काहले आणि सॅम पित्रोदा. फोटो श्रेय: डेव्हिड ग्लेन राइन्हार्ट

दिनेश त्रिवेदी आणि कुटुंबीय, भाषणे ऐकताना. फोटो श्रेय: डेव्हिड ग्लेन राइन्हार्ट

इंटरनेट आर्काइव्ह मध्ये कार्यक्रमानंतर आंबा लस्सीची लज्जत चाखताना. फोटो श्रेय: डेव्हिड ग्लेन राइन्हार्ट

इंटरनेट आर्काइव्ह मध्ये माननीय राजदूत वेंकटेशन अशोक, पूजेच्या घंटेचे महत्त्व विषद करताना. फोटो श्रेय: डेव्हिड ग्लेन राइन्हार्ट

राजदूत वेंकटेशन अशोक, इंटरनेट आर्काइव्ह या एका चर्चच्या रूपांतरित इमारतीत असलेल्या इंटरनेट आर्काइव्हच्या ज्ञान मंदिराला एक 20 पौंडाची पूजेची घंटा अर्पण करण्याच्या कार्यक्रमाचे अध्यक्षपद भूषवताना. फोटो श्रेय: डेव्हिड ग्लेन राइन्हार्ट

भारत आणि अमेरिकेमधील ज्ञानाची उपलब्धता, कार्ल मालामुद यांनी मांडलेली मते

जून 14, 2017, द इंटरनेट आर्काइव्ह, सॅन फ्रान्सिस्को

थॅक यू सॅम. ऑक्टोबरमध्ये जेव्हा सॅम भारतभर विचारमंथन करण्यासाठी फिरत होते, तेव्हा त्यांच्या बरोबर जोडून घेऊन त्यांच्या मागे मागे फिरताना मला खूप आनंद झाला. आम्ही साबरमती आश्रमात गांधीजींच्या जयंतीच्या दिवशी बोललो, इंडियन इस्टिट्यूट ऑफ इंजिनियर्स समोर, मेयो बॉइज कॉलेजमध्ये, राजस्थान केंद्रीय विद्यापीठात भाषणे दिली आणि सर्व ठिकाणी त्यांच्या चाहत्यांनी त्यांच्याभोवती गर्दी केली, त्यांच्यावर प्रेमाचा वर्षाव केला. आम्ही गांधी आश्रमात गाडीतून उतरलो तेव्हा कमीत कमी 100 माणसे त्यांच्या भोवती गोळा होऊन सेल्फी घेत होती.

त्यांनी 50 वर्षांपेक्षा जास्त भारताला जे दिले, प्रत्येक गावात फोन आणण्यापासून ते अगदी अलीकडे पंतप्रधानांचे सल्लागार म्हणून केलेले त्यांचे काम, अन्न बँका निर्माण केल्या, आणि अशा अनेक गोष्टी -- म्हणजे फार मोठे योगदान आहे. आज आपण इथे आम्हासोबत आलात त्याबद्दल आभार.

मला समारोपाचे थोडेसेच विचार मांडायचे आहेत. पण त्यापूर्वी ज्यांच्या खांद्यावर आम्ही उभे आहोत अशा काहीजणांचे धन्यवाद मानले नाहीत तर ती मोठी चूक ठरेल. कार्नेजी मेलॉन विद्यापीठ आणि प्रोफेसर राज रेड्डी आणि डीन ग्लोरिया सेंट क्लेअर यांनी सुरु केलेल्या मिलिअन बुक्स (दशलक्ष पुस्तके) प्रकल्पाच्या भविष्यवेधी प्रयत्नांशिवाय डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडियाची निर्मिती होऊच शकली नसती.

भारतामध्ये डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया प्रकल्पाचे प्रमुख आहेत मान्यवर संगणक विशारद प्रोफेसर नारायणस्वामी बालकृष्णन. भारतातील डिजिटल लायब्ररी प्रकल्प आता भारत सरकारचा प्रकल्प बनला आहे. भारतभर त्याची 25 स्कॅन सेंटर आहेत, आणि तो एक फार मोठा प्रकल्प आहे.

या लायब्ररीत 550,000 पुस्तके स्कॅन केली गेली आहेत आणि त्यांपैकी 400,000 आज इंटरनेट आर्काइव्हवर उपलब्ध आहेत. आम्हाला या प्रकल्पाबरोबर काम करण्यामध्ये प्रचंड आनंद होत आहे.

हा खरोखरच एक अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण संग्रह आहे, विशेषतः भारतीय भाषांमधील पुस्तके लक्षात घेता. यात 45,000 पेक्षा जास्त पुस्तके हिंदीत आहेत, 33,000 संस्कृतमध्ये आणि 30,000 बंगालीमध्ये आहेत आणि अशी आणखीन अनेक आहेत. भारतातील एकूण 50 विविध भाषांमधील पुस्तकांचा यात समावेश आहे.

जेव्हा या ठिकाणी पुस्तके इंटरनेट आर्काइव्हमध्ये जमा केली जातात तेव्हा त्यांची मूलभूत पीडीएफ फाईल बनतेच, शिवाय त्यांच्यावर ओसीआर प्रक्रिया केली जाते..

ओसीआरच्या बरोबरीने आज त्यांचे रूपांतर ई-पुस्तक, किंडल आणि टॅबलेटला योग्य त्या स्वरूपात केले जाते. तुम्हाला प्रगत निकषांच्या आधारे संग्रहातील पुस्तके शोधता येतात, पुस्तकांमधला मजकूरही शोधता येतो.

आम्ही या संग्रहाबाबत आणखी एक काम करत आहोत, ते म्हणजे मेटाडाटा सुधारायला मदत करणे. इंटरनेट आर्काइव्ह मधील एक अभियंता पुस्तकांची नावे, लेखक आणि इतर मेटाडाटा यांची फडझी तुलना करण्याचा प्रयोग करत आहे व त्याद्वारे प्रत्येक पुस्तकाला आयएसबीएन आकडा किंवा खुल्या लायब्ररीचा कार्ड कॅटलॉग यांसारख्या त्याची ओळख पटवणार्थ्या खुणेशी जोडण्याचा प्रयत्न करत आहे.

तुम्ही पाहाल की डिजिटल लयब्ररीतील प्रत्येक पुस्तकाच्या पानाच्या खालच्या बाजूला प्रतिक्रिया देण्यासाठी जागा ठेवली आहे. अलबर्टा विद्यापीठाचे मान्यवर संस्कृत भाषातज्ज्ञ प्रोफेसर डॉमिनिक वुजास्टिक यांनी त्याचा वापर करून त्यांना माहीत असलेल्या डझनावारी पुस्तकांचा कितीतरी चांगली मेटाडाटा नोंदवला आहे.

तुम्ही पण हे करू शकता! उदाहरणार्थ, जर तुम्ही गुजराथी बोलत असाल तर आमच्या 13,000 गुजराथी पुस्तकांपैकी काही पुस्तके वाचून प्रतिक्रिया नोंदवून आम्हाला सांगू शकता की लेखक चांगला आहे, पुस्तक चांगले आहे किंवा आम्ही ते संग्रहात ठेवले हेच चुकले आहे! आम्हाला तुमची मदत हवी आहे.

आज आमच्या ज्या दुसऱ्या संग्रहाबद्दल सांगायचे आहे तो आहे 'हिंद स्वराज'. हा प्रकल्प जमवून आणताना मला फार मजा आली. काही दिवसांपूर्वी जेव्हा मी सॅमना भेटायला गेलो होतो तेव्हा तो सुरू झाला. आम्ही बोलत असताना त्यांनी त्याचा लॅपटॉप काढला आणि विचारले "तुझ्याकडे स्टिक आहे का?"

मी त्याला यूएसबी ड्राइव्ह दिली आणि आमचे बोलणे चालू राहिले. अखेर त्यांनी मला स्टिकवर 9 गिगाबाइट्सच्या पीडीएफ फाईल्स दिल्या. मी त्यांना विचारले "काय आहे यात?" त्यांनी म्हटले, "महात्मा गांधींच्या संपूर्ण संकलित लिखाणाच्या 100 खंडांची नवी इलेक्ट्रॉनिक आवृत्ती." मला आश्चर्याचा धक्काच बसला.

नव्या इलेक्ट्रॉनिक संकलित गांधी साहित्याचा हा 100 खंडांचा संच साबरमती आश्रमाने निर्माण केला आहे. त्याची मुख्य जबाबदारी ही दिना पटेल यांनी घेतली होती. त्यांनी अतिशय मेहनतीने स्वयंसेवकांच्या चमूसोबत काम करून हा इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातला प्रमाणित संच बनवला आहे. हे खरेच डोंगरा एवढे काम आहे. त्या आता या 100 खंडांची हिंदी आवृत्ती काढण्याच्या कामासाठी संसाधने गोळा करण्याच्या प्रयत्न करत आहेत आणि मी त्या खंडांची आतुरतेने वाट पाहत आहे. त्यांच्या बरोबर काम करण्यात फार आनंद आहे.

मी संपूर्ण संकलित साहित्य इंटरनेटवर टाकल्यानंतर मी नेटवर तशाच प्रकारचे दुसरे स्रोत शोधायला लागलो आणि मला जवाहरलाल नेहरूंच्या लिखाणाचे संपूर्ण संकलन सरकारच्या एका सर्व्हर वर मिळाले. पण ते काही फार चांगल्या प्रकारे संघटित केले नव्हते आणि मी ते पीडीएफ मध्ये एकत्रित केले. त्यातले तीन खंड उपलब्ध नव्हते. मला त्यापैकी दोन मिळाले व

कार्ल मालामुद यांनी मांडलेली मते

ते मी स्कॅन केले आहेत. आणि शेवटच्या खंडाची मागणी नोंदवली आहे. आमच्याकडे 78 पैकी 77 मिळून संच जवळजवळ पुरा झाला आहे.

तशाच प्रकारे बाबासाहेब आंबेडकरांच्या संपूर्ण साहित्यातील पहिले 20 खंड देखील एका सरकारी वेब सर्व्हरवर उपलब्ध झाले. आणि मला हे सांगायला आनंद होतो आहे की आम्ही जे शेवटचे सहा संच उपलब्ध नव्हते तेही आम्ही मिळवले आहेत व संच पूर्ण झाला आहे.

या संग्रहात फक्त पुस्तके नाहीत. त्यात गांधीजींनी आकाशवाणीवर केलेल्या 129 भाषणांच्या ध्वनी-फाईल्स आहेत. प्रत्येकासाठी मी त्यांचे इंग्रजी शब्दांकन किंवा सारांश बनवला आहे आणि तोही त्या सोबत ठेवला आहे. भाषण ऐकल्या नंतर आपण इंग्रजी शब्दांकन वाचू शकता. तिथून क्लिक करून संकलित साहित्यात शिरून गांधीजी दुसऱ्या दिवशी काय म्हणाले किंवा त्या आधीच्या दिवशी काय म्हणाले होते ते ऐकू शकता, आणि त्या भाषणांमधून त्यांच्या आयुष्याच्या आश्चर्यकारक शेवटच्या वर्षात त्यांच्यासोबत फिरू शकता.

गांधीजींच्या आवाजातल्या ध्वनी फाईल्सखेरीज नेहरू, रवींद्रनाथ टागोर, राजीव गांधी, इंदिरा गांधी, नेताजी सुभाषचंद्र बोस, प्रोफेसर राधाकृष्णन, सरदार पटेल, आणि इतरांच्याही ध्वनी फाईल्स उपलब्ध आहेत.

मला सांगायला आनंद होतो की भारत की खोज या 1988 साली दूरदर्शनवर दाखवल्या गेलेल्या मालिकेचे सर्व 53 भाग देखील या संग्रहात आहेत. नेहरूंनी तुरुंगातल्या कोठडीत बसून भारताचा इतिहास त्यांच्या शब्दात सांगणारे जे पुस्तक लिहीले त्या डिसकव्हरी ऑफ इंडिया या आश्चर्यकारक पुस्तकावर ही मालिका आधारित आहे.

सर्व 53 भागांना इंग्रजीमधील सब-टायटल्स उपलब्ध आहेत. आणि आम्ही बेंगळुरुच्या नाविन्यपूर्ण 'इ-भाषा' लॅंग्वेज सर्व्हिसेस या स्टार्ट-अप बरोबर काम करत आहोत. यापैकी सहा भागांसाठी - गांधीवरचे दोन आणि रामायणावरचे दोन भाग धरून - फक्त इंग्रजीच नाही तर हिंदी, उर्दू, पंजाबी, आणि तेलगू भाषांमध्ये सब-टायटल्स उपलब्ध आहेत. आम्हाला आशा आहे की सर्व 53 भागांसाठी आम्ही अशाच सब-टायटल्स करू आणि भारतासह सर्व देशांमधल्या शाळांतील विद्यार्थ्यांना त्या उपलब्ध होतील.

आमच्याकडे भारताबद्दलची आणखी दोन संसाधने उपलब्ध आहेत

पहिले, मला माहिती मंत्रालयाच्या सर्व्हरवर 90,000 फोटो सापडले. ते सार्वजनिक रीत्या पाहण्यासाठी उपलब्ध होते पण त्यासाठी फारशी चांगली सोय नव्हती. मी ते सर्व एकत्र केले आणि त्यापैकी चांगल्या गुणवत्तेचे आणि ऐतिहासिक महत्वाचे 12,000 फोटो फ्लिकर वर टाकले आणि त्यांची वर्गवारी केली. तुम्हाला जर आगगाड्यांचे, देवळांचे, ग्रामीण भारताचे, क्रिकेटचे, नेहरू आणि इंदिरा गांधी लहान असतानाचे फोटो पाहायचे असतील, तर ते सारे फोटो तिथे आहेत.

अखेर, मी ज्यावर माझा सर्वात जास्त वेळ खर्च केलेला आहे तो संग्रह. तो संग्रह म्हणजे भारतातील सार्वजनिक सुरक्षेसंबंधीच्या तांत्रिक मानकांचा संग्रह, यात 19,000 पेक्षा जास्त

अधिकृत भारतीय मानके आहेत. ती तुम्हाला इंटरनेट आर्काइववर तसेच माझ्या सर्व्हर वर law.resource.org इथे सापडतील.

आपले जग आज एक तंत्रवैज्ञानिक जग बनले आहे. जनतेच्या सुरक्षेसाठी असलेल्या तांत्रिक मानकांमध्ये या इमारती बांधायचे कोड, कीटकनाशकांचा सुरक्षित उपयोग, अन्न व मसाल्याच्या पदार्थांवरील प्रक्रिया, कापड गिरण्यांतील यंत्रे, रस्ते व पूल यांची सुरक्षा आणि अनेकानेक विषय समाविष्ट आहेत.

यांपैकी बरीचशी मानके कायद्याने बंधनकारक आहेत किंवा त्यांना कायद्याचे रूप दिलेले आहे. ते कायदे आहेत. या मानकांना अनुसरल्याचे प्रमाणपत्र असल्याशिवाय विक्री करता येत नाहीत अशी डझनावारी उत्पादने आहेत जसे की सिमेंट, घरगुती इलेक्ट्रॉनिक साहित्य, खाण्याचे पदार्थ आणि मोटारीसाठी लागणारे साहित्य, इत्यादी.

भारतामध्ये आणि बाहेरदेशी व्यवसाय करायचा तर कारखाने आणि उत्पादने यांच्या सुरक्षेसंबंधीचे भारतातील कायदे माहीत असणे व त्यांचे पालन करणे आवश्यक आहे. तुम्ही या नियमांनुसार काम केले नाही तर मेक इन इंडिया करू शकत नाही. ही मानके म्हणजेच कायदा.

पण हा अर्थव्यवस्थेच्या पलीकडे जाणारा मामला आहे. शहरे व गांवे सुरक्षित कशी राहावीत, धोकादायक पदार्थ कशा पद्धतीने वाहून न्यावेत, शाळा व सार्वजनिक इमारतींमध्ये आगीपासून बचाव करताना बाहेर पडण्यासाठी योग्य मार्ग कसे असावेत, विजेच्या तारांचे काम सुरक्षित कसे करावे याबद्दलचे नियम भारतातील ही मानके घालून देतात. प्रत्येक शहरातील व्यवस्थापकीय अधिकारी, शाळेचे मुख्याध्यापक, इमारतीचे मालक आणि संबंधित सर्व नागरिक यांना ही महत्त्वाची सरकारी माहिती उपलब्ध असायला हवी.

ही बाब फक्त अर्थव्यवस्थेशी आणि सार्वजनिक सुरक्षेशी निगडीत नाही, ती शिक्षणाशी देखील जोडलेली आहे. भारतीय मानके ही भारतामधल्या तांत्रिक जगतातील सर्वात चांगल्या प्रमाणित ज्ञानाचे प्रतिनिधित्व करतात. ही मानके विख्यात अभियंते, सरकारी अधिकारी आणि प्राध्यापक यांनी विनाशुल्क दिलेल्या वेळोवेळी बनलेली आहेत. ही मानके भारतीय विद्यापीठांतील साठ लाख अभियांत्रिकी विद्यार्थ्यांसाठी एक कळीचे शैक्षणिक साधन आहेत.

भारतातील मानके आम्ही फक्त स्कॅन करून इंटरनेटवर टाकलेली नाहीत. कळीचे महत्त्व असलेली जवळपास 1,000 मानके आम्ही आधुनिक एचटीएमएल मध्ये रूपांतरित केली आहेत. आम्ही दिलेली चित्रे ही एसव्हीजी या खुल्या चित्ररूपात रूपांतरित केली आहेत. तक्त्यांची पुनर्मांडणी केली आहे. याचा अर्थ आता ही मानके तुम्ही तुमच्या मोबाईल फोनवर बघू शकता, उत्तम गुणवत्तेची चित्रे तुम्ही कापून तुमच्या प्रबंधात किंवा सॉफ्टवेअरमध्ये चिकटवू शकता. म्हणजेच त्यांची उपयोगिता वाढली आहे.

फक्त भारतातच नव्हे तर सर्व जगभर, सार्वजनिक सुरक्षेच्या संदर्भातले तांत्रिक कायदे हे जास्त किंमतीला विकले जातात आणि त्यापैकी अनेक कायद्यांत त्यांच्या प्रती बनवण्यास प्रतिबंध करणारी कडक कॉपीराइट नोटीस असते. भारतातील राष्ट्रीय इमारत कोडची किंमत 13,760 रुपये आहे. म्हणजे एका पुस्तकासाठी 213 डॉलर! हे भारतामध्ये झाले. तुम्हाला जर ते

कार्ल मालामुद यांनी मांडलेली मते

भारताबाहेरच्या देशांतून घ्यायचे असेल तर त्याची किंमत आहे 1.4 लाख रुपये. म्हणजे 2000 डॉलर. तेही इमारत बांधणीसाठी बंधनकारक असणार्या कोडसाठी.

कोणाला असे वाटेल की हे अगदी उघड आहे की समाजाच्या सुरक्षाव्यवस्थेचे नियमन करणारे आणि कायद्याचा दर्जा असलेले हे दस्तऐवज सर्वांना सहज उपलब्ध झाले पाहिजेत. तरीही सर्व जगामध्ये ते अपमानकारक अटीवर आणि भ्रमसाट किमतीला विकले जातात. हा जागतिक प्रश्न आहे, राजकारण किंवा राजकीय भेदाभेदांपलीकडचा प्रश्न आहे.

मी 10 वर्षांपूर्वी ही परिस्थिती बदलण्याच्या मागे लागलो, आणि पला फार लांबचा ठरला आहे. भारतामध्ये आम्ही हे सरकारी दस्तऐवज जास्त खुलेपणाने वितरित व्हावेत याबद्दलची आमची भूमिका मंत्रालयाला आम्ही दिलेल्या रीतसर अर्जात मांडली. मी केलेल्या या अर्जामध्ये सॅम, तसेच इंटरनेटचा जनक व्हिट सर्फ आणि देशभरातील अभियांत्रिकी महाविद्यालयांतील मान्यवर प्राध्यापक प्रतिज्ञापत्रांसह सहभागी झाले.

जेव्हा आमचा अर्ज फेटाळला गेला त्यावेळी आम्हीच दिल्लीच्या उच्च न्यायालयात सार्वजनिक हित याचिका दाखल केली. ती अजून चालू आहे. माझ्या बरोबर माझे भारतातील दोन सहकारीपण त्यामध्ये सामील झाले आहेत. एक आहेत वाहतूक अभियांत्रिकी विशारद श्री. श्रीनिवास कोडाली, आणि दुसरे आहेत डॉ. सुशांत सिन्हा जेव सर्व न्यायालयातील व्यक्त झालेली मते आणि सर्व कायदे लोकांना मोफत उपलब्ध करून देणारी सार्वजनिक व्यवस्था 'इंडियन कानून' या वेब साईटचे जनक आहेत.

आमचे उच्च न्यायालयातील वकील आहेत श्री. निशिथ देसाई आणि त्यांची कंपनी आणि माजी कायदे मंत्री आणि माजी विदेश मंत्री माननीय सलमान खुर्शिद. मला आनंद आहे की आज श्री. देसाई आपल्यासोबत उपस्थित आहेत.

कायदा उपलब्ध आहे वा नाही हा प्रश्न भारतापुरता मर्यादित नाही, ते जागतिक पातळीवरचे आव्हान आहे. अमेरिकेतील कोर्ट ऑफ अपीलस मध्ये आमचा असाच खटला चाललेला आहे. आणि युरोपात आम्ही जर्मनीमधल्या न्यायालयात युरोपियन युनियनच्या सुरक्षा मानकांचे वाचन करणे व ते प्रसारित करण्याचा नागरिकांना हक्क असला पाहिजे यासाठी दावा केला आहे. आमच्या अमेरिकेतील खटल्यासाठी कोलंबिया प्रांतामध्ये चाललेल्या या खटल्याचे वकील आहेत 'इएफएफ' आणि 'फेन्चिक व वेस्ट' आणि मला आनंद होतो आहे की इएफएफचे मिच स्टोल्झ हे आज प्रेक्षकांमध्ये हजर आहेत.

या जागतिक पातळीवरच्या कायद्याच्या मोहिमेचे एक वैशिष्ट्य असे आहे की श्री. देसाई आणि श्री. खुर्शिद सकट हे सर्व वकील विनामोबदला काम करत आहेत. जगभरच्या नऊ वकील कंपन्या आम्हाला सरकार विरुद्धच्या या लढ्यात साहाय्य करत आहेत आणि हजारो तास मोफत खर्च करत आहेत.

याचे कारण इतकेच की त्यांचाही विश्वास आहे की ज्या देशांमध्ये कायद्याचे राज्य आहे अशा ठिकाणी कायदे हे लोकांना उपलब्ध झाले पाहिजेत कारण कायद्याबद्दलचे अज्ञान हे कारण ग्राह्य धरले जात नाही. कायदे हे सर्वांना वाचण्यासाठी उपलब्ध झाले पाहिजेत कारण लोकशाहीमध्ये

कायदे लोकांच्या मालकीचे असतात आणि सरकार लोकांसाठी काम करते. कायदे आपल्याच मालकीचे आहेत. आपले हक्क आणि कर्तव्य माहीत असणे हे जागृत नागरिक असण्याचे द्योतक आहे. लोकशाही त्यावरच अवलंबून असते.

गांधीजी दक्षिण आफ्रिकेत होते ते फक्त वकील कधीच नव्हते. ते प्रकाशक देखील होते. न्यायालये आणि अर्जविनंत्या या मार्गाने त्यांनी जग बदलायचा प्रयत्न केलाच परंतु त्या काळात उपलब्ध असलेली सामाजिक माध्यमे देखील वापरली. ते ब्लॉगर होते, ते बातम्या संकलित करत. ते प्रकाशनाच्या व्यवसायातील अद्ययावत उच्च तंत्रज्ञान वापरत.

त्यांनी जेव्हा फिनिक्स आश्रमाची सुरुवात केली तेव्हा त्यांनी प्रथम काय केले असेल तर डर्बन मधील छापखान्याचे सर्व भाग वेगळे केले, प्रत्येकी 16 बैलांनी ओढलेल्या चार मोठ्या बैलगाड्यांमध्ये ते लादले आणि तो छापखाना उचलून त्या जंगलात नेला.

जेव्हा ते फिनिक्स येथील नवीन जागी पोहोचले तेव्हा तिथे अजून इमारतीच नव्हत्या. त्यांनी प्रथम जी इमारत बांधली ती छापखान्यासाठी. ती बनेपर्यंत त्यांनी बाहेरच मुकाम ठोकला होता. फिनिक्स मध्ये सर्वांनी खिळेजुळणी शिकून घेतली होती, प्रत्येकजण छापखान्यात काम करत असे.

याला गांधीजी 'भाकरीचे श्रम' म्हणत, रोज स्वतःच्या हाताने काहीतरी करणे. बायबलच्या जेनेसिस 3.19 मध्ये म्हटले आहे की "तुमच्या कपाळाचा घाम गाळूनच तुम्ही स्वतःचे अन्न मिळवाल" आणि ही शिकवण गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानाचा गाभा बनली. गांधीजी म्हणाले:

"बुद्ध्या केलेले भाकरीचे श्रम हे केव्हाही उच्च कोटीची सामाजिक सेवा आहेत. कारण माणसाने स्वतःच्या श्रमाने देशाच्या उपयोगी संपत्तीत भर घालणे यापेक्षा आणखी चांगले काय असू शकते? 'करणे' म्हणजेच 'असणे.'"

हे एक उत्प्रेरणीय विधान आहे. सर्वांनी विचारात घ्यायला हवे असे विधान. आपण सर्वांनी भाकरीचे श्रम केले पाहिजेत, आणि आपण सर्वांनी गांधी म्हणाले तसे सार्वजनिक कामगार बनले, आपला समाज अधिक चांगला करण्यासाठी झटणारे लोक. याला गांधीजी "आत्महिता ऐवजी सेवेचा धडा" म्हणत. भाकरीचे श्रम आणि सार्वजनिक हिताचे काम ही गांधींच्या तत्त्वज्ञानाची दोन पायाभूत तत्त्वे आहेत. या शिकवणीनेच लोकांना एका समान उद्दिष्टाने एकत्र येण्याची स्फूर्ती दिली.

आजचे आपले जग गोंधळात टाकणारे आहे. मी 15 वर्षे वॉशिंग्टन डीसी येथे काम केले आणि आपले सरकार एवढे विस्कळित झालेले पूर्वी कधीही पाहिले नव्हते. फक्त अमेरिकेतच एवढी अनागोंदी आहे असे नाही, पण एवढे नक्की आहे की आपणच ही अनागोंदी अभूतपूर्व स्तरावर नेली आहे.

सर्व जगभर पाहा, युद्धे चालू आहेत, राज्यांराज्यांमध्ये हिंसा चालू आहे, पण त्याबरोबरच राज्यांची त्यांच्याच लोकांवरची हिंसा, लोकांची आपपसात होणारी हिंसा, स्त्रिया व मुलांवरची

कार्ल मालामुद यांनी मांडलेली मते

होणारी हिंसा आणि नुसते वेगळे असलेल्या लोकांवर होणारी हिंसा चालू आहे. दहशतवादाच्या धक्कादायक व भयकर घटना घडत आहेत.

इच्छाशक्ती असेल तर ज्यांचे निराकरण आपण करू शकतो असे दुष्काळ आणि रोग आहेत.

आणि आपल्या ग्रहावर आपण करत असलेली धक्कादायक हिंसा देखील आहे. या पूर्वी ती हिंसा आपण अज्ञानातून केली असेल पण आज परिणामांची पूर्ण कल्पना असूनही ती आपण करत आहोत.

एक व्यक्ती म्हणून, स्वतःला तोडून घेण्याचा मोह मोठा आहे, आपल्या आवाक्या बाहेरच्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष करून आपले दैनंदिन आयुष्य जगत राहण्याचा, सार्वजनिक जीवनातून अंग काढून घेण्याचा, आपल्या नेत्यांना जबाब-दार न धरण्याचा मोह मोठा आहे. पण असे करणे चुकीचे ठरेल.

जॉन एफ केनेडी यांनी एकदा म्हटले होते की जर आपण शांततापूर्ण क्रांती करण्याचे मार्ग अशक्य करून टाकले तर हिंसक मार्गाने क्रांती होणे अनिवार्य आहे. मी तुमच्यासमोर मांडू इच्छितो की जगात कितीही अनागोंदी असू दे, तिथे आशेचा किरण देखील आहे. इंटरनेटमुळे जागतिक पातळीवर सार्वत्रिक संवाद साधणे शक्य होते तसेच जगातील ज्ञान सार्व्यांना उपलब्ध होऊ शकते. हे क्रांतीचे शांततामय मार्ग आहेत, पण आपण ते स्वीकारले तरच.

शिक्षणाने आपण आपला समाज बदलू शकू. आपण आपल्या मुलांना शिक्षित केले पाहिजे. आपण आपल्या शासनकर्त्यांना शिक्षित केले पाहिजे. आपण स्वतःला शिक्षित केले पाहिजे.

जॉन अॅडम्स यांनी लिहीले आहे की अमेरिकेमध्ये क्रांती होऊ शकली कारण अमेरिकेचे स्थापनकर्ते हे शिक्षित आणि इतिहासाचे जाणकार स्त्री-पुरुष होते. त्यांनी म्हटले आहे की "अज्ञान आणि विवेकशून्यता ही मानवजातीच्या विनाशाची दोन मोठी कारणे आहेत." त्यांनी म्हटले आहे की नागरिक सुजाण नसतील तर लोकशाही काम करू शकणार नाही. त्यांनी असे म्हटले आहे की "ज्ञानाची साधने ही हळुवारपणे आणि प्रेमाने जोपासली पाहिजेत. आपण वाचण्याचे, विचार करण्याचे, बोलण्याचे आणि लिहीण्याचे धाडस दाखवले पाहिजे. प्रत्येक स्तरावरील आणि स्थानावरील लोकांनी आपले लक्ष जागे केले पाहिजे आणि आपल्या निर्धारित प्राण भरले पाहिजेत."

भारतामध्ये, स्वराज्यासाठीच्या ज्या धाडशी आणि दीर्घ लढ्यातून एक नवीन देश निर्माण झाला – ज्या लढ्यातून ते प्रसिद्ध 'ट्रिस्ट विथ डेस्टिनी' (नियतिला दिलेले वचन) पूर्ण झाले – ज्या लढ्याने सर्व जगाला कृतीशील होण्यास उद्युक्त केले – तो लढा देखील सुजाण नागरिकांच्या आधारावर उभा राहिला होता. ही नागरिकांची जाणीवपूर्वक केलेली लढाई होती. गांधीजींनी न्यायमूर्ती रानडे यांचेच शब्द उद्धृत केले होते जेव्हा ते म्हणाले की आपण आपल्या शासनकर्त्यांना इशारा द्यायचा तर स्वतःला शिक्षित करणे आवश्यक आहे.

ज्या स्त्री-पुरुषांनी नेतृत्व करून भारताला आधुनिक जगात आणून पोचवले ते सारे विद्वान होते, इतिहासतज्ज्ञ होते आणि नेते होते. नेहरूंनी कैदेत लिहीलेले आश्चर्यकारक पुस्तक पाहा.

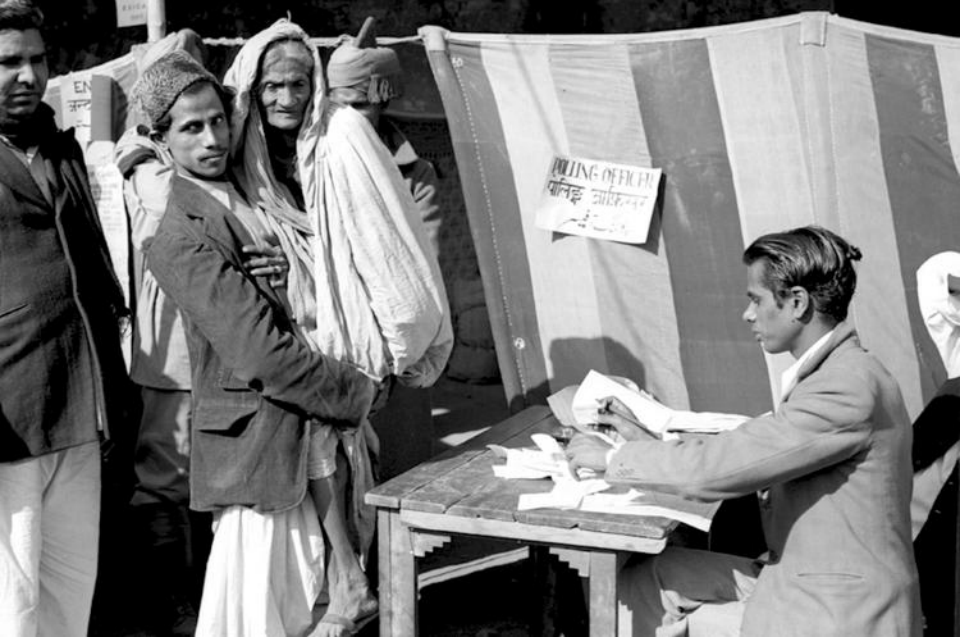
घटनेचा मसुदा ज्यांच्या नेतृत्वाखाली बनला त्या डॉ आंबेडकरांची प्रचंड विद्वत्ता पाहा. प्रोफेसर राधाकृष्णन यांना मिळालेली जगभरातली मान्यता पाहा, ते एक मान्यवर नेते असूनही आपल्या संपूर्ण कारकीर्दीच्या काळात विद्वान म्हणूनही सतत सक्रिय राहिले.

भारत आणि अमेरिका या दोन्ही जगातल्या सर्वात मोठ्या लोकशाही देशांत राहणारे आपण, आपल्यावर तर खास जबाबदारी आहे की आपण सुजाण नागरिक असले पाहिजे. आपण कृतीशील नागरिक असले पाहिजे, आपण भाकरीचे श्रम केले पाहिजेत, आपण सार्वजनिक काम केले पाहिजे.

ज्ञान सार्वत्रिकरीत्या उपलब्ध होणे, ही आजच्या काळातली प्रत्यक्षात न आलेली महान शक्यता आहे. आपण सुजाण होऊन, आपल्या मुलांना शिक्षित करून, आणि काळाच्या निष्ठुर हल्ल्याने निष्क्रिय बनण्याऐवजी जग बदलण्यासाठी लढून, आपण सगळे प्रगतीच्या रस्त्यावर चालू शकू, आणि मार्टिन ल्यूथर किंग नेहमी म्हणायचे तसे, “वेडेवाकडे रस्ते सरळ बनतील आणि दगडाचे खडकाळ रस्ते गुळगुळीत बनतील” आणि शेवटी आपण हातात हात घालून त्या डोंगरावरच्या प्रकाशमान शहरात पोचू, जिथे असेल एक लायब्ररी ज्या ठिकाणी सर्व ज्ञान सर्वांना उपलब्ध असेल, एक खुली लायब्ररी, एक अशी लायब्ररी जी आपण भविष्यातील पिढ्यांना भेट म्हणून सोपवू शकू.

कृपया आम्हाला ही लायब्ररी बांधायला मदत करा. हे भाकरीचे श्रम आहेत. हे सार्वजनिक काम आहे.

जय हिंद! देव अमेरिकेचे भले करो! धन्यवाद!

एका वयस्कर मुस्लिम स्त्रीला मतपत्रिका दिली जात असताना, जामा मस्जिद, दिल्ली, जानेवारी 1952.

सेंट्रल असेम्बलीच्या निवडणुकीचे एक मतदान केंद्र, दिल्ली, 1946

दिल्ली म्युनिसिपालिटीच्या निवडणुका, ऑक्टोबर 15, 1951

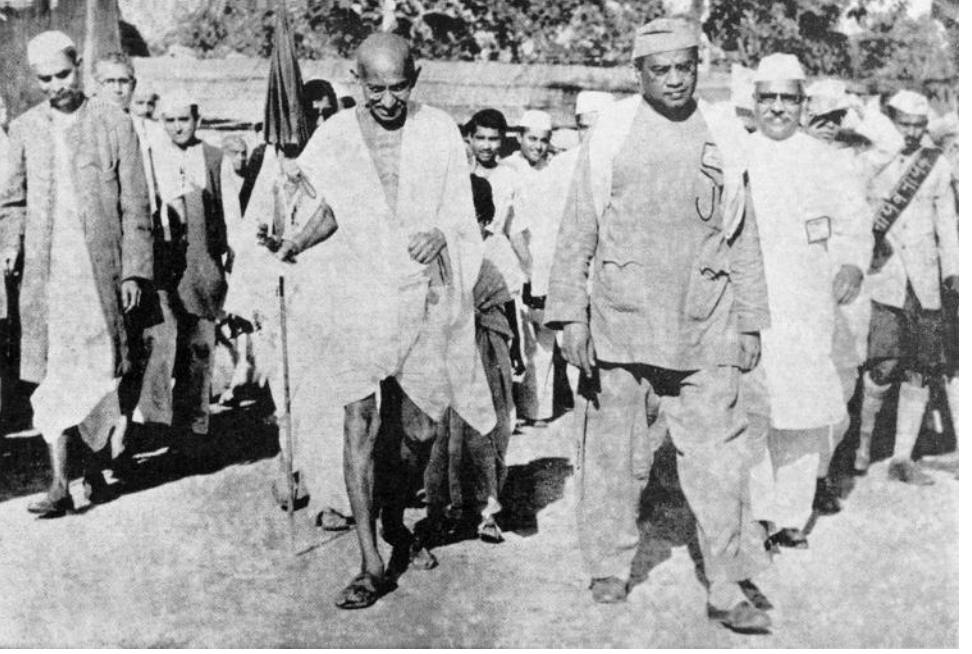

पुसली न जाणारी शाई लावताना, जानेवारी 1952

दिल्लीजवळच्या नागलोई गावातील गावकर्ष्यांना मतदान स्लिप दिल्या जाताना, सप्टेंबर 1951.

CWMG, खंड 71 (1939-40), पान 337, रामगढ कॉन्ग्रेसमध्ये डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांच्या बरोबर

CWMG, खंड 72 (1940), दर्शनी पान, दिल्लीत जमनालाल बजाज यांच्या सोबत.

डिजिटल युगातील सत्याग्रह: एक व्यक्ती काय करू शकते?

कार्ल मालामुद, नॅशनल हेराल्ड, जुलै 8, 2017, हीरक महोत्सवी विशेषांक

ज्ञान मोफत आणि सर्वांना उपलब्ध करून देण्याची एक खास संधी इंटरनेटने आपल्या पिढीला दिली आहे. अमेरिका आणि भारतातील सरकारांनी यासाठी त्यांच्या वाटेत कसे अडथळे निर्माण केलेले आहेत ते लेखक सांगत आहेत.

आपले जग आज अस्थिरतेच्या फेर्यात सापडलेले आहे. बिनकारणाची हिंसा आणि दहशत जगातल्या कानाकोपऱ्यात पसरली आहे. जगासमोर हवामानाचे महासंकट उभे आहे. जर आपण कृती केली नाही, (आणि सध्या आपण निष्क्रिय आहोत) तर उत्पन्नातील विषमता वाढत जाते आहे, भूक आणि दुष्काळ यांची व्याप्ती वाढत आहे. समोर एवढी मोठी संकटे असताना, एक व्यक्ती काय करू शकणार?

माझ्या मते आपल्याला दीपस्तंभाप्रमाणे वाट दाखवणाऱ्यांच्या, दशकानुदशके ज्यांनी जगातल्या चुका सुधारण्यासाठी लढा दिला, त्यांच्या शिकवणीत याचे उत्तर सापडेल. भारत आणि अमेरिका या आजच्या आधुनिक जगातल्या सर्वात मोठे लोकशाही देश आहेत – त्यांच्याकडे पाहून सापडेल. भारतामध्ये गांधी आणि नेहरू आणि सर्व स्वातंत्र्य सैनिकांची शिकवण अजूनही स्फूर्ती देते. आणि अमेरिकेमध्ये आपण वळू शकतो मार्टिन ल्यूथर किंग, थर्गुड मार्शल आणि वर्षानुवर्षे नागरी हक्कासाठी कडवेपणाने लढणाऱ्या इतर सार्या लोकांकडे.

एक व्यक्ती म्हणून कृती करायची तर त्याची गुरुकिल्ली आहे सातत्य आणि केंद्रित लक्ष. सातत्याचा अर्थ हा की जग बदलणे म्हणजे फेसबुक वरचा एक क्षण किंवा एखादे ट्वीट नाही. सातत्याचा अर्थ हा की चुकांची दुरुस्ती करण्यासाठी, स्वतःला, आपल्या नेत्यांना शिक्षित करण्यासाठी कदाचित अनेक दशके जावी लागतील. स्वतःला शिक्षित करा, हेच गांधीजींनी दक्षिण आफ्रिकेमध्ये व भारतात काँग्रेसला सांगितले, की नैतिक मूल्ये आणि चारित्र्य यांच्यावर लक्ष केंद्रित करा. ज्यांना आज नेतृत्व करण्याची इच्छा आहे अशा सर्वांनी हा धडा आत्मसात करायला हवा.

जे करायचे त्यावर लक्ष केंद्रित करणे हा गांधीजी आणि अमेरिकेत किंग यांनी शिकवलेला सर्वात मोठा धडा आहे. तुम्हाला जी महत्त्वाची वाटते अशी एक नेमकी गोष्ट घ्या आणि ती बदलायचा प्रयत्न करा. काहीतरी खरेखुरे करा. ध्येय विशिष्ट ठेवा: मिठावरचा कर रद्द करणे, एका टेबलावर जेवण्याचा अधिकार, एका शाळेत शिकण्याचा अधिकार, निवडणुकीत मतदान करण्याचा अधिकार, बटाईने शेती करण्याच्या पद्धतीचा अंत.

मी गेल्या काही दशकांमध्ये एक विशिष्ट ध्येय समोर ठेवून काम केले आहे. ते ध्येय म्हणजे कायद्याचे राज्य बळकट करणे. जॉन एफ केनेडी एकदा म्हणाले की आपण जर क्रांतीचा शांततापूर्ण मार्गच अशक्य करून टाकला तर हिंसक मार्गाने क्रांती होणे अनिवार्यच आहे. न्यायपूर्ण समाजात, प्रगत लोकशाहीमध्ये आपण, म्हणजे जनतेने, स्वतःचे शासन ज्या

नियमानी होणार ते नियम स्वतः निवडलेले असतील, ते माहीत करून घेतलेले असतील आणि जग अधिक चांगले करण्यासाठी ते बदलण्याची क्षमताही तिने ठेवलेली असेल.

>सार्वजनिक सुरक्षेसाठी असलेल्या मानकांच्या उपलब्धतेवर बंधने का आहेत?

आपल्या आधुनिक जगात काही विशेष नियम असतात आणि ते नियम म्हणजे सार्वजनिक सुरक्षेसाठी असलेले नियम. सुरक्षित घरे व कार्यालये कशी बांधायची, कारखान्यांमध्ये कामगारांचे यंत्रांपासून संरक्षण कसे करायचे, कीटकनाशके कशी वापरायची आणि वाहनांची सुरक्षा, आपल्या जलप्रवाहांचे व समुद्राचे संरक्षण कसे करायचे आणि यांसारख्या अनेक प्रश्नांबद्दल ही तांत्रिक मानके निर्देश देतात. मानके आपल्यासाठी असलेल्या कायद्यांमधील महत्त्वाचे कायदेच आहेत.

काही थोडे अपवाद सोडता, कायद्यांचा दर्जा असलेल्या सार्वजनिक सुरक्षेच्या या नियमावल्यांची उपलब्धता सार्वत्रिक जगभरात मुदामच संकुचित ठेवली गेली आहे. अमेरिकेमध्ये अनेक बिगर-सरकारी संस्था एकत्र येऊन इमारती आणि आगीच्या संदर्भात नियमावली तयार करतात आणि नंतर त्यांचा कायदा बनतो. तरीसुद्धा त्या मानकांच्या एका प्रतीची किंमत शेकडो डॉलर ठेवलेली असते, आणखी त्यापेक्षा महत्त्वाचे म्हणजे त्यांचे हक्क कॉपीराइटखाली राखून ठेवले जातात त्यामुळे कोणतीही व्यक्ती त्या खाजगी पार्टीकडून परवाना घेतल्याशिवाय कायदा कुणाला सांगू शकत नाही.

भारतामध्ये असेच आहे, फरक एवढाच की या ठिकाणी सरकारच या महत्त्वाच्या सुरक्षा माहितीच्या वितरणावर मर्यादा आणण्यास जबाबदार आहे. ब्युरो ऑफ इंडियन स्टॅन्डर्ड्सने या सर्व मानकांवर हक्क सांगितले आहेत. आणि ते खूप महाग किंमतीत विकले जातात. राष्ट्रीय इमारत मानकाची किंमत रुपये 13,760 इतकी प्रचंड आहे. ब्युरोचे असे म्हणणे आहे की ही अतिमहत्त्वाची सार्वजनिक सुरक्षा मानके ही त्यांची खाजगी मालमत्ता आहे आणि ज्या कुणाला हा कायदा वाचायचा किंवा सांगायचा असेल तर त्याला त्यांच्याकडून परवाना काढणे आणि त्यासाठी फी देणे आवश्यक आहे. आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे ब्युरोच्या परवानगीशिवाय कोणीही या कायद्याची अधिक उपयोगी आवृत्ती काढू शकत नाही. अशी आवृत्ती काढायला ब्युरोची परवानगीच नाही.

मी असे ऐकले आहे की सरकारचे सर्व विभाग मिळून बनलेल्या आपत्ति निवारण टास्क फोर्सची बैठक झाली आणि त्यांनी सुचवले की तातडीच्या उपायांशी जोडलेल्या सर्व सरकारी अधिकार्यांकडे या महत्त्वाच्या सुरक्षा कोडची प्रत असली पाहिजे, त्यावेळी ब्युरो उभे राहिले व त्यांनी सांगितले की प्रत्येक अधिकार्याने त्यांच्याकडून 13,760 रुपये देऊन रीतसर लायसन्स अॅप्रीमेट केल्यावरच ते या सर्व अधिकार्यांना हा दस्तऐवज देऊ शकतील. आणि मानकाची प्रत काढायला परवानगी नसेल.

मी ही परिस्थिती बदलण्यासाठीचे प्रयत्न दहा वर्षांपूर्वी पासून सुरू केले आहेत. मी जिचा प्रमुख आहे त्या एका छोट्याशा बिगर-सरकारी संस्थेने कायद्याचा दर्जा असलेले जगभरचे कोड विकत घ्यायला सुरुवात केली. मी अमेरिकेतील फेडरल पातळीवर बंधनकारक असलेले

डिजिटल युगातील सत्याग्रह:

1,000 पेक्षा जास्त कोड विकत घेतले, स्कॅन केले आणि ते इंटरनेटवर टाकले. भारतामधली सर्वच्या सर्व सुरक्षा मानके म्हणजे 19,000 मानके मी विकत घेतली आणि इंटरनेटवर टाकली.

आम्ही त्या सुरक्षा मानकांच्या छापील प्रती घेऊन फक्त स्कॅन केल्या नाहीत. आम्ही त्यांपैकी महत्वाचे दस्तऐवज हे परत टाईप केले आणि त्यांचे आधुनिक वेब पेजमध्ये रूपांतर केले, त्यातील आकृत्या पुन्हा काढल्या आणि मजकूर आधुनिक टाईपमध्ये आणला. आम्ही ती मानके अशा रीतीने कोड केली की अंध व्यक्ती देखील त्या कोडचा कार्यक्षम पद्धतीने उपयोग करू शकेल. आम्ही ही मानके ई-पुस्तके या रूपातही बनवली, त्या मानकांच्या मजकुरात एखादी गोष्ट/शब्द शोधता येईल अशीही सोय केली, बुकमार्क्स दिले आणि सुरक्षित वेबसाईटवर उपलब्ध केली.

>अमेरिका व भारत दोन्ही सरकारे नाखूष

सत्ताधारी नाखूष होते. अमेरिकेत आम्हाला सहा पक्षकारांनी सहा खटल्यात गुंतवले आहे आणि आमची कायदा सांगण्याच्या हक्काची केस अमेरिकेतील कोर्ट ऑफ अपील यांच्यासमोर दाखल झाली आहे. भारतामध्ये ब्युरोने आम्हाला आता कुठलेही कोड विकत घ्यायला नकार दिला आहे आणि त्यासाठी आम्ही मंत्रालयात केलेला अर्ज फेटाळला गेल्यानंतर आम्ही आमच्या सहकार्यांबरोबर भारतामध्ये एक जनहित याचिका दाखल केली आहे जी सध्या दिल्लीच्या उच्च न्यायालयात दाखल आहे. आमचे सर्व वकील हे खटले विनामोबदला, 'प्रो-बोनो' चालवत आहेत, पण एका प्रकारे त्यांनी आम्हाला ही केस लढवण्यासाठी दिलेल्या वेळाच्या स्वरूपात 10 लक्ष डॉलर देणगी दिली आहे.

एका बाजूला आम्ही न्यायालयात न्याय मागत असतानाच आम्ही हे दस्तऐवज इंटरनेटवर दरवर्षी करोडो लोकांना उपलब्ध करून दिले आहेत. विशेषतः भारतीय मानके ही भारतीय इंजिनियरिंग संस्थांमधील विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यात फारच लोकप्रिय आहेत कारण अभियांत्रिकी विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी कळीची ठरणारी ही मानके त्यांना सहज उपलब्ध होतात याचा त्यांना आनंद वाटतो.

प्रत्येक पिढीला एक संधी असते. इंटरनेटने आपल्या जगाला जागतिक पातळीवर संपर्क व ज्ञानाच्या उपलब्धतेची संधी दिली आहे. माझे लक्ष्य हे सरकारी अभिलेख आणि आपल्या महान लोकशाहीमधील कायदे यांच्यावर आहे पण हे त्या महान संधीचा एक अगदीच छोटा भाग आहेत.

आपली उडी त्यापलीकडे असली पाहिजे. आजच्या आपल्या आधुनिक जगात साहित्य, तांत्रिक दस्तऐवज, कायदे किंवा कुठल्याही ज्ञानभांडाराच्या उपलब्धतेवर मर्यादा घालण्यास कोणतेही सबळ कारण नाही. भर्तृहरिचे नीतीशतकम आपल्याला शिकवते त्यानुसार, "ज्ञान हा असा खजिना आहे जो पळवला जाऊ शकत नाही." ज्ञान हे सर्व माध्यमांतून सर्वांना खुले असले पाहिजे.

सार्वत्रिक पातळीवर ज्ञानाची उपलब्धी आणि कायद्याचे राज्य हा असा मार्ग आहे की ज्यामुळे आज ओलांडण्यास अशक्य वाटणारे अडथळे आपण ओलांडू शकू. पण हे तेव्हाच शक्य होईल

जेव्हा आपण गांधींनी अनेकदा सांगितल्याप्रमाणे आपण सारे सार्वजनिक कार्य करू.. आणि हे तेव्हाच शक्य होईल जेव्हा आपण नेमके विशिष्ट उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून सातत्याने आणि पद्धतशीरपणे कामाला लागू.

मार्टिन ल्यूथर किंग यांनी सांगितले आहे की बदल अपरिहार्यतेची चाके लावलेल्या गाडीतून आपोआप येत नाही, त्यासाठी सातत्याने लढावे लागते. आपण जग बदलू शकतो पण त्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. आणि आपण तसे केले तर आपण एकत्रपणे त्या रस्त्याने चालू शकतो जिथे ज्ञान सर्वासाठी उपलब्ध असेल, आणि डोंगरावरच्या त्या प्रकाशमान शहरात पोचू शकतो जिथे न्याय पाण्यासारखा सहज वाहत असेल आणि सदाचरण एखाद्या प्रचंड झर्यासारखे.

शांघायच्या यंग पायोनर्स पॅलेसला भेट देताना, ऑक्टोबर 28, 1954

पेनसिल्व्हेनियामधील प्रेसिडेंट ऍसेनहॉवर यांच्या शेतावर, डिसेंबर 16, 1956

नवी दिल्ली येथे बालदिन साजरा करताना प्रधान मंत्री नेहरू, नोव्हेंबर 14, 1957

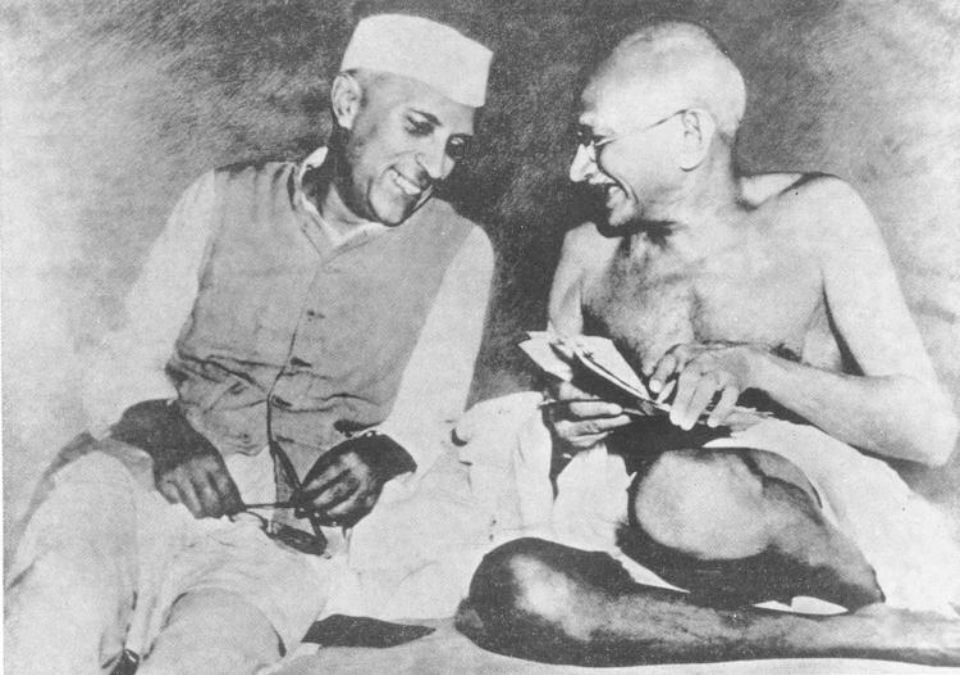

भूतानमधील त्यांच्या भेटीसाठी ज्या कामगारांनी रस्ता बनवला त्यांच्यासोबत प्रधान मंत्री, सप्टेंबर 16, 1958.

CWMG, खंड 73 (1940-41), दर्शनी पान, व्हाइसरॉयच्या भेटीला जाताना, शिमला

CWMG, खंड 84 (1946), पान 81, जवाहरलाल नेहरूंसोबत

माहितीचा अधिकार, ज्ञानाचा अधिकार: डॉ. सॅम पित्रोदा यांची मते

हॅज-गीक गीक-अप (जाहीर भाषण: पाहुण्या गीक्सचे) एनयूएमए बेंगळुरू, ऑक्टोबर 15, 2017

मित्र हो, गुड आफ्टरनून. तुमच्या सोबत असणे हा मला माझा विशेष सन्मान वाटतो.

मला कल्पना नव्हती मी कशाला सामोरा जाणार आहे. मी इथे आलो तेव्हा कार्ल यांनी मला सांगितले की आज दुपारी एका सभेला जायचे आहे आणि काय करायचे आहे याची काल त्यांनी मला याची थोडीशी पार्श्वभूमी सांगितली होती म्हणून आज मी एनयूएमए येथे आलो, आणि मी त्याला विचारले "आपण नक्की त्याच जागी आलो आहोत ना?"

पण मला तुम्हा सार्यांना बघून खूप आनंद होतो आहे. तुम्ही सारी तरुण मंडळी भारतात जे काही करत आहात ते पाहून मी अश्चर्यचकित होतो, मला तुम्हा लोकांचा अभिमान वाटतो. मला एक कोणीतरी आदिवासी लोकंसोबत काम करणारा भेटला. मला आणखी एक जण कानून वर काम करणारा भेटला. मला तुमच्या सारखे खूप जण भेटले जे नवा भारत निर्माण करण्याच्या कामात रस घेत आहेत.

मी तुमच्या पैकी काही जणांना भेटतो तेव्हा मला भारताच्या भविष्याबद्दल उत्साह वाटू लागतो. माझा आयुष्याचा प्रवास हा खूप मोठा आहे. मी 1942 साली जन्मलो. मी आता 75 वर्षांचा आहे. आणि ते स्वतंत्र भारताचे सुरवातीचे काही दिवस होते.

आम्हाला मोठे होताना महात्मा गांधी, नेहरू, पटेल, कलम आझाद आणि सुभाषचंद्र बोस हे सारे आमच्या मनातले खरेखुरे आदर्श होते. आम्ही गांधींसोबत मोठे झालो, त्यांनी आम्हाला सर्वसमावेशकता, सत्य, विश्वास, आत्मनिर्भरता, साधेपणा, त्याग, धाडस हे सारे शिकवले.

आम्हाला लहानपणी हे सारे शब्द किती महत्वाचे वाटत. माझे वडील शिकलेले नव्हते. पण आमच्या घरी पाच नेत्यांचे मोठे मोठे फोटो होते, हे एवढे मोठे, आणि आम्ही शाळा कॉलेजात शिकत होतो तेव्हा त्यांची भारताबद्दलची कल्पना आमच्या मनाची गुरुकिल्ली होती.

मी 1964 मध्ये अमेरिकेत गेलो, आणि 60च्या दशकात मी जे थोडेफार शिकलो, आणि मला लक्षात आले की भारतात तीन मूलभूत प्रश्न होते: विषमता, लोकसंख्या आणि विकास. आणि मला असे वाटले की ते सोडवायचे तर प्रथम दळणवळण संपर्क जाळे बांधायची गरज आहे.

मी 1979 मध्ये दिल्लीत आलो होतो आणि मी माझ्या बायकोला शिकागोत फोन देखील करू शकलो नाही. आणि हा अनुभव पंचतारांकित हॉटेलमधला होता.

तेव्हा मी काहीशा मस्तीत आणि बर्‍याचशा अज्ञानातून म्हटले की "मी आता ही गोष्ट दुरुस्तच करून टाकतो." आणि नंतर मी माझ्या आयुष्याची 10 वर्षे भारतामधले फोन दुरुस्त करण्याच्या प्रयत्नात घालवले.

राजीव गांधींनी मला राजकीय इच्छाशक्ती दिली. आणि मला वाटले संपर्काशिवाय आपण सुरुवात काय करणार. त्या वेळी आपल्याकडे 20 लाख टेलीफोन होते आणि टेलिफोन कनेक्शन मिळायला 15 वर्षे लागायची. तुम्हाला माहीत नसेल, तुमच्या वडिलांना देखील माहीत नसेल पण तुमच्या आजोबांना माहीत असेल. आणि आज 1.2 अब्ज टेलिफोन आहेत. आपला 1 अब्ज लोकांचा जोडलेला देश आहोत.

कळीचा प्रश्न हा आहे की आपण य संपर्क क्षमतेचे काय करतो?

दुसरे आव्हान होते ज्ञानाचे. आणि ज्ञान असे मुक्त दालनात आणायचे झाले तर या संपर्क क्षमतेचा उपयोग करून माहितीचे लोकशाहीकरण करणे गरजेचे आहे. आणि म्हणून आम्ही ज्ञान आयोगाची निर्मिती, माहितीचा अधिकार आणि ज्ञानाचा अधिकार इथून सुरुवात केली. ज्या लोकांबरोबर आम्ही काम करत होतो त्यांना या गोष्टींशी फार काही देणेघेणे नव्हते. आम्ही काय बोलत होतो त्याबद्दल त्यांना काही कल्पना नव्हती. मला आठवते, मी जेव्हा प्रथम माझे टेलिफोनचे काम करायला लागलो, तेव्हा कितीतरी वर्तमानपत्रांतील पहिल्या पानांवर टीका करणारे लेख आले की हे परदेशातून आलेले लोक अन्न आणि शेतीचा प्रश्न असताना भारतातील टेलिफोन कशाला दुरुस्त करत बसलेत?

आणि माझे त्यांना उत्तर होते की "शेतीचा प्रश्न कसा सोडवायचा ते मला माहीत नाही, त्यासाठी दुसरा कोणीतरी शोधा. मला माझे काम कसे करायचे ते माहीत आहे. मी फोन दुरुस्त करायचा प्रयत्न करीन, ते जमेल याची मी खात्री देऊ शकत नाही, पण भारतामध्ये छोटी गोष्ट झाली तरी मोठा परिणाम करते. पण परिणाम करते. तुम्हाला जे चांगले करता येते ते करा. दुसऱ्या कुणाला दुसरे काहीतरी येत असेल. आणि आपण प्रत्येक जण एकेक थेंब इथे, एकेक तिथे असे करत राहिलो तर सगळ्याची बेरीज होईल अशी आशा करू शकतो."

आम्ही काही वर्षांपूर्वी ज्या सर्व गोष्टीची स्वप्ने पाहिली होती, तुम्ही ती खरोखर साकार करत आहात. तुमचे सहकार्य नसेल तर आमचे सर्व काम फुकट जाईल. कोणाला कधीच काही समजणार नाही.

माझ्यापुरते म्हणाल, तर खुले सरकार असणे ही गुरुकिल्ली आहे. खुला डाटा, खुली माहिती हा पाया आहे. म्हणूनच जेव्हा ओबामा इथे आले तेव्हा मी व त्यांनी अर्धातास बरोबर घालवला. मी त्यांना सांगायचा प्रयत्न केला की आम्ही भारतामध्ये जास्त फायबर टाकून भारतामधील ग्रामीण भागात संपर्क जाळे टाकून काय करत आहोत. आम्ही त्यांचा राजस्थानशी संपर्क साधून दिला. त्यानंतर जेव्हा त्यांना मी सांगितले आम्ही कशा प्रकारचे प्लॅटफॉर्म उभे करण्याचा प्रयत्न करत होतो, कनेक्टिव्हिटी प्लॅटफॉर्म, जीआयएस, यूआयडी, डेटा सेंटर, सायबर सुरक्षा ऑप्लिकेशन्स, तेव्हा ते आश्चर्यचकित झाले.

ते म्हणाले, "सॅम, तुम्ही सर्वजण अशा सारख्या गोष्टींबाबत विचार कसा काय करता." आणि माझे त्यांना उत्तर असे होते, "जर आम्ही असा विचार केला नाही तर आम्ही नवा भारत निर्माण करू शकणार नाही." जुन्या साधनांनी नवा भारत निर्माण करणे कठीण आहे.

डॉ. सॅम पित्रोदा यांची मते

नवीन साधनांचा आणि आमच्या तरुणांच्या प्रतिभेचा वापर करणे हीच आमची एकमेव आशा आहे. भारतातील तरुणांच्या प्रतिभेवर माझा दृढ विश्वास आहे. जेव्हा मी 1984 मध्ये सीडीओटी [सेंटर फॉर डेव्हलपमेंट ऑफ टेलीमॅटिक्स] सुरू केली तेव्हा संस्थेचे सरासरी वय 23 होते. ती सर्वात हुशार पोरे, मेहनती, प्रामाणिक, समर्पित, धैर्यवान, कटिबद्ध, राष्ट्रवादी होती आणि त्यांनी गोष्टी घडवून आणल्या

लोक म्हणत, "तुम्ही फक्त तरुणांनाच का नोकरी देता?" मी म्हटलं, "कारण ते ताजे तवाने असतात, त्यांची ऊर्जा, उत्साह ओसंडून वाहत असतात आणि त्यांची मानसिकता भ्रष्ट झालेली नसते."

भारतामध्ये आपल्याला खूप समस्या आहेत. पण त्या बरोबरच खूप सारी आव्हाने आहेत. म्हणून जेव्हा मला लोक भारतामधील समस्यांबाबत सांगतात तेव्हा मी त्यांना सांगतो, "तुम्हाला भारतातले प्रश्न समजून घ्यायला खूप काही टॉलेंट हवी असे नाही." तसेच त्या प्रश्नांची उत्तरे शोधायला पण खूप काही हुषारी लागते असे नाही. आपल्याला खरी गरज आहे धाडसी लोकांची जे काही तरी देऊ इच्छितात आणि परत जाऊन भारतातील लोकांसाठी काहीतरी करायची ज्यांची तयारी आहे.

आपल्याला अजून फार लांबचा पल्ला गाठायचा आहे. पुढली 50 वर्षे काय काम करायचे आहे ते निश्चित आहे. गेली 40 वर्षे मी म्हणतो आहे, "जगातील सर्वात हुषार माणसे श्रीमंताचे प्रश्न सोडवण्यामध्ये गुंतली आहेत, ज्यांच्यासमोर खरे तर सोडवण्यासारखे प्रश्नच नाहीत."

आणि त्याचा परिणाम असा होतो की गरीबांच्या प्रश्नांच्या वाट्याला हुषार माणसे राहत नाहीत. भारत हा असा एकमेव देश आहे की जिथली हुषार माणसे जगातल्या कुठल्याही हुषार माणसाच्या तोडीस तोड तर आहेतच पण त्यांना गरीबांचे प्रश्न सोडवण्याबद्दल थोडा तरी कळवळा आहे. भारत हा एकमेव देश आहे की जिथे 40 कोटी लोकांना गरीबी रेषेच्या वर आणता येईल आणि त्यातून आलेली उत्तरे इतरत्र वापरता येतील.

आपला परस्परविरोधांचा देश आहे. मी जे काही भारताबद्दल बोलून त्याच्या अगदी विरुद्ध तुम्ही बोलू शकाल आणि तुम्ही 100 % बरोबर असाल. आणि तेच भारताचे सौंदर्य आहे. विविधता ही नाविन्यपूर्ण बदलासाठी सुपीक भूमी असते. आणि आपला जगामध्ये सर्वात जास्त विविधता असलेला देश आहे. काही वेळा ते तथाकथित भारतीय दिसत नसले तरी.

मला आठवते मी मेक्सिकोमध्ये गेलो होतो आणि भारताच्या राजदूतांना शोधत होतो. मी 500 लोकांसमोर बीज भाषण देणार होतो. कोणीतरी म्हणाले, "भारताचे राजदूत येत आहेत." म्हणून मी त्यांना भेटायला गेलो आणि मला ते दिसले नाहीत. अखेर मी म्हटले, "कुठे आहेत ते?" एक जण म्हणाले, "ते तुमचीच वाट पाहात होते. ते पुढच्या रांगेत बसले आहेत."

मी गेलो आणि पाहिले तर ते चिनी दिसत होते. कारण ते उत्तरपूर्व राज्यातले होते. आणि माझ्यासारखी पार्श्वभूमी असलेल्या माणसाने देखील असा विचार केला की ते भारताचे राजदूत आहेत तर ते माझ्यासारखेच दिसत असतील.

भारताचे सौंदर्य याच्यातच आहे. भारतामध्ये साजरूपा करण्यासारख्या एवढ्या गोष्टी आहेत, पण आजकाल मी भारताकडे पाहतो तर मला कधी कधी काळजी वाटते.

जेव्हा लोक माहिती लपवून ठेवतात, सामाजिक माध्यमांमधून खोट्या नाट्या गोष्टी पसरवतात, स्वातंत्र्यावर हल्ला करतात तेव्हा वाईट वाटते. आणि त्यावेळी तुम्ही सारे माझ्या समोर येता. सायबर स्पेस मध्ये निदान हा विश्वास तुम्हाला जागवायला हवा, विकास सर्वांच्यासाठी. अस्पृशता नको, भेदभाव नको, कार्यक्रम एखाद्या विभागाचा आहे की ब्राह्मण किंवा हिंदु किंवा मुस्लीम आहे याला महत्त्व नाही.

आम्ही सर्व बाबतीत सर्वसमावेशक आहोत. माहिती ही सर्वासाठी आहे. आज भारतामध्ये ज्या रीतीने चर्चा होत आहेत त्या कमालीच्या क्षुद्र आहेत. आपल्याला भारतामधील संवादाची पातळी उंचावण्याची खरोखरच गरज आहे.

मी एक पुस्तक लिहीत आहे. मी माझ्या आयुष्यावर काही वर्षांपूर्वी लिहीले आहे, आणि मी ते माझ्या नातीसाठी लिहीले होते. माझी नात आज 6 वर्षांची आहे ती सॅन फ्रान्सिस्कोला राहते. काधीतरी ती मोठी होईल आणि विचारेल, "100 का 75 वर्षांपूर्वी अमेरिकेत आलेला हा म्हातारा माणूस कोण होता?" .

आणि तिचे अमेरिकेत जन्मलेले आणि वाढलेले वडील जे सांगतात ते अगदी वेगळे असेल कारण मी ज्या गरीबीतून आलो त्याची तिच्या वडिलांना कल्पना देखील नाही. त्याला हे देखील नाही पुरेसे भावलेले नाही की माझा जन्म भारतामध्ये एका छोट्याशा आदिवासी गावात झाला आणि माझ्या आईनी आठ मुलांना घरच्या घरीच जन्म दिला. डॉक्टर नाही, नर्स नाही, इस्पितळ नाही, औषधाचे दुकान नाही, काही म्हणून काही नाही. शाळा नाही. आणि मी जर हे त्यांना सांगितले तर ते म्हणतील डॅडी मनचे रंगवून सांगत आहेत.

खरी परिस्थिती अशी असू शकत नाही. हाच भारत आपल्याला बदलायचा आहे. जर आपण तंत्रज्ञानाचा वापर करून दारिद्र्य रेषेच्या खाली असलेल्या 40 कोटी लोकांना त्यावर आणून थोडेतरी सन्मानाचे आयुष्य देऊ शकलो नाही तर आपण आपले काम केलेलेच नाही.

आम्हाला अधिकाधिक कोट्याधीश असलेला भारत निर्माण करायचा नाही. जर असे निर्माण झाले तर चांगलेच आहे. माझ्या मनात त्यांच्या विरोधी काही नाही. पण मला तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने भारतामधल्या सर्व गोष्टी बदलायच्या आहेत आणि ते फक्त ज्ञानाच्या माध्यमातूनच साध्य होऊ शकते.

तुमच्यासारखे लोकच ते करू शकतात. आणि फक्त खुलेपणानेच ते होऊ शकते. माझ्या दृष्टीने माहिती खुलेपणा आणते, उपलब्धता, उत्तरदायित्व, संपर्क जाळे बांधणी, लोकशाहीकरण आणि विकेंद्रीकरण आणते. आणि या सारख्या गोष्टी गांधींच्याच तर आहेत.

आज जर गांधी इथे आले असते तर तुम्हा सर्वांना भेटून त्यांना खूप आनंद झाला असता. मी अहमदाबाद मध्ये परवा भाषण करणार आहे. खरे तर मी आणि कार्ल यांनी गेल्या वर्षीचा 2 ऑक्टोबर साबरमती आश्रमात घालवला. आणि त्यावेळी आम्ही माहिती युगात गांधीजींच्या

डॉ. सॅम पित्रोदा यांची मते

कल्पना पसरवण्यावर लक्ष केंद्रित केले. लोकांना सांगायचे की संपर्कक्षमता, आणि मानवाच्या संपूर्ण इतिहासात कधी नव्हते तेवढे गांधीचे विचार आतासाठी समर्पक आहेत.

मी माझा आधीचा संदर्भ सोडून जरा भरकटलो. मी माझ्या दुसऱ्या पुस्तकाबद्दल सांगत होतो. मी जगाच्या पुनर्रचनेबद्दल एक पुस्तक लिहीतो आहे. जग आज ज्या नमुन्यावर बनलेले आहे तो कालबाह्य ठरला आहे. अलीकडचा नमुना दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिकेने रचलेला आहे. संयुक्त राष्ट्र संघ, विश्व बँक, नाटो, आयएमएफ, जीडीपी, जीएनपी, दरडोई उत्पन्न, बॅलन्स ऑफ पेमेंट्स, लोकशाही, मानव अधिकार, भांडवलशाही, उपभोग, आणि युद्ध.

या सर्व गोष्टींना आता अर्थ राहिलेला नाही. जीडीपीला काडीचाही अर्थ राहिलेला नाही. पण आपण आजही ते मानतो. बिग डाटा, क्लाऊड कम्प्यूटिंग, आणि अर्गॅनलिटिक्स यांच्यामुळे आज सर्व मापनांना फायदा होऊ शकतो. तेव्हा ते शक्य नव्हते. म्हणून तुम्ही म्हणालात जीडीपी आणि सर्वांनी मान्य केले. आज तुम्ही छोटे छोटे बारकावे मोठे करून देखील पाहू शकता कारण तुमच्याकडे विश्लेषण करण्यासाठी प्रचंड डाटा आहे.

मला खूप आनंद होतो आहे की येथील कोणीतरी न्यायालयातून सर्व डाटा एकत्र करून वेब वर टाकत आहेत. आपल्या सर्व सरन्यायाधीशांबरोबर मी सात वर्षे भांडलो आहे. नवीन सरन्यायाधीश पदावर हजर झाले की मी त्यांना दुसऱ्या दिवशी फोन करायचो. आणि त्यांच्या घरी जायचो. चहा पिऊन मी त्यांना पटवायचा प्रयत्न करायचो की न्याय मिळायला 15 वर्षे का लागावीत? आपण सर्व अहवाल संगणकावर टाकून तीन वर्षांच्या आत न्याय का मिळवून देऊ शकत नाही? आणि ते म्हणायचे "हो सॅम, मी सहमत आहे. श्री. पित्रोदा, आम्ही सर्व तुमच्या बरोबर आहोत. मस्त कल्पना आहे. चला आपण करून टाकूया." आणि नंतर काहीच होत नसे.

आणि नंतर आठ महिन्यांनी नवे सरन्यायाधीश पदावर यायचे. आणि मी परत त्यांच्याकडे जायचो. आणि ते म्हणायचे, "तुमचे अगदी बरोबर आहे. यावेळी हे नक्की अंमलात आणू." त्यांचे हेतू चांगले होते. त्यांचे मनही साफ होते. पण त्यांना ते जमतच नसे.

भारतात खटल्याचा निकाल लागायला 15 वर्षे का लागतात.? आपल्याकडे जे सर्व तज्ज्ञ आहेत त्यांच्याकडे पाहता न्याय मिळायला एक वर्ष, कदाचित दोन, फारफार तर तीन वर्षे लागतील. तर हे बदल करण्यासाठी तुम्हाला सर्वत्र माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करावा लागेल. तुम्हाला या समाजाची वीणच बदलायची आहे. घरापासून ते कामाच्या ठिकाणापर्यंत, तसेच पोलिस, न्यायालये, सरकार, शिक्षण, आरोग्यसेवा, शेती, सर्व काही. आणि तुमची मुळात साधने आहेत – माहिती, माहिती, माहिती. माहितीला ज्ञानाची जोड द्या, शहाणपणा, कृती आणि पुढे होऊन काहीतरी करण्यासाठी धाडसी तरुणांची जोड द्या.

भारतामध्ये तुम्ही 45 वर्षांपेक्षा जास्त वय असलेल्या माणसांची नावे खोडून टाकू शकता, माझ्यासकट. हे जग हाताळायची त्यांची क्षमताच नाही. भारतात प्रत्येक माणूस भूतकाळाबद्दल बोलतो. भविष्यकाळाबद्दल कोणीही बोलत नाही. रामाचा इतिहास म्हणजे सर्वस्व. लागलीच कोणीतरी हनुमाना बद्दल बोलेल. तर कोणीतरी आणखी एखाद्या देवाबद्दल बोलेल आणि सर्व जण म्हणतील हा आमचा वारसा आहे.

भविष्याबद्दल कोणी बोलत नाही. आपला वारसा महत्त्वाचा आहे. आम्हाला पण आमच्या वारशाचा अभिमान आहे. आमची कला, आमची संस्कृती, आमचे संगीत आणि आम्ही ते सारे संगणकावर घ्यायचा प्रयत्न करत आहोत.

15 वर्षांपूर्वी आम्ही 1 लाख हस्तलिखिते डिजिटल रूपात आणली. 15 वर्षांपूर्वी, 40 वर्षांपूर्वी, 37 वर्षांपूर्वी आम्ही इंदिरा गांधी इन्स्टीट्यूटमध्ये कपिला वात्स्यायन पासून सुरुवात केली. आपले सर्व कलाविष्कार मायक्रो फिल्मवर घेतले. आता त्या सर्वाला काहीतरी अर्थ येऊ लागला आहे. पूर्वी आमच्याकडे योग्य ती साधने नव्हती. आता साठा करून ठेवणे सोपे झाले आहे.

तुम्हाला कल्पना यावी म्हणून सांगतो मी 16-बिटची रॅम 16 डॉलरला घेतली होती. मला आशा आहे की तुमच्या पैकी काहीना मी काय म्हणत आहे ते निरर्थक वाटणार नाही. मी चार नॅन्ड गेट्स प्रत्येकी 37 डॉलरला विकत घेतली आहेत. जेव्हा इंटेलनी पहिला प्रोसेसर निर्माण केला तेव्हा मी तिथे होतो. इंटेलचे संस्थापक माझे मित्र आहेत. बॉब नॉयसी, लेस्ट्र होगन, गॉर्डन मूर. पहिले 4-बिट प्रोसेसर मी टेलिफोनीसाठी वापरले होते.

आणि आम्हाला तेव्हा वाटले की काहीतरी चमत्कार झाला आहे. "देवा! किती शक्तिमान हत्यार."

आणि आज तुमच्याकडे काय आहे ते पाहा. तुम्ही गिगाबिट आणि टेराबिट एवढी प्रोसेसिंग शक्ती तुमच्या सेल फोनमध्ये घेऊन बसला आहात. आणि हा आहे बदलत असलेला भारत. पण हा बदल तुम्हाला हवा तसा व्हायला हवा. अमेरिकेमधील बसलेल्या कोणाला जसा वाटेल तसा नव्हे. आपल्याला स्थानिक आशय, स्थानिक उपयोग, स्थानिक उत्तरे, विकासाची भारतीय आवृत्ती हवी आहे, पाश्चिमात्य आवृत्ती नको.

सर्वांना अमेरिकेसारखे व्हायचे आहे ही खूप वाईट गोष्ट आहे. त्यांची प्रतिकृती वेगवेगळ्या आकारांसाठी काम करत नाही, शाश्वत नाही, तिची पुनर्योजना करता येत नाही, आणि ती अखंड चालूही राहत नाही. आणि नेमके इथेच गांधी आपल्याला आणून सोडतात.

त्यामुळे मी इथे काही तरुणांबरोबर बोलत होतो, तेव्हा मी म्हणालो, "तुम्ही मला प्रत्येक जिल्ह्याच्या डाटाचा संच देऊ शकाल का? मला प्रत्येक जिल्ह्याची सर्व माहिती ऑन लाईन उपलब्ध व्हायला हवी आहे. न्यायालयातील केसेस, पोलिस, शिक्षक, शाळा, इस्पितळे, डॉक्टर. राष्ट्रीय पातळीवरच्या डाटाबेसशी मला कर्तव्य नाही. तो महत्त्वाची आहेच, मी असे म्हणत नाही की त्याचे महत्त्व नाही. पण मला काम जिल्हा पातळीवरच करायचे आहे. जिल्हा पातळीवर मला 500 शिक्षकांची गरज आहे, तर मी दिल्लीला विचारायचे का की "कुठून ते मिळवायचे?" मला इथल्या इथे ते कामावर घ्यायला हवेत.

आपल्याला सर्व गोष्टींचे विकेंद्रीकरण करायला हवे. आज भारतामध्ये सत्ता दोन ठिकाणी एकवटली आहे, पंतप्रधान आणि मुख्यमंत्री.

डॉ. सॅम पित्रोदा यांची मते

आज सकाळी माझी बंगलोरच्या नगराध्यक्षांबरोबर मीटिंग होती. मी त्यांना म्हणालो, “पाहा, प्रथम आपण एक गोष्ट करायला हवी ती म्हणजे नगराध्यक्षांना जास्त सत्ता दिली पाहिजे.” भारतात नगराध्यक्षाकडे अजिबात सत्ता नाही. कोणालाही माहीतही नसते की कोण नगराध्यक्ष आहे. आणि नगराध्यक्ष फक्त एक वर्षासाठी असतो. विचित्रच आहे. एका वर्षात फार तर तुम्हाला बाथरूम कुठे आहे एवढेच माहीत होते. तुम्हाला काय काम करायचे आहे ते माहीत करून घेण्यात तीन ते चार वर्षे जातात. पण एकच वर्ष देण्या मागचे कारण हेच आहे की तुम्हाला ते जाणून घ्यायला वेळच मिळू नये. म्हणजे मग आम्हाला काय करायचे आहे ते आम्ही करत राहू शकू. आहे हे असे आहे. म्हणून मी त्यांना हे सांगितले आणि म्हटले नगराध्यक्षाचे पद 5 वर्षासाठी असावे अशी मागणी करा. जिल्ह्यात पण तसेच. जिल्हा प्रमुख कोण? जिल्हा अधिकारी. जिल्ह्याच्या ठिकाणी लोकप्रतिनिधी नाही. तुम्ही हे जे सगळे करता त्यातून विकासाची जिल्हावार प्रतिकृती का बनवू नये, खरोखरच विकेंद्रीकरण करण्यासाठी?

मला तुमचा जास्त वेळ घ्यायचा नाही. पण माझ्याकडे खूप खूप कल्पना आहेत त्या मला तुम्हाला सांगायच्या आहेत. मला तुमच्या सोबत जोडून राहायचे आहे. मला तुम्ही जे काही करत आहात त्याबद्दल अभिमान वाटतो. मला तुम्हाला मदत करायची आहे. मी कालबाह्य झालेलो आहे, मला ते माहीत आहे, आणि मी या गोष्टीचा आदर करतो, तरीसुद्धा मला काहीतरी काम करायचे आहे आणि व्यस्त राहायचे आहे. म्हणून मी सकाळी आठ वाजता काम सुरू करतो आणि रोज रात्री 11, 12 पर्यंत काम करतो, रोज, अगदी शनिवार रविवार सुद्धा. कारण तेच फक्त मला माहीत असलेले काम आहे. मला सुट्टी नाही. मी 50 वर्षात सुट्टी घेतलेली नाही. कारण इकडे भारतात खूप काम आहे. समुद्रकिनारी जाऊन पीत बसण्यापेक्षा कामात व्यस्त असणे मला चांगले वाटते. मला त्यात काही मजा वाटत नाही.

तुम्हाला एवढ्या लोकांना रविवारच्या दुपारी असे एकत्र पाहायला चांगले वाटले. तुम्ही रविवारची दुपार असून आलात याबद्दल आभारी आहे. पण माझा नाईलाज होता कारण माझ्याकडे तेवढाच वेळ होता. म्हणून मी माझे मित्र कार्ल यांना सांगितले आणि कार्ल हे खूप चित्तेधक व्यक्तित्व आहे. मला माहीत नाही तुम्ही कितीजण कार्लना ओळखता. पण तुम्ही कार्लचे नाव गूगल करा. कार्ल माझे खूप जवळचे मित्र आहेत. ते आणि मी एकत्र खूप वेड्या वेड्या गोष्टी करत असतो.

आम्ही सॅन फ्रान्सिस्को येथे ब्रूस्टर काहले यांनी इंटरनेट आर्काइव्ह साठी साडेचार लाख पुस्तके घेतली आणि ऑनलाईन टाकली त्यांचे उद्घाटन केले. भारत सरकारची तारांबळ झाली आणि त्यांनी म्हटले, “एक मिनिट थांबा, तुम्ही असे कसे केलेत? ती कॉपीराइटखाली येतात.” आम्ही म्हटले, “काळजी करू नका. त्यांनी आमच्यावर खटला टाकला तर आम्ही ठरवू. आमची काळजी आम्ही घेऊ.” कारण भारत सरकार हे ठरवू शकत नाही की आम्ही काय वाचावे आणि काय नाही.

आणि तुम्हाला अशा लोकांची गरज आहे, जगभर, जे या व्यवस्थेला आव्हान देतील. कार्ल आणि मी एकदा ठरवले की सर्व ब्युरो ऑफ इंडियन स्टॅंडर्ड्सची मानके घेऊन ऑन लाईन टाकायची. तुम्हाला हे माहीत आहे का नाही ते मला माहीत नाही पण ब्युरो ऑफ इंडियन स्टॅंडर्ड्सच्या मानकांची किंमत 14,000 रुपये आहे. आणि परदेशी माणसासाठी 1.4 लाख. ही आपली सुरक्षा मानके आहेत. आगीपासून सुरक्षेची. हे आपल्याला लागू होणारे कायदे आहेत.

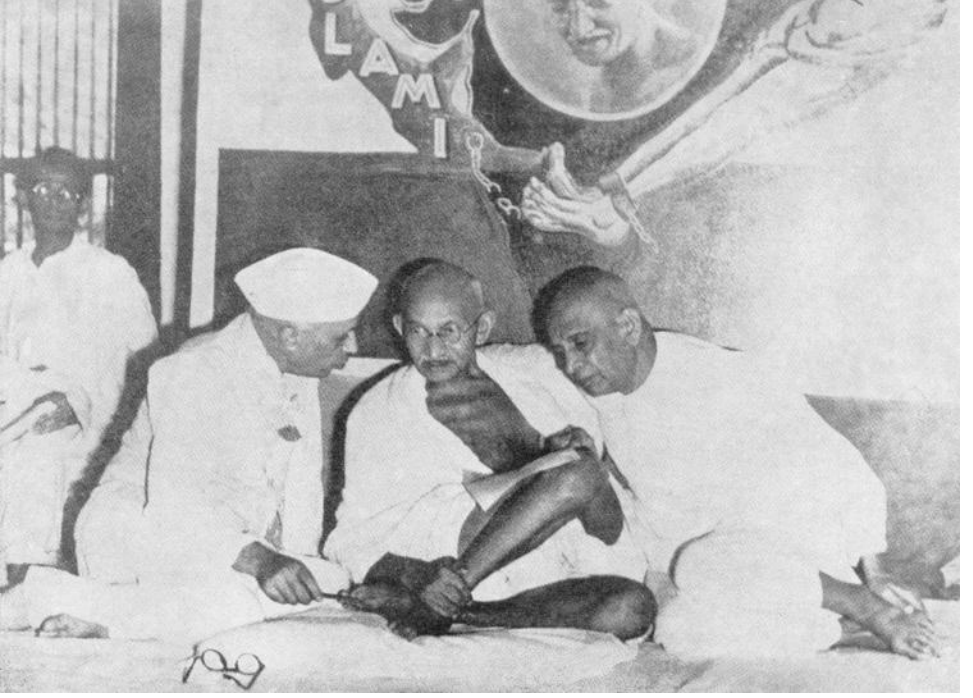
आणि नागरीक म्हणून तुम्हाला ती उपलब्ध नाहीत पण तरीही तुम्ही त्याचे पालन करावे ही अपेक्षा आहे. विचित्रच आहे.

आणि जेव्हा तुम्ही ते ऑन लाईन टाकता तेव्हा सरकार म्हणते "अहो थांबा एक मिनिट, तुम्ही असे करू शकत नाही." त्यावर उत्तर आहे, होईल ते होवो पण आम्ही ते करणार आहोत.

आणि तुम्हीही हाच पवित्रा घ्यावा असे मला वाटते. तुमचा दृष्टिकोन हा लढवय्याचा असला पाहिजे. पण त्यामध्ये वाहात जाऊ नका. तुम्ही हे करू शकत नाही असे कुणी सांगितले तर ऐकून घेऊ नका. गांधी जसे लढले तसे लढा.

फरक एवढाच आहे की तुम्ही तुमच्या नात्याच्या भावाबरोबर भांडत आहात, आणि ही लढाई फार कठीण आहे. म्हणून मी तुम्हाला शुभेच्छा देतो. मला हा छोटासा वेळ दिलात त्याबद्दल धन्यवाद.

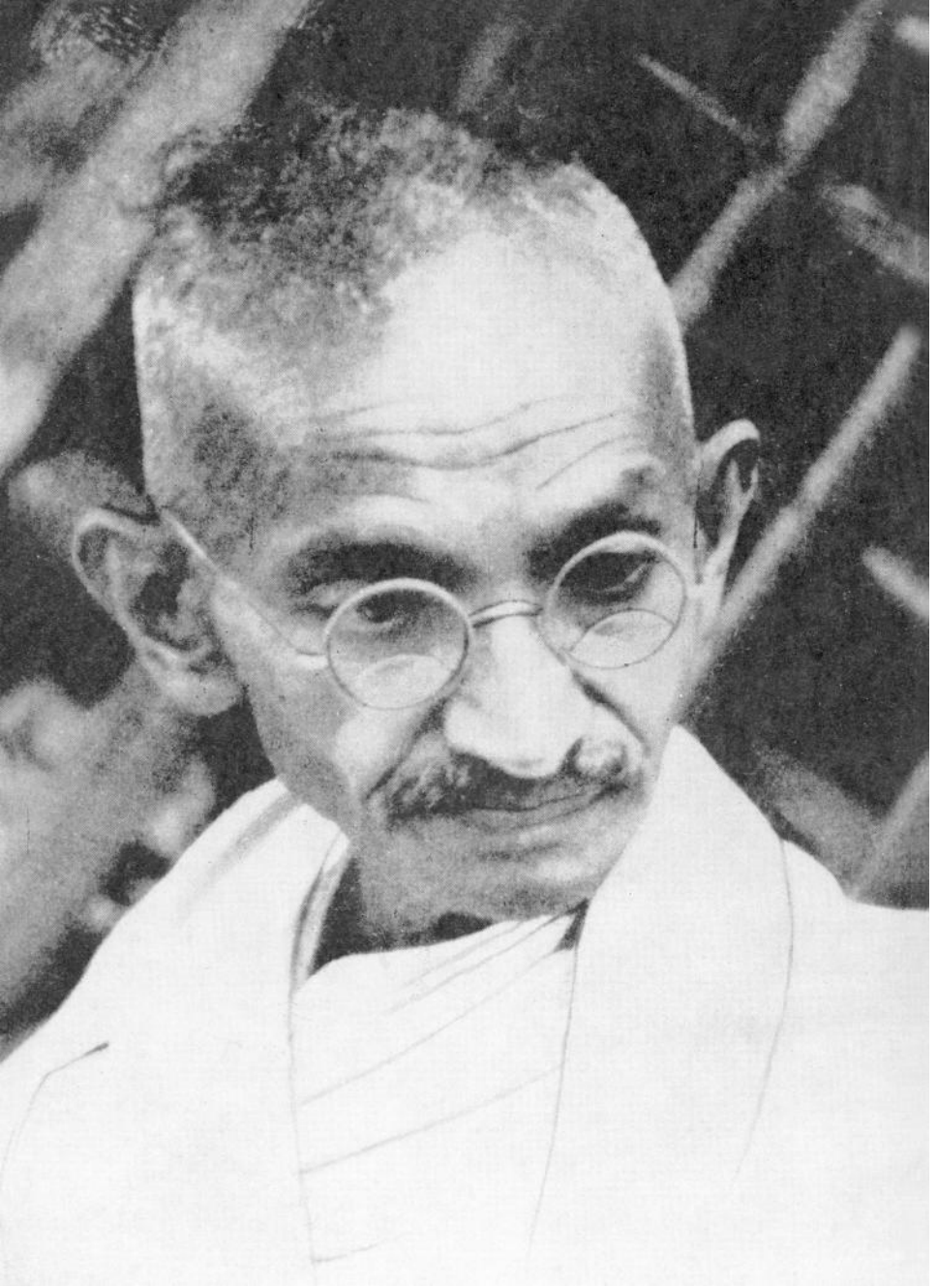
मी कार्लचे बोलणे ऐकायला उत्सुक आहे. आणि त्याचे भाषण झाल्यावर आपण चर्चा करणार आहोत. मला 15 मिनिटे दिली होती. मी पाच मिनिटे जास्त घेतली, पण मला तरी असे श्रोते कुठे मिळणार होते? प्रेम.

CWMG, खंड 84 (1946), पान 161, जवाहरलाल नेहरू व सरदार पटेल यांच्यासोबत

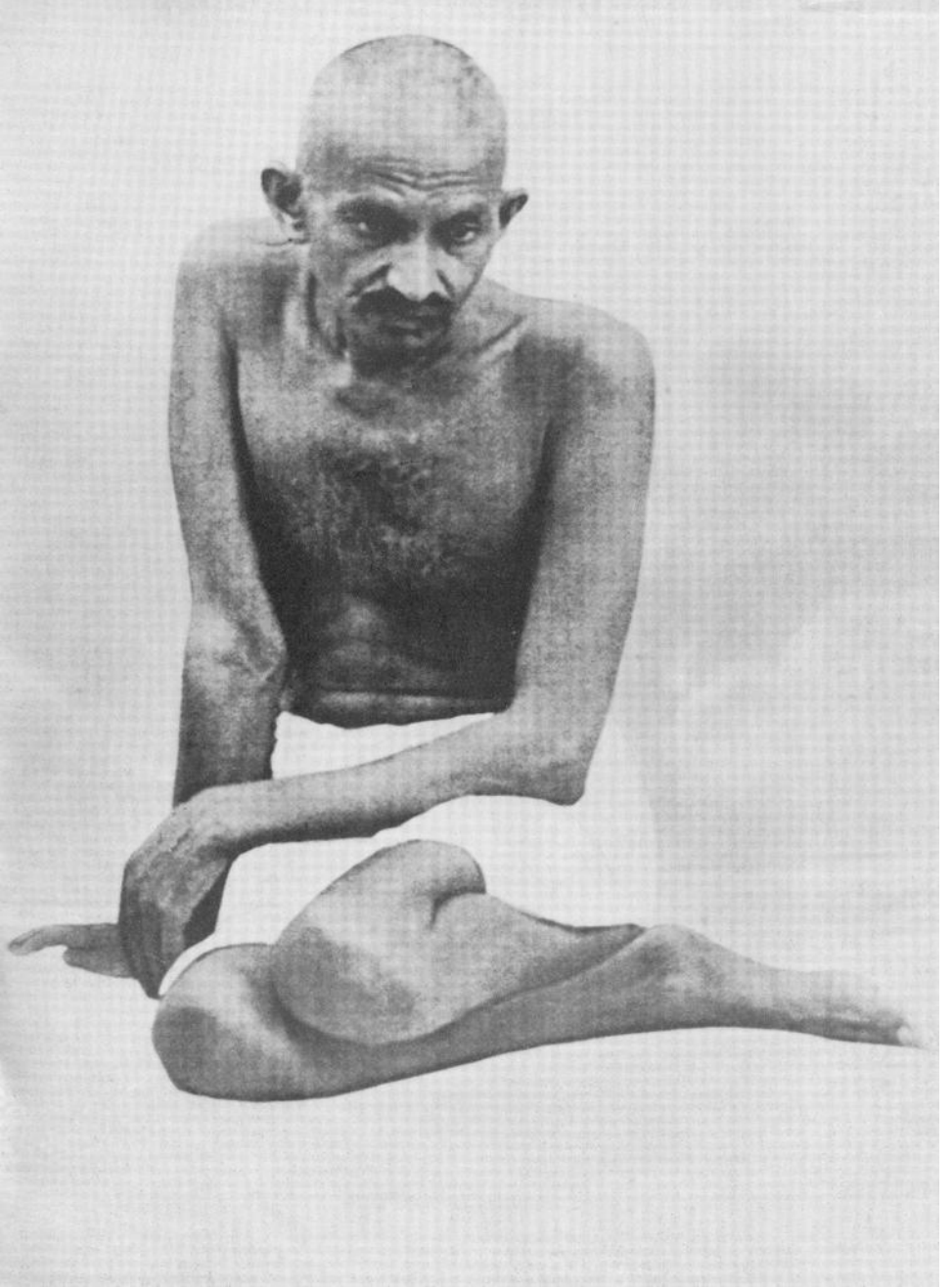
CWMG, खंड 86 (1947), पान 224, बांबूच्या पुलावरून एक खाडी ओलांडताना

CWMG, खंड 38 (1928-29), दर्शनी पान.

CWMG, खंड 86 (1946-47), दर्शनी पान, शीर्षक आहे "एकला चलो".

CWMG, खंड 100, दर्शनी पान, विचारात गढलेले गांधी, साबरमती आश्रम, 1931.

माहितीचा अधिकार, ज्ञानाचा अधिकार: कार्ल मालामुद यांची मते

हॅज-गीक गीक-अप (जाहीर भाषण: पाहुण्या गीक्सचे) एनयूएमए बेंगळुरू, ऑक्टोबर 15, 2017

छान! थॅक यू सॅम. माझा आवाज ऐकू येतोय का तुम्हाला? छान. फार सुंदर व्यवस्था आहे.

मला एनयूएमएचे आभार मानायचे आहेत की त्यांनी आम्हाला इथे बोलावले. आणि खास करून हॅज-गीकचे, ज्यांनी हा कार्यक्रम आयोजित केला. संध्या रमेशचे, हिने संयोजनाचे फारच सुंदर काम केले आहे. थॅक यू प्रणेश, खूप छान ओळख करून दिल्याबद्दल. आणि श्रीनीवास आणि टी.जे. तुमच्या उद्बोधक प्रेझेंटेशनबद्दल. आणि सॅम, मला भारतात परत खेचून आणल्याबद्दल.

इथे येण्याचा मला खूप आनंद होतो आहे.

तर माझा एक विक्षिप्त व्यवसाय आहे. मी एक सार्वजनिक मुद्रक आहे.

तुम्ही खाजगी मुद्रकांबद्दल ऐकले असेलच, हो ना? ते कादंबऱ्या छापतात. हॉलीवूडमध्ये. आणि पुस्तके वगैरे प्रकाशित करतात.

सार्वजनिक मुद्रणाचे काम हे फार पूर्वीपासून चालत आलेले काम आहे. अशोक नावाचा एक सार्वजनिक मुद्रक होऊन गेला. देवांचा प्रिय, सम्राट, ज्याने स्तंभ उभारले, सरकारचे अभिलेख त्यावर लिहीले आणि भारतभर पसरवले. हे त्याने केले कारण लोकांना कायदा आणि धर्म माहीत व्हावेत म्हणून, प्राणीमात्रांशी चांगले वागायले हवे. सर्व धर्मांची योग्य ती बूज राखली पाहिजे हे माहीत व्हावे म्हणून.

त्या आधी काही शतके रोममध्ये लोकांनी त्यांच्या राज्यकर्त्यांच्या विरोधात बंड पुकारले आणि सांगितले, "तुम्हाला कायदे लिहून काढायला हवेत. दरवेळी आम्ही न्यायालयात आलो की दरवेळी तुम्ही मन मानेल तसे नवे कायदे बनवाल तर ते आम्हाला चालणार नाही." त्यांनी 12 रोमन कायद्यांचे तक्ते बनवले आणि ते कायद्यावर आणि लाकडावर कोरले आणि ते त्यांनी रोमन साम्राज्यातल्या सर्व बाजाराच्या ठिकाणी लावले. जनतेला त्यांचे कायदे काय आहेत ते समजावे म्हणून.

कारण असे हे सार्वजनिक मुद्रण हे आपले सर्वांचे असते. ते खाजगी मुद्रणापेक्षा वेगळे आहे, कारण तिथे तुम्ही पैसे मिळवण्यासाठी काहीतरी करता आणि मग 70 वर्षांनंतर किंवा आज आणि या युगात, 150 वर्षांनंतर, ते सार्वजनिक बनते. पण सार्वजनिक मजकूर हा आपल्या सगळ्यांच्या मालकीचा असतो. आणि मी 37 वर्षे अमेरिकेत हे करत आहे, सांस्कृतिक संग्रहापासून ते कायद्यांपर्यंत सर्व काही छापत आहे.

मी 6,000 सरकारी व्हीडियो, जे सरकारकडे होते, ते ऑनलाईन टाकले आहेत. आम्ही त्याच्या प्रती काढल्या आणि त्या यू ट्यूब वर टाकल्या आहेत, ते पाच कोटी लोकांनी पाहिले आहे. हा सगळा माल नुसता पडून होता.

द सिक्युरीटी अँड एसक्वेंज कमिशन या सार्वजनिक महामंडळाचा आयपीओ अहवाल मिळवायला 30 डॉलर लागायचे. आम्ही तो मोफत उपलब्ध करून दिला आणि करोडो लोकांनी ती माहिती घेतली आहे.

साधारण पाच वर्षांपूर्वी मी भारतातील माहितीवर काम करायला सुरुवात केली. माझे अमेरिकेतील काम चालूच होते. आता मी अमेरिका व भारत या दोन देशातच काम करतो. आणि मी पाच संग्रहांची निगा राखतो.

पहिला संग्रह, फोटो. माहिती मंत्रालयाकडे फोटोंचा प्रचंड संग्रह आहे पण तो लपलेला आहे. तुम्हाला ते सापडणार नाहीत. तुम्ही अनुक्रमणिका काढा आणि त्या ठिकाणी हजारो फोटो तुम्हाला मिळतील. प्रत्यक्ष फोटो मिळवण्यासाठी तुम्हाला क्लिक करत बसावे लागेल. तर मी ते सगळी 12,000 फोटो उचलले, आणि सरळ फ्लिकरवर टाकले. फार आश्चर्यकारक गोष्टी आहेत या सगळ्या. या ठिकाणी '47, '48 व '49 सालचे नेहरूंची फोटो आहेत, प्रजासत्ताक दिनांचे, हजारेक फोटो लोक क्रिकेट खेळतानाचे, ऑलिंपिक खेळांचे, प्राण्यांचे, भारतातील देवळांचे, सुंदर सुंदर फोटो. असे आणखीन फोटो असायला हवेत आणि जास्त चांगल्या रेझोल्यूशनचे.

दुसरा आहे ब्युरो ऑफ इंडियन स्टॅण्डर्ड्सची मानके. इमारतींचे मानक, 14,000 रुपये. भारतातल्या प्रत्येक अभियांत्रिकी विद्यार्थ्याला म्हणजे म्हणजे दर वर्षी 6.5 लाख विद्यार्थ्यांना हा दस्तऐवज संदर्भ म्हणून पाहायला लागतो आणि तो मिळवण्यासाठी त्यांना लायब्ररीमध्ये जाऊन तिथल्या एक सीडी-रॉमवर विसंबावे लागते. किंवा लायब्ररीतील ते एकमेव पुस्तक मिळवावे लागते. आम्ही ते ऑन लाईन टाकले आहे आणि दर महिन्याला लाखोनी ते पाहिले जाते.

आणि खरे तर आमच्यावर भारत सरकारने खटला भरलेला नाही. अमेरिका आणि युरोपमधील अनेक मानके निश्चित करण्याच्या संस्थांनी आमच्यावर खटले भरले आहेत. पण भारताच्या ब्युरो ऑफ स्टॅण्डर्ड्सनी आम्हाला आणखी मानके देण्याचे नाकारले आहे. आणि ते न देण्याचे कारण आहे मी त्यांना पाठवलेले एक पत्र. मी दरवर्षी ही मानके मिळावीत म्हणून 5,000 डॉलर्सची फी भरत होतो, आणि ही फी पहिली एकदोन वर्षे मी नेमाने भरत होतो. आणि नंतर त्यांनी पुढच्या वर्षासाठी फी भरण्याबद्दल सूचना पाठवली. मी म्हटले, "नक्कीच. मला नूतनीकरण करायला आवडेलच. आणि, हे बघता का, ही पाहा तुमची सर्व मानके आहेत. छान आहेत ना, मी तुम्हाला एचटीएमएल स्वरूपात देऊ का?"

या पैकी बरीचशी मानके जी आम्ही भारतात परत पाठवली ती आम्ही पुन्हा एचटीएमएलमध्ये टंकलिखित केली आहेत, आकृत्या परत एसव्हीजी मध्ये काढल्या आहेत, सूत्रे कोड करून मॅथ-एमएल मध्ये लिहीली आहेत. —त्यामुळे आता तुम्ही ती तुमच्या सेल फोनमध्ये पाहू शकता. तुम्ही आकृती बाजूला घेऊन ती मोठी करू शकता. आणि त्या तुमच्या दस्तऐवजात चिकटवता येतात.

आता आम्ही भारत सरकारच्या विरोधात सार्वजनिक हित याचिका नोंदवली आहे. श्रीनिवास कोडाली हे माझ्यासोबत अर्जदार आहेत. माझे मित्र सुशांत सिन्हा, ते पण इथे आहेत. ते सर्व

कार्ल मालामुद यांची मते

न्यायालयीन खटल्यांबद्दलची माहिती देणारे 'इंडियन कानून' हई सेवा चालवतात. तेही माझे सह-अर्जदार आहेत. कायदेतज्ज्ञ निशित्थ देसाई आणि त्यांचे सहकारी दिल्ली उच्च न्यायालयात आमचे वकील म्हणून मोफत कायदे सेवा देत आहेत. आणि सलमान खुर्शीद आमच्या खटल्यातील वरिष्ठ वकील आहेत.

आम्ही पुन्हा एकदा नोव्हेंबरमध्ये न्यायाधीशाच्या समोर येणार आहोत. हे सारे कागदावरचे काम आहे. केंद्र सरकारने चौथ्यांदा आम्हाला काहीही उत्तर दिलेले नाही. आम्ही अपेक्षा करत आहोत की ते तोंडी जबाब या वेळी देतील आणि आम्ही खटला जिंकू. कारण भारतामध्ये सरकारी माहितीचा हक्क हा घटनेने दिलेला अधिकार आहे. आणि ही मानके म्हणजे कायद्याचा दर्जा असलेले दस्तऐवज आहेत.

तिसरा संग्रह आहे ज्याच्या बद्दल श्रीनिवासने सांगितले तो. अधिकृत राजपत्रे. आम्ही तो नुकताच सुरु करत आहोत. आम्ही भारतातील राजपत्रे ऑन लाईन टाकू लागलो आहोत. त्यामध्ये सध्या कर्नाटक, गोवा, दिल्ली यांची राजपत्रे आहेत आणि इतर काही राज्यांची ऑनलाईन जाण्यासाठी जवळपास सज्ज आहेत. आम्ही उरलेल्या राज्यांची राजपत्रे कशी मिळवता येतील हे पाहतो आहोत.

आणि चौथे संकलन आहे हिंद स्वराज. मी एके दिवशी सॅमना भेटायला गेलो आणि ते मला विचारतात, "तुझ्याकडे स्टिक आहे का?"

"काय?" असे म्हणून मी एक यूएसबी ड्राइव्ह काढून देतो. ते ती स्टिक त्यांच्या संगणकात घालतात आणि 15 मिनिटांनी परत नेतात. मी विचारतो "हे काय आहे?"

तर ते म्हणाले, "महात्मा गांधीचे संकलित साहित्य आहे. 100 खंड आहेत. 50,000 पाने आहेत." मी म्हणालो, "छान, पण ही तुम्हाला मिळाली कुठे?"

"ती होय, आश्रमानी मला दिली"

"ते याचे काय करणार आहेत?"

"ते हे साहित्य वेब वर टाकणार आहेत."

मी परत ते सगळे पाहिले आणि विचारले, "बरे तर, मी हे वेब वर टाकू शकतो का?"

"जरूर टाक!", सॅम यांनी आत्मविश्वासाने सांगितले."

"त्यांना राग येणार नाही का?"

"नाही, कोणीच त्याची दखल घेणार नाहीय."

आणि म्हणून, मी ते ऑन लाईन टाकले आहे. आणखीन एक मी ठरवले, आम्ही हे 100 खंड टाकलेत – ते उघडून तुम्ही त्यात गोष्टी शोधू शकता, तुम्ही ते इ-पुस्तक म्हणून उतरवून घेऊ शकता – तर मी सरकारच्या दुसऱ्या साईटवर गेलो आणि मला नेहरूंचे संपूर्ण संकलित साहित्य मिळाले. पण तिथे त्यातले तीन खंड नव्हते. तर मी ते सर्व मिळवले. ते नसलेले तीन खंड पण मिळवले. आणि आता ते सर्व ऑन लाईन उपलब्ध आहेत.

नेहरूंचे सर्वात जास्त संकलित साहित्य आता आमच्याकडे उपलब्ध आहे. आंबेडकरांचे सर्व संकलन. डॉ. आंबेडकरांचे साहित्य महाराष्ट्राच्या सर्वरवर आहे. पण त्यामध्ये सहा सर्वात नवे खंड नव्हते. मी ते उपलब्ध खंड उतरवून घेतले. आणि जे नव्हते ते खंड विकत घेतले आणि आता आंबेडकरांचे सर्व संपूर्ण साहित्य इंटरनेट अर्काइव्हवर उपलब्ध आहे. ते हिंद स्वराज संग्रहाचा भाग आहे.

गांधीजींची आकाशवाणीवर दिलेली 129 भाषणे देखील आहेत. त्यांच्या आयुष्याच्या शेवटच्या वर्षात ते एकदोन दिवसा आड प्रार्थना सभेनंतर बोलायचे. तर त्यांच्या आयुष्याच्या शेवटच्या अद्भुत वर्षातला त्यांचा प्रत्यक्षा आवाज तुम्ही ऐकू शकता. तो आवाज, त्यानंतर तुम्ही त्यांच्या संकलित साहित्याच्या खंडांमध्ये त्या भाषणाचे इंग्रजी भाषांतर ऐकू शकता. आणि त्यानंतर त्यांच्या दुसऱ्या दिवशी त्यांनी लिहीलेली पत्रे संकलनातून पाहू शकता. किंवा त्यांनी दिलेली इतर भाषणे पाहू शकता. त्यांच्या आयुष्यातून तुम्ही एक अद्भुत प्रवास करू शकता.

आम्ही दूरदर्शनचा जुना संग्रह पाहिला आणि नेहरूंच्या डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया वर आधारलेल्या 1980च्या दशका मधील 'भारत एक खोज' ही मालिका इंटरनेटवर टाकली. आता ती संपूर्ण मालिका ऑनलाईन आहे, आणि तिच्या बऱ्याच भागांना आम्ही तेलगू, उर्दू अशा एकूण पाच भाषांमध्ये सबटायटल्स उपलब्ध केली आहेत. आणि आम्हाला त्या संपूर्ण मालिकेसाठी सबटायटल्स करायच्या आहेत.

पण मला बोलायचे आहे ते डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडियाबद्दल. कारण ते आमचे सध्याचे गरमागरम ऐरणीवरचे काम आहे. तर आम्हाला एक सरकारचा सर्व्हर सापडला, ज्यावर 5,50,000 पुस्तके आहेत, निदान ते असे म्हणत होते.

एक वर्षापूर्वी मी सॅम सोबत बसलो होतो. आम्ही भारतातली आठवड्याभराची भरणेच विचारमंथन भेट संपवून परत चाललो होतो. अमेरिकेला परत जाणार्या आमच्या मध्यरात्रीच्या विमानाच्या उड्डाणाची वाट पाहत विमानतळावर बसलो होतो. मला बरे वाटत नव्हते. सॅमच्या अजून हजारो मीटिंग चालल्या होत्या. लोक त्याला भेटायला येत होते. मी इकडे तिकडे पाहतो होतो. आणि मला ही डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया सापडली.

मी ती पाहिली आणि मला असे वाटले तिचा छान उपयोग करता येईल. ती पुस्तके तिथे होती पण ती फार सोयीस्कर रीत्या लावलेली नव्हती. म्हणून मी छोटीशी स्क्रिप्ट लिहीली, आणि ती चालली. मग मी विमानातून उतरून घरी पोचलो आणि माझ्या सर्व्हरवर गेलो आणि तिथे तोपर्यंत काही पुस्तके उतरवली गेली होती. आणि नंतरचे तीन महिने मी तिथून भराभर पुस्तके उचलू लागलो.

कार्ल मालामुद यांची मते

त्यासाठी चांगलाच वेळ लागला. तो एकूण 30 टेढाबाइटचा डाटा होता. अखेर मी 4,63,000 पुस्तके मिळवण्यात यशस्वी झालो. त्यापैकी जी काही मला मिळाली नाहीत, त्यापैकी काहींच्या यूआरएल तुटलेल्या होत्या पण शेवटी आम्हाला पीडीएफ रूपात 4,63,000 पुस्तके मिळाली.

हे झाले ते गेल्या वर्षी 2016 च्या डिसेंबर मध्ये आणि जानेवारीमध्ये मी ते इंटरनेट अर्काइव्हवर टाकले. आणि जेव्हा तुम्ही इतके मोठे काहीतरी करत असता तेव्हा या सर्व गोष्टींना वेळ लागतो. पण ती पुस्तके अपलोड केली. आणि तोच हा संग्रह. मी त्यानंतर तो संग्रह जास्त बारकाईने पाहू लागलो कारण जोपर्यंत माझ्या हातात तो डाटा आला नव्हता तोपर्यंत मी त्याच्या बदल नक्की काहीच सांगू शकत नव्हतो.

ही सारी पुस्तके ही 50 वेगवेगळ्या भाषांमध्ये आहेत. मला वाटते 30,000 पुस्तके संस्कृत मध्ये, हजारों किंवा जास्त पुस्तके गुजराती आणि बंगाली आणि हिंदी, आणि पंजाबी आणि तेलगू होती. तुम्ही अमुक भाषा म्हणा आणि त्या भाषेतली पुस्तके तिथे होती. अर्धी पुस्तके ही इंग्रजी, फ्रेंच आणि जर्मन भाषेमध्ये होती. पण हा एकमेवाद्वितीय संग्रह आहे.

आता त्याच्या थोड्या समस्याही होत्या. मी जेव्हा त्याला मिरर करायला गेलो तेव्हा सर्व्हर सतत 500 क्रमांकाची व्यवस्थापकीय चूक दखवत होता. तो सारखा तुटत होता, आणि माझ्या स्क्रिप्ट्सही तुटत होत्या. मी परत दुसऱ्या दिवशी जात होतो. आणि परत स्क्रिप्ट्स चालू करत होतो. आणि मला थोडा डाटा मिळायचा. आणि मग त्यांचा डीएनस हरवायचा. त्यांचा डीएनस सर्व्हर सारखा सारखा बंद पडत होता.

म्हणजे तुम्ही डीएनसचे नाव विचारल्यावर उत्तर यायचे "यजमान साइट सापडत नाही." आणि असेच चालू राहायचे. शेवटी शेवटी मी डीएनएस नावाऐवजी थेट त्यांचे आयपी पत्ते हार्ड कोड करायला सुरुवात केली कारण मला दस्तऐवज मिळवण्याचा तोच एक मार्ग राहिला होता. इंटरनेटवरचे यजमानपण वाईट होतेच, शिवाय इतरही समस्या होत्या. मेटाडाटा फार गोंधळाचा, अस्ताव्यस्त होता. खूप पुस्तकांची नावे अर्धवट, तुटलेली होती. स्कॅनिंग काही चांगले तर काही वाईट होते. .

खूपदा एकाच पुस्तकाच्या दोन दोन आवृत्त्या आहेत. पण तरीही हा एक आगळाच संग्रह ठरेल. माझ्या हे ही लक्षात आले की काही पुस्तके ही कॉपी राइटबाबत धाडसी होती. मी ती पुस्तके पाहिली आणि म्हटले, "ही अगदी अलीकडची पुस्तके दिसत आहेत." आणि कॉपी राइटच्या पानाकडे पाहिले. तिथे लिहीलेले होते "कॉपीराइट नाही." मग मी म्हटले, "ठीक आहे, ते काय करत आहेत ते त्यांना माहीत असेलच".

मी अशा संग्रहाचे काय करतो, तर आम्ही तो ऑन लाईन टाकतो आणि लोकांनी जर तक्रार केली तर म्हणतो, "ठीक आहे, मी ते पुस्तक काढून टाकतो." आम्ही या वर्षीच्या फेब्रुवारीमध्ये हा संग्रह ऑन लाईन टाकला. आणि मला वाटतं आतापर्यंत 85 लाख लोकांनी ती पुस्तके पाहिली आहेत. .

तर ही पुस्तके ऑनलाईन गेली. गुगल वर ती दिसू लागली. लोक ती पाहू लागले. आम्हाला अर्ध्या डझन लोकांनी लिहीले. आणि म्हटले, "तुम्ही माझे पुस्तक इथे टाकले आहे!" तुम्हाला

पुस्तके काढून टाकण्याबद्दल अमेरिकेतील डिएमसीए मानक माहीत आहे ना! काहीच प्रश्न नाही. ठीक आहे, आम्ही ती पुस्तके काढून घेऊ.

नॉर्थ कॅरोलिना विद्यापीठाच्या प्रेसने आम्हाला लिहीले. त्यांनी 35 पुस्तकांची यादी दिली होती. आणि त्या बरोबर खूप छान पत्र लिहीले होते. "हे पाहा, तुम्ही या पूर्वी आमची पुस्तके ऑनलाईन टाकली होती त्याचे काही नाही. पण आता आम्ही आमची जुनी पुस्तके ऑनलाईन विकण्यासाठी ठेवत आहोत. तर ती तुम्ही ठेवली नाहीत तर चांगले होईल."

म्हणून आम्ही त्यांची यादी पाहिली आणि आमची पुस्तके शोधली. आणि आम्हाला त्यांना न सापडलेली त्यांची आणखी काही पुस्तके मिळाली. --- आणि मग मी त्यांना छान पत्र लिहीले. "ही बघा, आणि तुम्हाला आणखी काही प्रश्न असले तर सांगा." आम्ही एकंदर 127 पुस्तके ऑनलाईन वरून काढून टाकली. काही फार मोठी गोष्ट नाही.

आता, एक रशिया मधला माणूस होता, त्याला त्याच्या वडिलांचे पुस्तक इंटरनेट आर्काइव्हमध्ये सापडले आणि त्याचे डोके फिरले. आणि त्याला भारतीय डिजिटल लायब्ररीशी संबंधित एक प्राध्यापक त्याला माहीत होते आणि त्याचेही डोके फिरले. तो खटला भरणार होता. त्याला खूप खूप राग आला होता. आणि प्रत्युत्तर म्हणून ज्या प्रोफेसर्सनी हा प्रकल्प सुरू केला होता, सगळे मोठे वरिष्ठ लोक, त्यांचेही डोके फिरले. ते सरकारकडे गेले. आणि सरकार देखील रागावले. आणि मला पत्रे येऊ लागली, "तू सर्व पुस्तके काढून घे. तू त्या पुस्तकांची विल्हेवाट लाव."

मी म्हटले, "नाही. आम्ही काही तसे करणार नाही." आणि मग त्यांनी त्यांचा सर्व्हर खरोखरच बंद करून टाकला. म्हणून आता भारतातील डिजिटल लायब्ररीतील पुस्तके इंटरनेटवर फक्त आमच्याकडे उपलब्ध आहेत. मी संग्रहाचे नावदेखील बदलले कारण त्यांना काळजी होती की ते आमच्या सोबत आहेत असा लोकांचा गैरसमज होईल. मी म्हटले, "ठीक आहे, आम्ही आता पब्लिक लायब्ररी ऑफ इंडिया आहोत." म्हणून मग त्यांनी आधी सर्व पुस्तके काढली, त्यामुळे शोधलत तर तुम्हाला त्यांचा मेटा डाटा मिळतो पण तुम्हाला पुस्तके मिळत नाहीत.

नंतर त्यांनी तोही काढून घेतला आणि त्या ठिकाणी विचित्र सूचना लिहीली की "कॉपीराइटचे उल्लंघन झाल्याने हे आता उपलब्ध नाही. लौकरच पुन्हा भेट द्या." आणि त्यानंतर परत मेटाडाटा उपलब्ध झाला. आणि त्यानंतर तो सर्व्हर गायबच झाला. आणि कॉपीराइट ची सूचना परत आली. आणि आता तीही गेली आहे. आता सरळ सगळे बंदच आहे.

आणि मला जे समजले ते असे की सरकारी अधिकार्यांची एक टीम त्यांची पुस्तके असलेल्या 10 विविध लायब्ररीमध्ये, स्कॅनिंग केंद्रांमध्ये जाऊन त्यांची तपासणी करत आहेत. ते पुस्तकांच्या यादीतील प्रत्येक पुस्तक तपासून पाहत आहेत आणि ते ठरवत आहेत कोणते पुस्तक उपलब्ध करून द्यायचे आणि कोणचे नाही. ते म्हणालेत की कोणती पुस्तके ठेवायची ते आम्हाला ते कळवणार आहेत

ते प्रथम रागावले होते तेव्हा मी आमची व्यवस्था बारकाईने तपासली. मला प्रथम असे वाटत होते की कोणतेच पुस्तक काढून टाकू नये. मी म्हटले, "नाही, मला दर महिन्याला पाच लाख

कार्ल मालामुद यांची मते

पुस्तके वाचणार्थ्या दरमहा दहा लाख वाचकांना थांबवायचे नाही. हे आम्ही अजिबात करणार नाही.”

ते म्हणाले, “ठीक आहे, 1900 च्या नंतरची सर्व पुस्तके काढा.” तसे केले तर आमच्याकडे शिल्लक राहिली असती 60,000 पुस्तके. मी म्हणालो, “1900 का?” त्यांनी खरे तर कोणती तरी तारीख सांगायची म्हणून सांगितली होती. आणि म्हणून प्रथम मी म्हणालो, “ठीक आहे. मी 1923 च्या नंतरची सर्व पुस्तके काढीन.” त्यानंतर माझ्याकडे 2,00,000 पुस्तके राहिली असती.

मी त्यानंतर माझ्याकडे उरलेली 2,50,000 पुस्तके काळजीपूर्वक तपासली. बरीचशी सरकारी राजपत्रे होती. किंवा महात्मा गांधीची पुस्तके होती आणि आपल्याला माहीत आहे त्यांच्यावर कॉपीराइट असण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. किंवा अशाच काही इतर गोष्टी असलेली पुस्तके होती.

आणि ही यादी काळजीपूर्वक तपासल्यावर यादी 3,14,000 पुस्तकांपर्यंत पोहोचली. ती आता तुम्ही पाहू शकता. त्यांना आजही सांगावेसे वाटते की सर्व पुस्तके काढून टाका. परंतु मला मात्र अजिबात असे वाटत नाही. मी काय वाचावे आणि काय वाचू नये हे ठरवणे सरकारचे काम नाही.

याशिवाय त्याही पेक्षा महत्त्वाची गोष्ट ही की कॉपीराइट ही आहे-नाही अशी द्विगुणात्मक गोष्ट नाही. उदाहरणार्थ, ही सारी पुस्तके मी अंध व्यक्तीला देऊ शकतो. कारण आंतरराष्ट्रीय पातळीवर असा करार झालेला आहे की अंध व्यक्तीला उपलब्ध करून देताना कॉपीराइट लागू होत नाही. कॉपीराइटच्या कायद्याच्या संदर्भातील ही एक जास्त पुरोगामी गोष्ट आहे. शिवाय अशीही एक वेळ येईल की जेव्हा कॉपीराइट नसेल. कारण कॉपीराइट काही काळानंतर राहत नाही. मला काही कल्पना नाही ती वेळ कधी येणार आहे. पण म्हणूनच मी ती पुस्तके काढून टाकणार नाही, कारण कालांतराने आम्ही ती लोकांसाठी उपलब्ध करू शकू.

तुम्हाला दिल्ली विद्यापीठाची केस माहीत असेलच. दिल्ली विद्यापीठाने कॉपीराइट कायद्याचा संदर्भ दिला आहे व म्हटले आहे की तुम्ही शिक्षणासाठी शिक्षण संस्थेमध्ये शिक्षक व विद्यार्थ्यांच्या मध्ये पुस्तके उपलब्ध करून देऊ शकता. म्हणजे आम्ही ती सारी पुस्तके विद्यापीठाच्या परिसरात उपलब्ध करून देऊ शकतो.

पुस्तके काढून टाकणे हे उत्तर काही बरोबर नाही. मेटाडाटाचे व्यवस्थापन करणे, तो सुधारणे, भाषांतरावर काम करणे अशा गोष्टी केल्या पाहिजेत. चांगल्या प्रतीचे ओसीआर बनवणे, कारण आपण काही भाषांचे ओसीआर करू शकतो, पण इतर भाषांसाठी नाही करता येत. ते सुधारणे. कॉपीराइटच्या प्रश्नांमध्ये लक्ष घालणे.

डीएलआय सर्व्हरची एक गोष्ट आहे. ती ऑनलाईन असताना, मी त्यांच्या गोष्टी मिरर करायचा प्रयत्न केला मी त्यांना लिहू पाहिले. मला काहीच उत्तर मिळाले नाही. जेव्हा ते मान्यवर प्राध्यापक अखेर मला भेटले तेव्हा ते म्हणाले, “ते ठीक आहे, तुम्ही आमच्याशी काही न बोलता हे सारे केलेत.” मी म्हटले, “हे पाहा, हा डाटा 2015 पासून फिरतो आहे.”

आम्हाला असे वाटले की उत्तर द्यायला कोणीच घरी नाही. आम्ही असे समजून चाललो की कोणीच घरी नाही. मला कोणाशी तरी बोलायला आवडले असते. पण कोणी बोलायला आले नव्हते. आणि म्हणूनच मी पुढचे पाऊल टाकले आणि ते उतरवून घेतले.

शिवाय ही तर पुस्तके आहेत. एकदा ती इंटरनेटवर असल्यावर मी तुमचा सर्व्हर हॅक करू शकत नाही. पण हा डाटा हा सार्वजनिक असेल — आणि सार्वजनिक डाटाचे सरकारच व्यवस्थापन करत असते — अशा वेळी तो डाटा घेऊन तो पाह्याचा मला अधिकार आहे. आता अर्थात त्यामुळे कॉपी राइटचे प्रश्न निर्माण झाले तर साहजिकच त्याची जबाबदारी माझ्यावर पडते. पण आम्ही ती घेऊन ते प्रश्न निपटायला तयार आहोत. त्यामुळे ती लायब्ररी ऑनलाईन आहे.

आता तुम्ही विचारू शकाल की “हे तुम्ही जे सारे म्हणत आहात ते इतके महत्वाचे आहे का? तुम्हाला सार्वजनिक मुद्रण हवेच कशाला?” तसे पाहिले तर जगाची घडी पार विस्कटली आहे. तुमचे आजच्या जगाबद्दल काय मत आहे मला माहीत नाही, पण उत्पन्नामधील विषमता वाढत जात आहे, तसेच गरीबी, रोग, भूक. भारतामध्ये अन्नाचे अतिरिक्त उत्पादन आहे पण 20 कोटी लोक उपाशी आहेत.

आपण हे प्रश्न सोडवू शकतो. हवामान बदल, आपल्या पृथ्वीवर केले जाणारे अत्याचार. तुम्ही जागतिक तापमान वाढीवरून पाहू शकता की ही दूरवरची, अशक्य कोटीतली कल्पना राहिलेली नाही. ती खरी आहे. हे विज्ञान आहे.

असहिष्णुता. इतर धर्मातील लोकांविरुद्ध हिंसा. इतर जमातींच्या विरोधात हिंसा. स्त्रिया व मुलांवर होणारी हिंसा. असहिष्णुता. कल्पनांबद्दल असहिष्णुता. गौरी लंकेशवर बंगलोरमध्ये झालेला भयानक हल्ला.

बनावट बातम्या? फेसबुकवर नाझी? अमेरिकेमध्ये बनावट बातम्यांच्या मगतीने अध्यक्षांना निवडून आणायला मदत करणे? आणि प्रश्न उरतो असा की या अशा गोष्टींसाठी काय कराल?

माझा असा विश्वास आहे की त्या त्या पिढीला, त्या त्या प्रत्येक वेळी, एक संधी असते. तुम्ही तंत्रवैज्ञानिक असाल आणि 1960 च्या सुरवातीच्या काळात असाल तर तुम्ही सॅम सारखे व्हाल. तुम्ही डिजिटल फोनचा स्विक शोधाल किंवा संगणकाचा शोध लावाल. तुम्ही 1950 सालचे असाल तर अवकाशयान विज्ञानात काम केले असते. हीच गोष्ट सामाजिक प्रश्नांबाबत आहे. काही गोष्टी अशा असतात की त्या आपण करू शकतो. तुम्ही 1880 च्या काळात असतात त्यावेळी तुम्ही गुलामीच्या विरोधात लढला असता. आणि तुम्ही गांधींना अनुसरले असते. .

तसेच, माझा विश्वास आहे की ज्ञान सार्वत्रिकपणे उपलब्ध करून देणे ही आपली संधी, आजच्या काळाचे अपुरे आव्हान आहे. हे असे काम आहे जे आपल्या आवाक्यातले आहे. आपण हे घडवून आणू शकू, आणि त्याचे महत्वाचे कारण हे की लोकशाही ही लोकांच्या मालकीची असते.

कार्ल मालामुद यांची मते

लोकशाहीचा कळीचा मुद्दा आहे तो म्हणजे सुजाण नागरिक, आणि म्हणूनच मला वाटते, की ती बदलाची गुरुकिल्ली आहे. तुम्ही जागतिक तापमान वाढीचा प्रश्न आज सोडवू शकत नाही, पण आपल्या सर्वांना जर पर्यावरणाबाबत काय चालले आहे ते समजू लागले तर आपण काहीतरी कृती करण्यास सुरुवात करू शकतो. आणि बदलासाठी दोन गोष्टींना कळीचे महत्त्व आहे. गांधींनी सांगितले आहे की बदलासाठीची एक कळीची गोष्ट म्हणजे प्रेम. तुम्ही नाझींना बघितले तर तुम्ही त्यांना मारायला जात नाही. एक गोष्ट मला अमेरिकेत आज चाललेल्या वादाबद्दलची आवडत नाही, म्हणजे एकीकडे आहेत आल्ट-उजवे, हो ना? आणि दुसरीकडे आहेत "चला, नाझींना बडवून काढू."

छान, पण हे काही प्रश्नाचे उत्तर नाही. गांधी आणि किंग या दोघांची शिकवण होती की ही प्रेम हेच उत्तर आहे. पण त्यांनी आम्हाला आणखी काही शिकवले आहे. ते म्हणजे आपल्याला जग बदलायचे असेल तर — इथे आपण जस्टीस रानड्यांना उद्धृत करत आहोत — जर आपल्याला जग बदलायचे असेल तर आपण स्वतःला शिक्षित केले पाहिजे. आणि आपल्या राज्यकर्त्यांना शिक्षित केले पाहिजे.

किंग आणि गांधी या दोघांनी सत्याग्रह करण्यापूर्वी बराच काळ मनापासून एकाग्रतेने स्वतःला शिकवण्यासाठी आणि नंतर राज्यकर्त्यांना शिकवण्यासाठी वेळ दिला. दांडी यात्रेसाठी निघण्यापूर्वी गांधी यांनी एक महिना आश्रमात घालवला, स्वतःला आणि इतर सत्याग्रहींना प्रशिक्षण देण्यात. त्यांनी सरकारला अनेकवेळा अर्ज करून सांगितले होते की "मी हे करणार आहे" आणि म्हणून मला वाटते प्रेम, आणि प्रेमाच्या सोबत शिक्षण या कळीच्या गोष्टी आहेत. रवींद्रनाथांना देखील असेच वाटत होते. त्यानंतर जेव्हा त्यांना ब्रिटिशांनी चालवलेल्या शाळा आवडत नव्हत्या म्हणून गांधींनी पायाभूत शिक्षण बंद करायचा प्रयत्न केला तेव्हा रवींद्रनाथांनी त्यांचे प्रसिद्ध 'सत्याला आवाहन' प्रकाशित केले आणि त्यात ते म्हणाले, "जसे आपल्या हृदयाने प्रेमाचे सत्य जाणायला हवे तसेच आपल्या मनाने ज्ञानाचे सत्य मान्य करायला हवे." बरोबर आहे ना? तुम्हाला दोन्ही गोष्टी हव्यात.

त्यामुळे मला असे वाटते की अफवा, बनावट बातम्यांना ज्ञान हेच उत्तर आहे. तुम्ही बनावट बातम्या सेन्सॉर करण्याने हा बनावट बातम्यांचा प्रश्न सोडवला जात नाही, कारण त्याने प्रश्न सुटत नाही. पण तुमच्याकडे त्याहून चांगली बातमी असू शकते. तुमच्याकडे खरी बातमी असू शकते. जर आपल्याला आर्थिक संधीचा प्रश्न सोडवायचा असेल तर त्यासाठी मदत करायला हवी, तो प्रश्न असाच आपोआप सुटणारा नाही.

'भाकरीचे श्रम' या संकल्पनेचे गांधी खूप मोठे चाहते होते. ही बायबलच्या उत्कीमधून आलेली संकल्पना आहे. आणि त्यांच्यासाठी पहिली श्रमाची भाकरी होती ती मुद्रणाची.

गांधीजी जेव्हा फिनिक्स आश्रमात गेले, तेव्हा प्रत्येकाला त्यांच्या छापखान्याचा उपयोग करावा लागे. दररोज प्रत्येकाला छापखान्यात शारीरिक काम करावे लागे. त्यानंतर चरखा आला. तसे बघितले तर आज गांधीजी म्हणाले असते दररोज ओपन सोर्स असलेल्या प्रोग्रॅमचे कोड करणे हे भाकरीचे श्रम आहेत. आणि ते अगदी खरे आहे. ते भाकरीचे श्रमच आहेत, आणि ते तुमचे जग अधिक सुंदर बनवतात. तुम्ही काही तरी खरेखुरे घडवत असता.

गांधीजींनी आणखी एक गोष्ट आम्हाला शिकवली ती म्हणजे सार्वजनिक काम. तुमचा काही वेळ त्यात गेला पाहिजे – तुम्ही कोणताही व्यवसाय करत असाल, पैसा कमावणे चांगलेच आहे. जर आपले सरकार आपल्या मालकीचे व्हावे असे वाटत असेल – आणि लोकशाही मध्ये आपल्याला तसे वाटते – तर आपण त्याचा भाग असणे गरजेचे आहे.

जी अनेक मानके मी प्रकाशित केली आहेत त्या प्रत्येकाला एक पहिले पान आहे. त्या पानावर हत्ती आहेत आणि त्यावर बोधचिन्ह आहे आणि इतर काही नक्षी आहे. पण या पानाच्या शेवटी 'नीति शतकम्' मधील एक वाक्य आहे, ते असे आहे, "ज्ञान हा एक असा खजिना आहे की त्याची चोरी होऊ शकत नाही." आणि मला हे म्हणणे पूर्णपणे पटते. ज्ञान हे वाटले पाहिजे, आणि ही आपल्याला मिळलेली एक चांगली संधी आहे. आभारी आहे. मला आणि सॅम ला आता तुम्ही प्रश्न विचारू शकता.

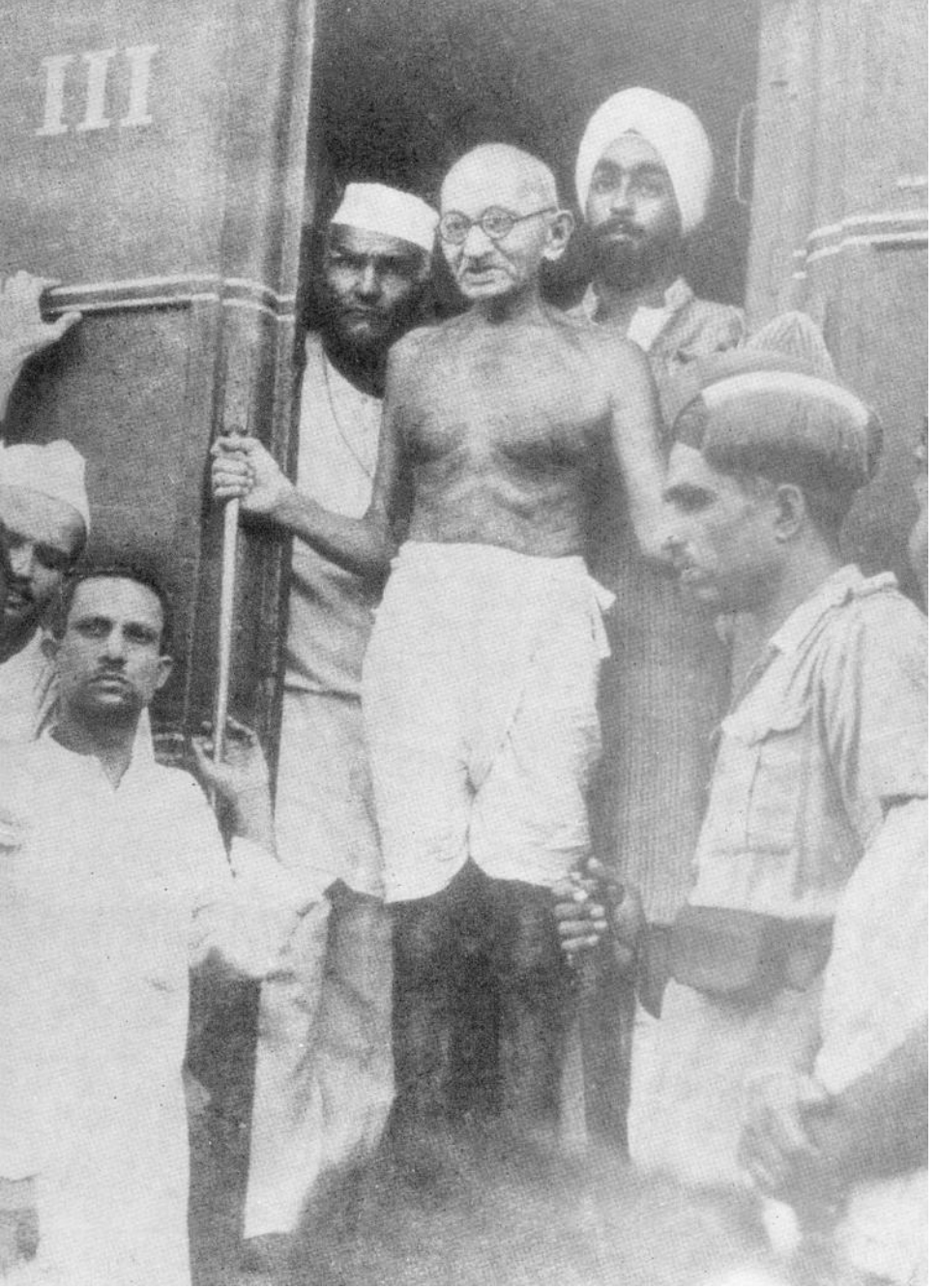

CWMG, खंड 87 (1947), पान 193, अब्दुल गफार खान यांच्या बरोबर सकाळचा फेरफटका

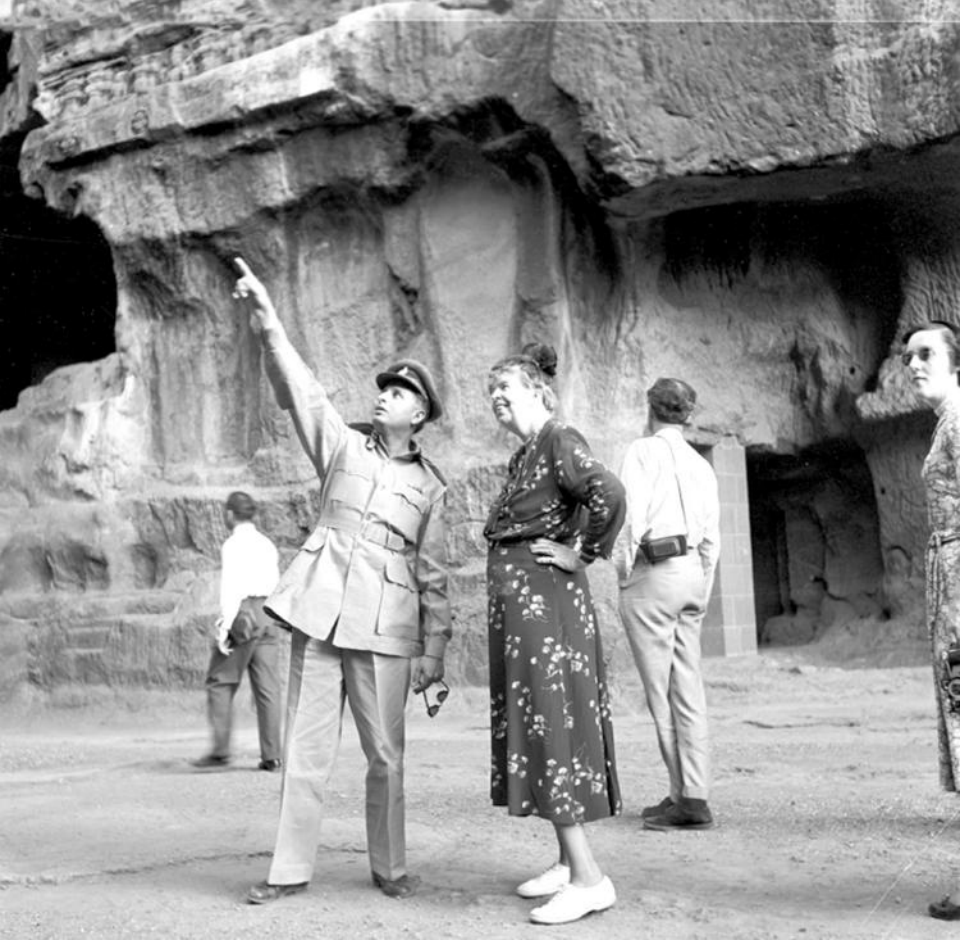
CWMG, खंड 90 (1947-48), पान 449, प्रार्थनास्थळी प्रवेश करताना

CWMG, खंड 88 (1947), दर्शनी पान, काश्मीरला जात असताना लाहोर स्टेशनवर

CWMG, खंड 13 (1915-1917), दर्शनी पान, भारतात आगमन झाल्यानंतर, 1915

मिसेस एलेनॉर रूझवेल्ट, एलोरा गुफा पाहत असताना, त्यांनी या गुफांना मार्च 9, 1952 रोजी भेट दिली.

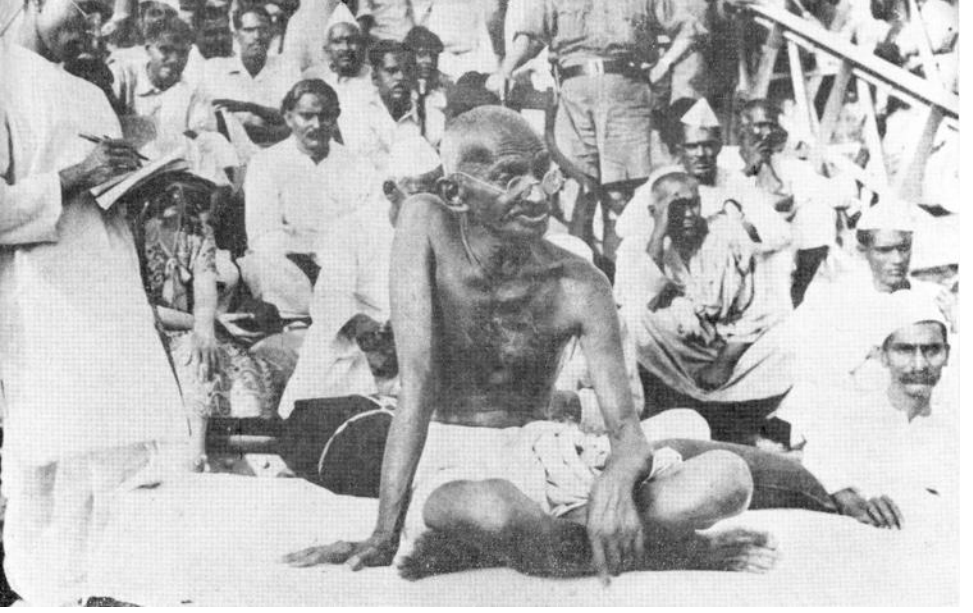
म्हैसूर विमानतळावर आगमन झाल्यावर मिसेस एलेनॉर रूझवेल्ट यांचे श्री. एच. सी. दासप्पा, म्हैसूरचे वित्त व उद्योग मंत्री यांच्या हस्ते स्वागत

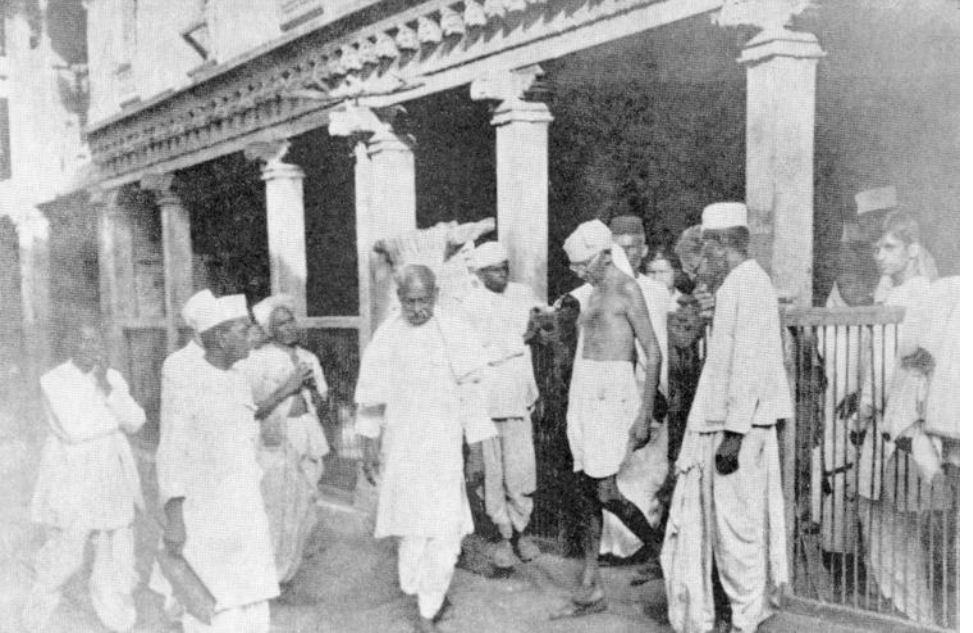
मिसेस एलेनॉर रूझवेल्ट, केंद्रीय अन्न तंत्रविज्ञान संशोधन संस्था, म्हैसूर येथील एका प्रयोगशाळेला भेट देताना, त्यांनी ही भेट मार्च 7, 1952 रोजी दिली.

मिसेस एलेनॉर रूझवेल्ट, महाराणी गर्ल्स हायस्कूल, जयपूरला भेट देताना, त्यांनी ही भेट मार्च 13, 1952 रोजी दिली.

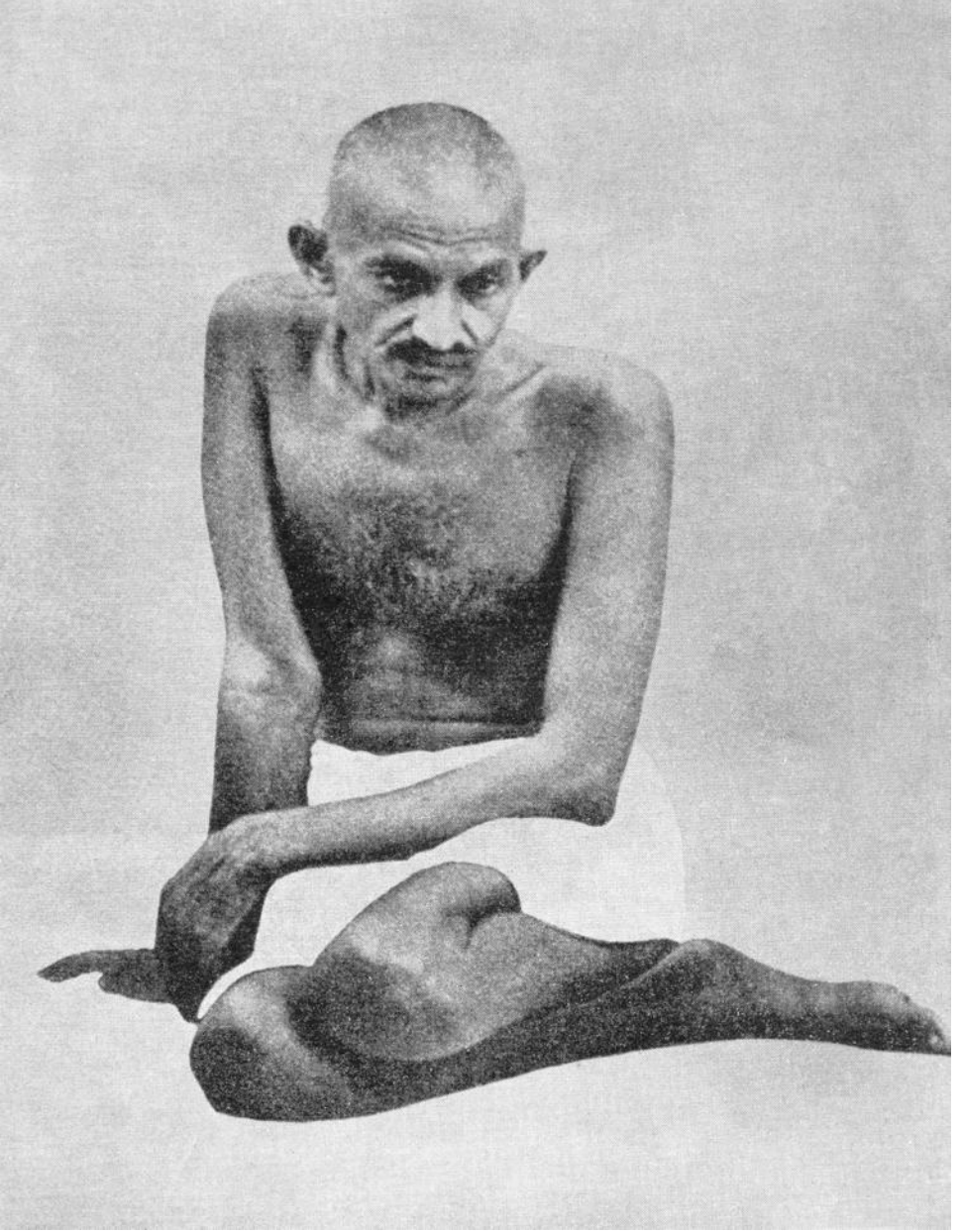

CWMG, खंड 57 (1934), दर्शनी पान.

CWMG, खंड 61 (1935), दर्शनी पान, बोरसद या प्लेग-ग्रस्त गावाला भेट देताना

CWMG, खंड 24 (1924), दर्शनी पान, गांधीजी, 1924 साली

मुलाखत: या छोट्याशा यूएसबी मध्ये 19,000 भारतीय मानके आहेत. ती सार्वजनिकरित्या सर्वांना उपलब्ध का करू नयेत?

द वायर, अनुज श्रीनिवास, ऑक्टोबर 26, 2017. (परवानगीसह उद्धृत)

ब्युरो ऑफ इंडियन स्टॅन्डर्ड्सने प्रसृत केलेले नियम व कोड लोकांना विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासाठी चाललेल्या त्यांच्या कायदेशीर लढ्याबाबत कार्ल मालामुद, *Public.Resource.Org* चे संस्थापक, यांची मुलाखत.

[अनुज श्रीनिवास] हॅलो, 'द वायर' तर्फे सार्वजनिक महत्त्वाची माहिती सर्वांना उपलब्ध करून देण्याबाबतच्या आजच्या चर्चेत तुमचे स्वागत. माझे नाव आहे अनुज श्रीनिवास आणि आजचे आपले पाहुणे आहेत कार्ल मालामुद.

कार्लचे वर्णन अनेक प्रकारे केले गेले आहे, इंटरनेट वादग्रस्त बनवणारा घरचा भेदी इथपासून ते अमेरिकेचा अनधिकृत सार्वजनिक मुद्रक इथपर्यंत. इंटरनेटचा उपयोग करून लोकांसाठी उपलब्ध असलेली आणि सुलभपणे मिळणारी माहिती आणखी सुलभपणे आणि सहजपणे उपलब्ध करून देणे हे काम कार्ल गेली 25 वर्षे करत आहेत. गेल्या 10 वर्षांतले त्यांचे बरेचसे काम हे कायदा, कायदेशीर कोड आणि मानके आणि अशा गोष्टींभोवती केंद्रित आहे. अनेक वेळा त्यांना सरकारबरोबरच संघर्षाचा प्रसंग येत आहे. कारण सरकारी अधिकार्यांना माहितीचा प्रसार नियंत्रित व्हावा किंवा अत्यंत निवडक लोकांनाच व्हावा असे वाटते.

आभारी आहे, कार्ल, आमच्या सोबत आज इथे असल्याबद्दल.

[कार्ल मालामुद] मला देखील खूप आनंद झाला आहे.

[अनुज श्रीनिवास] आमचे जे प्रेक्षक ज्यांना तुमच्या कामाची कल्पना नाही त्यांच्यासाठी जरा सांगता का की जी माहिती सार्वजनिक आहे असे धरले जाते ती माहिती सर्वांपर्यंत, जास्त सार्वजनिक पद्धतीने जास्त लोकांपर्यंत पोचवण्याची तुमची वाटचाल कशी होती.

[कार्ल मालामुद] ठीक आहे. तर मी ज्या माहिती वर काम करतो, ती सार्वजनिक असावी, उपलब्ध व्हावी असेच बहुतेकांचे मत असते पण काही कारणानी ती तशी उपलब्ध नसते. ती पैसे देऊनच उपलब्ध होते अशा तऱ्हेने ती बंदिस्त केलेली आहे. कारणे अनेक आहेत. कधी चाकोरी सोडायची नसते, किंवा सरकारी लोकांना तांत्रिक दृष्ट्या ते हाताळता येत नसते किंवा कोणाला तरी तिचा विक्रेता व्हायचे असते आणि उपलब्धता आपल्या हातात ठेवायची असते. मी काय शोधतो तर मोठ्या प्रमाणातील मोठ्या व्याप्तीचा डाटाबेस पाहत असतो. जसा अमेरिकेतील पेटंट्सच्या संदर्भातील डाटा. त्या प्रकरणी, तो सर्व डाटा मी विकत घेतला. पेटंटचे कार्यालय तो डाटा विकत होते. त्यासाठी मला काही लाख डॉलर लागले आणि ते मी उभे करू शकलो. मी तो विकत घेतला आणि ऑनलाईन टाकला. लाखो लोक त्याचा उपयोग करू लागले, आणि त्यानंतर मी पेटंटच्या कार्यालयाच्या दारावर थाप दिली आणि सांगितले, "तुम्हाला माहीत आहे का, हे तुमचे काम आहे. तुम्ही ते करायला हवे."

तेच माझे ध्येय असते. मला काही स्वतःचा पेटंटचा किंवा इतर कुठलाही धंदा उघडायचा नाही. माझा प्रयत्न सरकार अधिक चांगले व्हावे हा आहे. आणि सरकारला हे ही दाखवायचे की लोकांना या अशा माहितीबद्दल आस्था आहे. पेटंट्सचा डाटाबेस लोकांना उपलब्ध करत होतो तेव्हा पेटंट्स खात्याचे आयुक्त मला म्हणाले की सामान्य अमेरिकेतील लोकांना त्या डाटाबेस बद्दल जराशीही आस्था आहे असे त्यांना वाटत नाही. ती ऑनलाईन टाकली अन काय, लाखो लोक त्याचा उपयोग करू लागले आहेत.

[अनुज श्रीनिवास] काही केसेस मध्ये उदाहरणार्थ ही माहिती लोकांना उपलब्ध आहे, पण फी देऊन. अशा वेळी जेव्हा सरकारचे खातेच यातून पैसे मिळवत असते तेव्हा तुम्ही काय करता?

[कार्ल मालामुद] खरे आहे! पैसे मिळवणे हे कुठल्याही सरकारी संस्थेला किंवा सेवा संस्थेला महत्वाचे असते. उदाहरणार्थ पेटंट कार्यालयाला दर वर्षी पेटंट्स विकून 4 कोटी डॉलर मिळतात. पण पेटंटचा हाच हेतू असतो – अमेरिकेमधील हा एकच डाटाबेस जो घटनेमध्ये नमूद केलेला आहे. तो विकण्यासाठी नाही. ते इतर मार्गांनी पैसे मिळवू शकतात. आणि ते डाटाही विकू शकतात. प्रश्न हा आहे की एकदा मी डाटा विकत घेतला तर मी तो अधिक चांगल्या किंवा अधिक सोयीस्कर रूपात पुनर्मुद्रित करून त्याची उपयोगिता वाढवू शकतो की नाही? मला माहिती मिळण्याच्या सेवेसाठी थोडा पैसा द्यावा लागला तरी काही हरकत वाटत नाही. प्रश्न हा येतो की ती माहिती परवान्याशिवाय अधिक सुधारणा करून, तुम्ही अधिक लोकांपर्यंत, नागरिकांपर्यंत, ती पोचवून उपयोगात आणायची परवानगी आहे का?

[अनुज श्रीनिवास] बरोबर. हे अगदी खरे आहे. आपण भारतामधील काही काम – गेल्या एक दोन वर्षात तुमचे काम भारतामध्येही चालू झाले आहे. माझ्या माहितीप्रमाणे सध्या ब्युरो ऑफ इंडियन स्टॅन्डर्ड्स बरोबर तुमची कायदेशीर लढाई चालू आहे. त्या बद्दल थोडे बोलू शकाल का? विशेषतः ही लढाई सुरू कशी झाली?

[कार्ल मालामुद] दोन तीन प्रकारचे कायदे असतात, बरोबर, कायदेशीर साहित्य असते. सरकारी आदेश असतात, लोकसभेनी पास केलेले कायदे असतात, सरकारी नियम असतात; पण सुरक्षेसंबंधीचे नियम व मानके आपल्या आधुनिक जगातल्या सर्वात महत्वाच्या कायदेशीर बाबींपैकी एक आहेत. राष्ट्रीय बांधकाम मानके, कापड मिलच्या यंत्रांच्या सुरक्षेसंबंधीची मानके, किंवा कीटकनाशकांचा सुरक्षित वापरासंबंधीची मानके. ही सर्व मानके अधिकृत राजपत्रांमध्ये घोषित केलेली आहेत. त्यांना कायद्याचे वजन आहे. अनेकदा, तुमची उत्पादने प्रमाणित नसतील तर तुम्ही ती भारतात विकू शकत नाही; आणि ती ब्युरो कडून प्रमाणित होण्यासाठी ती त्या मानकामध्ये दिलेल्या निकषांमध्ये बसावी लागतात. आणि ती सर्व सरकारी प्रकाशने आहेत.

असे असूनही, या प्रकाशनांवर कॉपी राइट आहेच आणि वर सूचना आहे की ब्युरोच्या परवानगी शिवाय त्यांच्या प्रती काढल्या जाऊ नयेत; आणि ते ती विकतात. राष्ट्रीय इमारतीचे कोड हे भारतामध्ये 14,000 रुपयाला मिळते. हे खूपच महाग आहे कारण प्रत्येक अभियांत्रिकी विद्यार्थ्याला त्याची अभ्यासासाठी गरज असते. आणि ते जर तुम्ही परदेशातून खरेदी केलेत तर त्याची किंमत दहा पट ही 1.4 लाख रुपये आहे. पण तुम्हाला भारतामध्ये काही व्यवसाय

या छोट्याशा यूएसबी मध्ये 19,000 भारतीय मानके आहेत.

करायचा असेल तर तुम्हाला भारतातील सुरक्षा नियम काय आहेत हे माहीत असणे आवश्यक आहे.

[अनुज श्रीनिवास] बरोबर. अगदी बरोबर. 2013 मध्ये तुम्ही यापैकी काही डाटा घेऊन तो सर्वाना उपलब्ध करून दिला होता. पण बीआयएसला ते फारसे पसंत पडले नाही.

[कार्ल मालामुद] खरे म्हणजे बीआयएसला हे लक्षातच आले नाही. प्रथम काय झाले की मी खूपशी भारतीय मानके खरेदी केली. एक गोष्ट मी करतो म्हणजे मी चोरून काही करत नाही. मी काही लपवत नाही. मी सॅम पित्रोदांना फोन केला. ते त्यावेळी सरकारमध्ये होते. मनमोहनसिंग यांच्यासाठी काम करत होते. म्हणालो, "पित्रोदाजी, मला तुम्हाला भेटायला यायला आवडेल." मी गेलो. त्यांना भेटलो. आणि मी माझ्याबरोबर मानकांच्या काही प्रती नेल्या. मी त्यांना सगळी परिस्थिती सांगितली. आणि म्हटले, "मी हे ऑनलाईन टाकणार आहे. तुम्हाला काय वाटते? ते म्हणाले "फू! हे छान आहे." मी म्हणालो, "ब्युरो ऑफ इंडियन स्टॅण्डर्ड्सला कदाचित राग येईल. त्यांनी म्हटले, "ही खूप महत्त्वाची माहिती आहे. ती लोकांना मिळायलाच पाहिजे." ब्युरोच्या लक्षातच आले नाही. मी सर्वच्या सर्व म्हणजे 19,000 स्टॅण्डर्ड्स घेतली, आणि मी ती ऑनलाईन टाकली. दर वर्षाची मी \$50000 वर्गणी फी त्यांच्या डिव्हीडी साठी दिली. नंतर माझी वर्गणी पुनः भरण्याची वेळ आली.

[अनुज श्रीनिवास] नक्कीच.

[कार्ल मालामुद] मी त्यांना उत्तरादाखल पत्र लिहीले. मी पत्रात म्हटले, "हो, ही पाहा माझी विक्रीची पावती. मला माझ्या वर्गणीचे नूतनीकरण करायला नक्कीच आवडेल. पण जाता जाता हे बघा, इथे ही सर्व मानके आहेत. त्यातली आम्ही 971 घेतली आहेत आणि त्यांचे आम्ही एचटीएमएल मध्ये रूपांतर केले आहे. आम्ही त्यातील आकृत्या एसव्हीजी ग्राफीक्स मध्ये पुन्हा काढल्या आहेत. आम्ही त्यातील सूत्रे ही मॅथएमएलमध्ये दिली आहेत. तुम्हाला या रूपांतरित माहितीच्या प्रती हव्या असल्यास कळवा." मला त्यांचे परत पत्र आले. त्यात त्यांनी म्हटले होते त्याचा एकंदर अर्थ हा की, हे तुम्ही ताबडतोब थांबवा. त्यांनी माझ्या वर्गणीचे नूतनीकरण करण्याचे नाकारले. आणि मला सर्व रूपांतरित मानके ऑनलाईन वरून काढून टाकण्यास सांगितले.

मी त्यांना परत पत्र लिहीले आणि स्पष्टीकरण दिले की माझ्या कल्पनेप्रमाणे, भारतीय सरकारी व्यवस्थेनुसार, भारतीय घटनेनुसार, भारतीय माहितीच्या अधिकाराच्या कायद्यानुसार ही सर्वजनिक माहिती आहे. त्यांनी ते अमान्य केले. आम्ही मंत्रालयाकडे अर्ज केला, ते आमचे पुढचे पाऊल होते. एक मोठा, सजवलेला अर्ज. पित्रोदांनी पतिज्ञापत्र दिले. व्हिटॅन सर्फ, इंटरनेटचे जनक, त्यांनी पतिज्ञापत्र दिले. आणि अनेक मान्यवर पाणी आणि वाहतूक अभियांत्रिकी प्राध्यापकांनी अशी प्रतिज्ञापत्रे दिली. आम्ही उदाहरणांसह दाखवून दिले की ही मानके कशी अधिक चांगली झाली आहेत आणि आम्ही त्यांचे उपयोग मूल्य कसे वाढवले आहे.

तिथून ते सारे वर मंत्रीमंडळापर्यंत पोचले. आणि काही दिवसांनी आम्हाला परत पत्र आले. "नाही, तुम्ही तसे करू शकत नाही." आता पुढची पायरी होती सार्वजनिक हित याचिका. मी, माझे हुषार तरुण सहकारी, वाहतूक अभियांत्रिकी तज्ज्ञ श्रीनिवास कोडाली, 'इंडियन कानून'

चे आश्चर्यकारक काम करत असलेले डॉ. सुशांत सिन्हा, आम्ही याचिका दाखल केली. निशित्थ देसाई यांनी आणि त्यांच्या सहकार्यांनी आमचे वकील म्हणून बिना मोबदला काम करायचे मान्य केले. सलमान खुर्शीद, माजी कायदे मंत्री, यांनी आमचे वरिष्ठ वकील म्हणून विनामोबदला काम करायचे मान्य केले. माननीय दिल्ली उच्च न्यायालयासमोर ही याचिका आलेली आहे.

हा सगळा कागदांनी झाकाझाकी करण्याचा प्रकार आहे. बीआयएसने आमच्या तक्रारीचे उत्तर दिले होते. आम्ही त्याला प्रत्युत्तर दिले होते. पण केंद्र सरकारने आम्हाला उत्तर दिले नव्हते. आम्ही नोव्हेंबर 13 ला परत न्यायालयात असणार आहोत, आणि आम्हाला आशा आहे की सरन्यायाधीश किंवा जे कोणी खटल्याचे नियुक्त न्यायाधीश असतील ते पुढच्या वर्षीच्या वसंत ऋतूत तोंडी जाबजबाबांसाठी तारीख देतील. आम्हाला आमचे म्हणणे मांडायला मिळेल आणि सरकार आपले म्हणणे मांडेल आणि मग सरकार निकाल देईल.

[अनुज श्रीनिवास] नक्कीच. कार्ल, माझ्या समजेप्रमाणे बीआयएसचा प्रतिवाद हा एकतर कॉपी राइट वर आधारित आहे. आणखी एक गोष्ट ते जी मांडतात ती ही की त्यांना मानके तयार करण्याबद्दलची भरपाई मिळाली पाहिजे. अमेरिका आणि भारत यांच्यामधील एक फरक म्हणजे अमेरिकेत जी मानके व नियम काही काळानंतर कायदा बनतात ती अगोदर खाजगी संस्थांनी बनवलेली असतात. भारतामध्ये बीआयएस ही एक संवैधानिक संस्था जी काहीवेळा – मी म्हणून बहुतेकवेळा – ते जी मानके बनवतात त्यांचेच कालांतराने कायद्यात रूपांतर होते. आणि काही प्रमाणात तरी त्यांचा महसूल हा कंपन्या, महाविद्यालये, खाजगी व्यक्ती यांना केलेल्या मानकांच्या विक्रीतून येतो. बीआयएसच्या या महसूल व्यवस्थेलाच तुमचा विरोध आहे का? तुम्हाला असे वाटते का की या आताच्या दिवसात आणि युगात ते लोकांना मोफत उपलब्ध करावे आणि ती मानके निर्माण करण्यासाठी आलेल्या खर्चाचा विचार अजिबात करू नये?

[कार्ल मालामुद] आपण प्रथम भारताचा विचार करूया, नंतर बाकी जगाचा.

[अनुज श्रीनिवास] ठीक आहे.

[कार्ल मालामुद] भारतामध्ये हे सरकारी दस्तऐवज आहेत. त्यांचा 4% पेक्षा कमी महसूल हा मानकांच्या विक्रीतून येतो. तुम्हाला एखादे उत्पादन भारतात विकायचे असेल तर ते प्रमाणित असणे आवश्यक असते. तुला माहीत आहे, प्रमाणित करण्याची फी तुम्ही कोणाला देता? ब्युरो ऑफ इंडियन स्टॅन्डर्ड्सला. त्यांना खूप पैसा मिळतो. आणखी एक गोष्ट, हे त्यांच्या नियुक्त उद्देशाचा महत्वाचा भाग आहे नाही का? सार्वजनिक सुरक्षा. तुम्ही या मानकांची उपलब्धता मर्यादित केल्याने अभियांत्रिकीच्या विद्यार्थ्यांना याबद्दल जितके चांगले शिक्षण मिळायला पाहिजे तेवढे मिळत नाही. ज्या सरकारी अधिकार्यांना ते मानक लागू करायचे आहे तितक्या चांगल्या पद्धतीने त्यांना ते लागू करता येत नाही कारण एखादे मानक विकत घ्यायला 14 हजार रुपये लागतात. सार्वजनिक सुरक्षा माहिती रेशन करणे त्यांच्याच नियुक्त उद्देशांच्या विरुद्ध जाते, आणि त्यांना त्या पैशाची गरजही नाही. त्यांना इतर ठिकाणाहून पैसे येतातच.

आता इतर सारख्या जगात खाजगी सेवा संस्था ही मानके बनवतात आणि नंतर सरकार त्या मानकांना कायद्याचे रूप देते. इथे मला एक दोन गोष्टी सांगू दे. या सेवासंस्थांची हीच इच्छा असते की त्यांची मानके कायद्यात रूपांतरित व्हावीत. अमेरिकेतील राष्ट्रीय वीज मानक

या छोट्याशा यूएसबी मध्ये 19,000 भारतीय मानके आहेत.

बनवण्यामागचा हेतू हाच होता आणि नंतर तेच अभिमानाने सांगतात की त्यांची मानके आता 50 राज्यात कायदा बनली आहेत म्हणून. त्यांना तेच हवे असते. ते ती खूप पैसे देऊन विकतात. पण तुम्हाला माहीत आहे का? प्रमाणपत्र देणे, हस्तपुस्तके विकणे, प्रशिक्षण देणे हेही त्या सेवा संस्थेकडेच असते. जेव्हा फेडरल सरकार सांगते की राष्ट्रीय वीज मानक हा देशाचा कायदा आहे, तेव्हा त्यांच्या मानकाला जनतेकडून सोनेरी शिक्का मिळत असतो, आणि सार्वजनिक सुरक्षा माहिती रेशन न करताही त्याचा उपयोग करून ते पैसे मिळवू शकतात. त्यांचा दावा आहे की त्यांना पैशाची गरज आहे, पण मला ते कारण आहे असे वाटत नाही. माझ्या मते प्रश्न हा नियंत्रणाचा आहे.

मला वाटते ते कायमच अशा पद्धतीने काम करत आले आहेत. पण तुम्हाला माहीत आहे का? इंटरनेटने जगभरच्या प्रत्येक उद्योगाला त्यांची धंदा करण्याची रीत बदलायला भाग पाडले आहे. काळ आपल्याला आपली धंद्याची रीत बदलायला भाग पाडतो. 1970 च्या दशकात मानके रास्त भावात विकली जाणे हे योग्य वाटत होते. पण आताच्या काळात इमारतीच्या सुरक्षेच्या मानकांचे पुस्तक 14,000 रुपयाला देणे? आता ही गोष्ट पाहा. ही एवढीशी यूएसबी आहे. त्यात सर्व 19,000 मानके आहेत. सगळी सगळी मानके. भारतातील प्रत्येक विद्यार्थ्याला ती उपलब्ध का नसावीत याचे काहीही कारण मला दिसत नाही, निदान बिगर-धंदेवाइक शैक्षणिक उद्देशांसाठी तरी. पण मला तर असेही वाटते की प्रत्येक उद्योगाला आणि स्थानिक अधिकार्याला ते उपलब्ध असले पाहिजे, कारण याच पद्धतीने आपण सार्वजनिक सुरक्षा अमलात आणतो. सर्वांना कायदा माहिती असतो.

[अनुज श्रीनिवास] बरोबर. बरोबर. कार्ल, तुमच्या, आणि सार्वजनिक क्षेत्राच्या इतर अनेक समर्थकांच्या कामाच्या, उद्देशांपैकी एक उद्देश हादेखील आहे की --- तुम्ही ही माहिती आणि उपलब्धता सर्वांना मोफत मिळायला हवी वगैरे ही मागणी तर करत आहातच पण त्याबरोबरच उपलब्धतेची गुणवत्ता हाही एक मुद्दा आहे. उदाहरणार्थ, दस्तऐवज असे हवेत --- तुम्हाला ते मोठे करता आले पाहिजेत, ते जरा सौंदर्यदृष्ट्या मोहक रूपात असायला हवेत, म्हणजे लोक ते संशोधनासाठी खरोखर उपयोगात आणू शकतील. यापैकी काही काम भारताच्या डिजिटल लायब्ररीलाही लागू होते, जे तुम्ही गेल्या दोन वर्षांपासून करता आहात. त्याबद्दल थोडे सविस्तर सांगू शकाल का?

[कार्ल मालामुद] आता मानकांचेच पाहा. आम्ही बरीचशी मानके एचटीएमएल मध्ये पुन्हा टाईप केली आहेत. यामध्ये इमारतीचे कोड पण आहे. आम्ही आकृत्या परत काढल्या आहेत. सूत्रे पुन्हा कोडमध्ये घातली आहेत. द डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया, त्यांचा दावा होता की 5,50,000 पुस्तके सरकारच्या सर्व्हरवर आहेत. हा सर्व भारतभरची पुस्तके स्कॅन करणारा दीर्घकाळ चाललेला कार्यक्रम आहे.

[अनुज श्रीनिवास] आणि ती आहेत?

[कार्ल मालामुद] भारत सरकार. भारत सरकार. इलेक्ट्रॉनिक्स आणि माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालयातर्फे दिल्या गेलेल्या आर्थिक साहाय्याच्या आधारे चालणारा हा प्रकल्प आहे. मी ही डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया पाहिली आणि मला दोन गोष्टी दिसल्या. ती लायब्ररी सहजपणे उपलब्ध होत नव्हती. शिवाय ती लायब्ररी शोधणे देखील जड होते. सर्व्हर सतत बंद पडायचा.

डीएनएस सारखे सारखे हरवायचे, सर्व्हर नाहीसा व्हायचा, म्हुन मी त्याची कॉपी केली आणि मी ती ऑन लाईन टाकली. मी तो डाटाबेस लक्षपूर्वक पाहिला. त्यात कॉपीराइटचे प्रश्न आहेत. ते ढिसाळ आहेतच पण मेटाडाटा देखील खराब आहे. शीर्षके चुकीची आहेत. स्कॅन देखील चांगले नाही. पाने इकडेतिकडे लावलेली तर आहेतच पण काही पानेच नाहीत आणि काही ठिकाणी तर अर्धे पुस्तकच गायब आहे. रेझोल्युशनमध्ये देखील गडबड होती.

आम्ही ती कॉपी केली आणि ऑनलाईन टाकली. आमचा हेतू फक्त ती सुधारणे हा होता. आम्ही ती इंटरनेट आर्काइव्हवर टाकली आहेत. दर महिन्याला लाखो लोक ती पाहतात. ती अधिक दृश्यमान झाली. आमच्याकडे काही तक्रारी नोंदवल्या गेल्या. असे मोठ्या कामात होतेच. तुम्हाला काही तक्रारी येतात. आणि तुम्ही त्याची उत्तरे देता. तुम्ही म्हणता, "बरे. ठीक आहे, मी ते काढून टाकतो."

[अनुज श्रीनिवास] म्हणजे काही केसेस अशा असतात की तुम्ही त्यांचे म्हणणे मान्य करता.

[कार्ल मालामुद] हो शंभर टक्के! जर कोणी म्हटले की पुस्तक कॉपीराइट केलेले आहे. तर प्रश्न नाही. आम्ही ते ताबडतोब काढून टाकतो. त्यात मोठे काहीच नाही. तुम्ही जेव्हा लाख लाख, किंवा ब्रूस्टर काहले यांच्या इंटरनेट आर्काइव्ह मधल्या पुस्तकांसारखे कोट्यावधी पुस्तकांचा व्यवहार करत असता तेव्हा असे अनुभव येतात. चुका होतात.

सरकारला राग आला. कारण ती पुस्तके जास्त दृश स्वरूपात दिसू लागली होती. आणि त्यांना काही लोकांकडून नोटिसा मिळाल्या. लोक म्हणत होते, "अरे देवा, हे तर आमचे पुस्तक आहे." सरकारने संपूर्ण डाटाबेस इंटरनेटवरून काढून टाकला. त्यांनी आम्हाला पण सर्व डाटाबेस काढून घ्यायला सांगितले. मी म्हटले, "नाही, नाही. आम्ही ते करणार नाही." ते म्हणाले, "ठीक आहे, 1900 साला नंतरचे सर्व काढून टाका."

[अनुज श्रीनिवास] कशा प्रकारची पुस्तके आहेत या संग्रहात?

[कार्ल मालामुद] तो एक अदभुत संग्रह आहे. त्यात 50 वेगवेगळ्या भाषेतील पुस्तके आहेत. अर्धी ही रोमान्स भाषांमध्ये आहेत -- इंग्रजी, जर्मन, फ्रेंच. ऐतिहासिक पुस्तके आहेत. ललित पुस्तके आणि भारतातील राजपत्रे. निरनिराळ्या प्रकारची निरनिराळ्या राज्यांची राजपत्रे, संस्कृतमधली 50,000 पुस्तके, 30,000 गुजराथीमध्ये. मला या नक्की आकड्यांबद्दल खात्री नाही. पण ती दहा हजारांच्या पटीत आहेत. तिबेटन पुस्तके. हजारो वर्षांपूर्वीची पुस्तके आहेत. हा अद्भुत आणि एकमेवाद्वितीय संग्रह आहे. कुठेही जगभरात उपलब्ध नसलेल्या पुस्तकांचा हा संग्रह आहे. मला सार्वत्रिक जगभरच्या भारताच्या अभ्यासकांची पत्रे येत आहेत, त्यामध्ये म्हटले आहे की, "बाप रे! केवढे मोठे काम!"

आम्ही ती वेगळ्या प्रकारे उपलब्ध करून देत आहेत. तुम्ही पुस्तकांमधून सुलभपणे वाट काढू शकता. लोक ताबडतोब आम्हाला सूचना देऊ शकतात आणि म्हणू शकतात की, "ओ, तुम्ही हा मेटाडाटा चुकीचा दिला आहे." आणि आम्ही तो दुरुस्त करू शकतो. आम्ही संग्रह अधिक चांगला करायचा प्रयत्न करत आहोत. सरकार म्हणाले, "नाही, नाही, नाही. तुम्हाला ही पुस्तके काढून घ्यायला हवीत. आणि आम्ही तुम्हाला सांगू कोणची पुस्तके ठेवू शकता कारण

या छोट्याशा यूएसबी मध्ये 19,000 भारतीय मानके आहेत.

आम्ही ती एक एक करून तपासून पाहणार आहोत आणि ठरवणार आहोत कोणती कॉपीराइट केलेली आहेत आणि कोणती नाहीत.”

प्रथम सांगायचे तर मला वाटत नाही की ते कॉपीराइट आहे का नाही ते ठरवण्यातले तज्ज्ञ आहेत. कॉपीराइट ही आहे-नाही अशी द्विगुणात्मक गोष्ट नाही. जर तुम्ही अंध असाल तर तुम्हाला कोणतेही पुस्तक हे उपलब्ध केले जाऊ शकते असा आंतराष्ट्रीय करार आहे. भारताच्या कॉपीराइटच्या नियमाप्रमाणे पुस्तक जर शिक्षणासाठी शिक्षक व विद्यार्थी वापरत असतील -- दिल्ली विश्व विद्यालयाची केस यावर आधारलेली होती -- तर त्याला कॉपीराइट लागू होत नाही. तर ही केवळ द्रव्यार्थी गोष्ट नाही. मला असे वाटते की कोणते पुस्तक वाचावे आणि कोणते वाचू नये हे ठरवणे सरकारचे कामच नाही आणि कोणती पुस्तके मी इंटरनेटवर उपलब्ध करून द्यावीत किंवा न द्यावीत हे तर नक्कीच त्यांचे काम नाही. .

[अनुज श्रीनिवास] बरोबर. खरेच आहे ते.

[कार्ल मालामुद] जर राष्ट्रीय सुरक्षेचा प्रश्न असेल, किंवा तशा प्रकारचा प्रश्न असेल तर वेगळे. पण जर “आम्हाला ते आवडत नाही” एवढाच अगदी साधा मामला असेल तर मी म्हणेन, “माफ करा. मला त्याची पर्वा नाही.”

[अनुज श्रीनिवास] बरोबर. आता अशी परिस्थिती आली आहे की आयटी मंत्रालयाने ती लायब्ररी काढून टाकली आहे आणि तुमची आवृत्तीच फक्त इंटरनेटवर उपलब्ध आहे.

[कार्ल मालामुद] हो. हा अगदीच मूर्खपणा आहे. तद्दन मूर्खपणा. या सरकार बरोबरच्या भांडण्याच्या एवजी मला डाटाबेस अधिक चांगला करायला आवडले असते, आणि त्यांबरोबर काम करायला आणि आणखी जास्त पुस्तके पुस्तके स्कॅन करायला. आम्ही हिंद स्वराज संग्रहासाठी ते करतो आहोत, आणि त्यामुळे त्याची गुणवत्ता खूप खूप चांगली आहे. मी त्याबद्दल तुम्हाला सांगू का?

[अनुज श्रीनिवास] हो, जरूर.

[कार्ल मालामुद] हिंद स्वराज्य संग्रहाची सुरुवात ही महात्मा गांधींच्या संपूर्ण संकलित साहित्याच्या 100 खंडांपासून झाली, बरोबर? ते संकलन ऑन लाईन उपलब्ध आहे आणि कोणीही ते वाचू शकते. तुम्ही ते पीडीएफ मध्ये डाऊनलोड करू शकता. इ-पुस्तक म्ळून डाऊनलोड करू शकता. मला महात्मा गांधींनी दर दोन दिवसांच्या अंतरानी त्यांच्या मृत्युपूर्वीच्या त्या वर्षात आकाशवाणीवर केलेली 129 भाषणे सापडली. तुम्ही त्यांच्या आयुष्यातील ते शेवटचे वर्ष जवळून अनुभवू शकता. त्या प्रत्येक भाषणासाठी, मी त्याच्याशी संकलित साहित्यातील संबंधित भाग घेतला, एचटीएमएल मध्ये टाकला, त्यामुळे तुम्ही त्यांचे भाषण हिंदी किंवा गुजराती मध्ये ऐकू शकता. इंग्रजी भाषांतर वाचू शकता. त्यानंतर तुम्ही त्यांच्या संकलनात त्यांनी त्या दिवशी लिहीलेली पत्रे वाचू शकता. त्यांनी दुसऱ्या दिवशी काय केले? त्याच्या आधीच्या दिवशी काय केले?

आमच्याकडे नेहरूंचे निवडक लेखन उपलब्ध आहे. बरेचसे सरकारच्या सर्व्हरवर उपलब्ध होते पण त्यामध्ये काही खंड गायब होते. मी ते खंड मिळवले. तर आता आमच्याकडे सर्व पूर्ण खंड उपलब्ध आहेत. आंबेडकरांचे संकलित साहित्य हे महाराष्ट्र राज्याच्या सर्व्हरवर होते. पण शेवटचे सहा खंड त्यामध्ये नव्हते. आता आमच्याकडे पूर्ण खंड उपलब्ध आहेत.

भारत एक खोज, 'डिस्कवरी ऑफ इंडिया'वर आधारित एक सुंदर, अतिसुंदर मालिका. खरेच खूप छान बनवलेली आहे. ती 1980 मधली आहे, जेव्हा दूरदर्शन ही सरकारी संस्था होती. म्हणून आम्ही ती तशीच्या तशी ऑन लाईन टाकली नाही. आम्ही तिच्यावर विविध भाषांमधील सब टाइटल्स टाकली. सर्व मालिकेसाठी नाही कारण आमच्याकडे पुरेसे पैसे नव्हते. पण त्यातल्या पांच भागांसाठी तुम्हाला आता हिंदीमध्ये सबटाइटल्स उपलब्ध आहेत जी आधी नव्हती. तिला इंग्रजी सबटाइटल्स अगोदरच होती. आणि आता उर्दू आणि तेलगू आणि इतर भाषांमध्ये. आम्ही ती जास्त चांगली आणि उपयोगी करण्याचा प्रयत्न करत आहोत.

[अनुज श्रीनिवास] नक्कीच, नक्कीच. कार्ल, काही लोक सार्वजनिक क्षेत्राच्या समर्थनासाठी केलेले काम, तुम्ही जे काम करत आहात, ते कॉपीराइटचे अगदी विरुद्ध काम आहे असे समजतात. सांगायचेच झाले तर त्यांना उदाहरणार्थ असे वाटते की तुम्ही चाचेगिरीची रेषा कधी ओलांडाल कधी नाही.

[कार्ल मालामुद] नाही. मी चाचेगिरी करत नाही. मी चाचा नाहीय.

[अनुज श्रीनिवास] तुमचे स्वतःचे काम, तुम्ही एखाद्या प्रकल्पात उडी घ्यायचे कसे ठरवता? ते सार्वजनिक दृष्ट्या महत्त्वाचे आहे का, हा तुमचा निकष असतो का जेव्हा तुम्ही कोणचेही काम

[कार्ल मालामुद] हे बघा, काम हे सार्वजनिक हिताचे आहे की नाही हा एक भाग झाला. मी बऱ्याच गोष्टी लक्षात घेतो. प्रथम मला हे सांगू दे. व्यावसायिक लेखक म्हणून मी काही कमाई केलेली आहे. ठीक आहे? मी संगीतकारही आहे. मी कॉपीराइट मानतो. मला ती एक आश्चर्यकारक गोष्ट वाटते. पण मला असे वाटते की कॉपीराइटचा मुख्य उद्देश हा कलेची प्रगती व्हावी हा आहे. त्यातून ज्ञान जास्त उपलब्ध व्हावे हा आहे. आणि कॉपीराइटच्या काही मर्यादा आहेत आणि काही अपवाद आहेत. जर तुमची मालमत्ता खाजगी असेल तर मध्यभागी तुम्हाला बाग सार्वजनिक असणे गरजेचे आहे. तुम्हाला शहरात दोन्ही शिवाय चालणार नाही. तुम्हाला व्यापारही हवा पण नागरी जीवनही हवे.

मी एखादी गोष्ट पाहतो आणि स्वतःलाच विचारतो. हा सरकारी डाटा आहे का? कॉपीराइटचा आग्रह हा योग्य आहे का? तो सार्वजनिक हिताचा आहे का? ही माहितीची मिळण्याची गरज अनिवार्य आहे का? जर ही सरकारी माहिती सार्वजनिक सुरक्षेसाठी असेल किंवा ती महामंडळांचे कामकाज नियंत्रित करत असेल, सरकारचे कायदे नागरिकांना माहित करून देण्याच्या अधिकृत यंत्रणेबद्दल असेल, तर ती सार्वजनिक आहे हे स्पष्ट आहे आणि ती निर्विवादपणे सार्वजनिक असायला हवी.

या छोट्याशा यूएसबी मध्ये 19,000 भारतीय मानके आहेत.

मी त्याचा खूप काळजीपूर्वक अभ्यास करतो. आपल्याला माहीत आहे की अनेक लोक असे काम करतात. आणि असा विचार करतात. “ओ, तुम्ही हँकर आहात.” हां, मला तांत्रिक कौशल्य आहे. त्याबद्दल काही शंका नाही. आता जी बाहेर पडलेली मुले आहेत त्यांच्या एवढे माझे कौशल्य नसेल. पण मी हे काम बराच काळ करत आहे. मी मोठे डाटाबेसेस आणि लिखित मजकूर चांगल्या प्रकारे सांभाळू शकतो. मी गोष्टी ऑन लाईन टाकताना खूप खूप काळजी घेतो. मी त्याचा अभ्यास करतो. मी खूप सारे संशोधन करतो.

तुम्हाला माहीत आहे की भारताच्या मानकांच्या बाबत मी सरळ उडी मारली नाही. मी खूप वेळ खर्च केला. मी घटनात्मक कायद्याचे तीन खंड खूप काळजीपूर्वक वाचले. मी वकील नाही. पण मी ते वाचले. मी जाऊन सॅम पित्रोदांना भेटलो. मी काही लोकांशी बोललो. हे सारे केल्यानंतर मी ठरवले की, “हा माझा विश्वास आहे की ही सार्वजनिक माहिती आहे.” आणि तुला एक सांगू, जर माझी चूक असेल तर मी त्याचे परिणाम भोगेन. या कामाची ती दुसरी बाजू आहे. जर तुम्ही चूक केलीत तर त्याचा भुर्दंड भरावाच लागतो. आणि तो भरायची तयारी असायलाच हवी.

[अनुज श्रीनिवास] ते खरे आहे. ते खरे आहे. एक गोष्ट -- मी थोडासा इथे रस्ता बदलतो आहे आणि सरकारबद्दल बोलणार आहे. फक्त भारताच्या सरकारबद्दल नव्हे, एकंदरच जगभर तुम्ही जे काम करता त्याला सरकारची जी प्रतिक्रिया येते त्याबद्दल. मोदी सरकार, आधीचे सरकार दोघांनी जाहीर भूमिका घेतलेली होती की आम्ही जास्त पारदर्शकता येण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा उपयोग करू इच्छितो, सार्वजनिक माहितीची उपलब्धता वाढावी म्हणून आम्ही तंत्रज्ञानाचा उपयोग करू इच्छितो. म्हणजे ते आपले इ-शासन वगैरे. पण अशा प्रकारचे काम करायला कोणीतरी पुढाकार घेऊन काम करू लागतो तेव्हा कधी कधी त्यांची पहिली प्रतिक्रिया असते नाराजीची आणि विरोधाची.

आम्ही तुमच्यासारखे अनेक लोक पाहिले आहेत ज्यांना कायदेशीर नोटीस मिळाली आहे. तुम्ही सांगितल्याप्रमाणे तुम्ही पण कायद्याची लढाई लढत आहातच. सरकार ज्या गोष्टींशी बांधिलकी असल्याचा दावा करते आणि या गोष्टींचा संदर्भ आला की त्यांची जी प्रत्यक्ष कृती असते यांच्यामध्ये अंतर्विरोध आहे असे तुम्हाला वाटते का? आणि यात तुमची भूमिका काय आहे असे तुम्हाला वाटते?

[कार्ल मालामुद] नोकरशाही अशा गोष्टींबाबत खरोखरच चिवटपणे लढते. मी सॅम पित्रोदांना भेटलो आणि ते म्हणाले, “जा कर,” पण ब्युरो ऑफ इंडियन स्टॅन्डर्ड्सने म्हटले “नाही. नाही. नाही. आम्ही नेहमी असेच करत आलो आहोत. सर्वजण असेच करत आले आहेत.” तुम्ही पारदर्शकतेचे समर्थक किंवा सरकारी मंत्री म्हणून गेलात, विशेषतः सरकारमध्ये असलेले मंत्री म्हणून, तर आठ तासांच्या एका बैठकीत बीआयएस चे 15 उच्च पदस्थ अधिकारी तुम्हाला सांगतील की असे केले तर आभाळ कसे कोसळेल. जेव्हा तुम्ही शासनप्रक्रियेबरोबर असता तेव्हा तुम्हाला काळजीपूर्वक काम करावे लागते. तुम्हाला काही मोड-तोड नको नसते. जरी तुम्ही खुलेपणासाठी आग्रह धरत असलात - आणि ओबामा प्रशासन त्याबाबतीत चांगले होते - तरीसुद्धा त्याला मर्यादा पडतातच.

नागरी समाजाबरोबर काम करणेही महत्वाचे आहे, तिथेसुद्धा पुन्हा तुम्हाला विरोधाला तोंड द्यावे लागते. माझे काम असे आहे की मी माझा बराच वेळ आम्ही काय काम करत आहोत आणि कशासाठी याचे स्पष्टीकरण देण्यात जातो. हे करणे कसे बरोबर आहे. मी एक जे प्रभावी तंत्र वापरतो ते म्हणजे मी लाखो लोकांना माझ्या माहितीचा वापर करायला उद्युक्त करतो. त्यामुळे अचानक ती एखाद्या एकांड्या सरकारी माणसाने, "अहो, हे काय, हे तुम्ही यापेक्षा चांगले करायला हवे होते." अशी गोष्ट राहत नाही. त्याऐवजी ती अशी होते, की "बघा, लाखो अभियांत्रिकीचे शिक्षण घेणारे विद्यार्थी ही माहिती रोजच्या रोज वापरतात. म्हणून तुमच्या कडेही असेच हवे. आणि बघा आभाळ काही कोसळले नाही! बरोबर. आणि तुमची मानके आजही विकली जात आहेतच." तुम्हाला माहित आहे का, की मी सर्व मानके जरी उपलब्ध करून दिली तरी काही लोक असतातच ज्यांना मानकांची प्रमाणित कॉपीच हवी असते. आणि त्यांना आधीच्या सर्व आवृत्त्याही ठेवायची गरज असते. मी फक्त तेवढ्याचीच काळजी करतो ज्याचा काहीतरी कायदेशीर परिणाम असतो.

[अनुज श्रीनिवास] होय. तुम्ही स्वतःला सरकारने सर्वसामान्य जनतेपर्यंत गोष्टी सुलभपणे पोचाव्यात यासाठी काम करणारे हितधारक समजता का?

[कार्ल मालामुद] मी नेमके तेच करू इच्छित आहे. मला तर माझा धंदा बसावा अशी इच्छा आहे. मला भारताची मानके करत राहायचे नाही आहे. बीआयएसला काय आणि कसे करायचे ते माझ्यापेक्षा जास्त माहित आहे. माझ्याकडे माहितीचा सोर्स कोड नाही, बरोबर? मला पीडीएफ फाईल पुन्हा टाइप करून एचटीएमएल मध्ये घ्यावी लागते. आणि माझे नशीब चांगले असेल तर ती फाईल डिजिटलच असते. पण तरीसुद्धा मला ती पुन्हा फॉर्मॅट करावी लागते, रचावी लागते. ती पीडीएफ फाइल काढून घेणे, पॅरग्राफ करणे, आयटॅलिक्स, तळटीपा, शीर्षक या सर्व गोष्टींवर खूप सारे काम करावे लागते. जर माझ्याकडे त्यांची मुळातली वर्ड फाइल असती — आणि माझा समज आहे की तीच असते त्यांच्याकडे — तर हे सारे मामुली काम ठरले असते. ते त्यांचे काम आहे. त्यांनी ते करायला हवे. त्यांनी ते मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध करता येईल अशा स्वरूपात ठेवायला हवे म्हणजे कोणीही ते डाऊन लोड करू शकेल. तसे केले तर, 'इंडियन कानून', उदाहरणार्थ, बूम, एका चुटकीत हे सगळे आपल्या सर्च इंजिनवर घालू शकते. ती चांगली गोष्ट आहे, कारण एकाएकी मानके आता सगळीकडे पोचलेली असतील. सर्वाना सुरक्षा मानके माहित आहेत, तर जग जास्त सुरक्षित आहे.

[अनुज श्रीनिवास] नक्कीच. हे खरे आहे. आता चर्चेचा समारोप म्हणून, ही तुमची सुरक्षित जगाची संकल्पना. तुमची जी आधीची भाषणे मी ऐकली आहेत, त्यांत सर्वसाधारणपणे, तुम्ही आजच्या काळातले सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय प्रश्न कदाचित खरोखरच समजून घेणे आणि सोडवणे, आणि लोकांसाठी असलेली सार्वजनिक माहिती लोकांना उपलब्ध होणे यांच्यातील दुव्याबद्दल बोलला आहात. या दोन्ही गोष्टी एकमेकांशी जोडलेल्या आहेत असा तुमचा विश्वास का आहे?

[कार्ल मालामुद] माझी अशी समजूत आहे की आपल्या जगात अनेक प्रश्न व समस्या आहेत ज्या आवाक्याबाहेरच्या आणि न सुटणार्‍या आहेत असे दिसते. जसे की जागतिक तापमान वाढ. अनेक लोकांना ती समस्या आहे हेच पटत नाही. काहींना ती कृती करण्याजोगी वाटत नाही. तर काहींचा स्वार्थ त्यांनी काही करण्याच्या आड येतो. "मी कोणतीही कृती करणार

या छोट्याशा यूएसबी मध्ये 19,000 भारतीय मानके आहेत.

नाही कारण मी कोळशाच्या खाणीमध्ये काम करतो; किंवा मला प्रदूषण आवडते कारण ते मला जास्त पैसे मिळवून देते." इतर लोकांच्या बाबतीत असलेली असहिष्णुता आहे, गरीबी आहे, नाही का? शिक्षणामुळे गरीबी, दुष्काळ, आणि रोग हे प्रश्न सुटू शकतात. प्रश्न असा आहे की या समस्या आपण कशा सोडवणार आहोत? ज्ञानाची उपलब्धता वाढवणे हाच पुढे जाण्याचा मार्ग आहे हे मला खात्रीपूर्वक वाटते.

जर सर्व नागरिकांना पर्यावरणातील बदलाची समज आली तर एका टप्प्यावर ते मागणी करतील की काहीतरी कृती करायला हवी कारण हा खरोखरच जागतिक प्रश्न आहे. त्यावर कृती करायलाच हवी. जेवढ्या जास्त लोकांना ती समज येईल -- मला कोणाचे सरकार आहे याची पर्वा नाही, अखेर ते राजकारणी लोक आहेत. जर प्रत्येक जणाने उभे राहून आवाज द्यायला सुरुवात केली "जागतिक तापमान वाढ! अरे देवा, काहीतरी करायलाच हवे. ही तुफानी चक्री वादळे पाहा, या लागणार्या आगी पाहा, हा पडणारा दुष्काळ पाहा." मग गोष्टी बदलू लागतील.

शिक्षण हा आजचा तातडीचा प्रश्न आहे. रोग, आपल्याला आज माहीत नाही की रोगावरचा उपाय कुठून येणार आहे. पण मी इंटरनेटवर एक शिकलो आहे की मी जेव्हा इंटरनेटवर मोठ्या प्रमाणात डाटा टाकतो तेव्हा कोणीतरी अनोळखी व्यक्ती तो डाटा आणखी चांगला करते. तुम्ही कधी अपेक्षाही केली नसेल अशी ती व्यक्ती असते.

माझी खात्री झाली आहे की प्रत्येक पिढीत काहीतरी क्षमता असते. विमानशास्त्र असू दे. नाहीतर गुलामी नष्ट करण्याचे काम असू दे. नाहीतर सर्वाना मतदानाचा हक्क मिळणे असू दे. ते तंत्रज्ञान असेल. ते सामाजिक बदलाचे काम असेल. मला वाटते आपल्या समोरची सर्वात महान शक्यता -- इंटरनेट अस्तित्वात आहे, ते काम करते आहे, सर्व ज्ञान सर्वाना सार्वत्रिकपणे उपलब्ध करून देणे, हे आपल्या आवाक्यातले काम आहे; आणि माझी बर्खापैकी खात्री आहे की जग त्यामुळे अधिक चांगले बनेल.

[अनुज श्रीनिवास] ओके, कार्ल, तुम्ही आम्हाला वेळ दिलात त्याबद्दल तुमचे आभार.

[कार्ल मालामुद] तुमचेही खूप खूप आभार.

[अनुज श्रीनिवास] आम्ही द वायर मध्ये तुमची केस कशी चालते आणि तुमचे बाकीचे मान याचा बारकाईने मागोवा घेत राहू. आभारी आहे.

© कॉपीराइट: द वायर, 2017, परवानगीसह उद्धृत

<https://thewire.in/191059/interview-little-usb-holds-19000-indian-standards-not-made-public/>

पंडित जवाहरलाल नेहरू, मायक्रोफोनवर बोलताना, जुलै 20, 1947

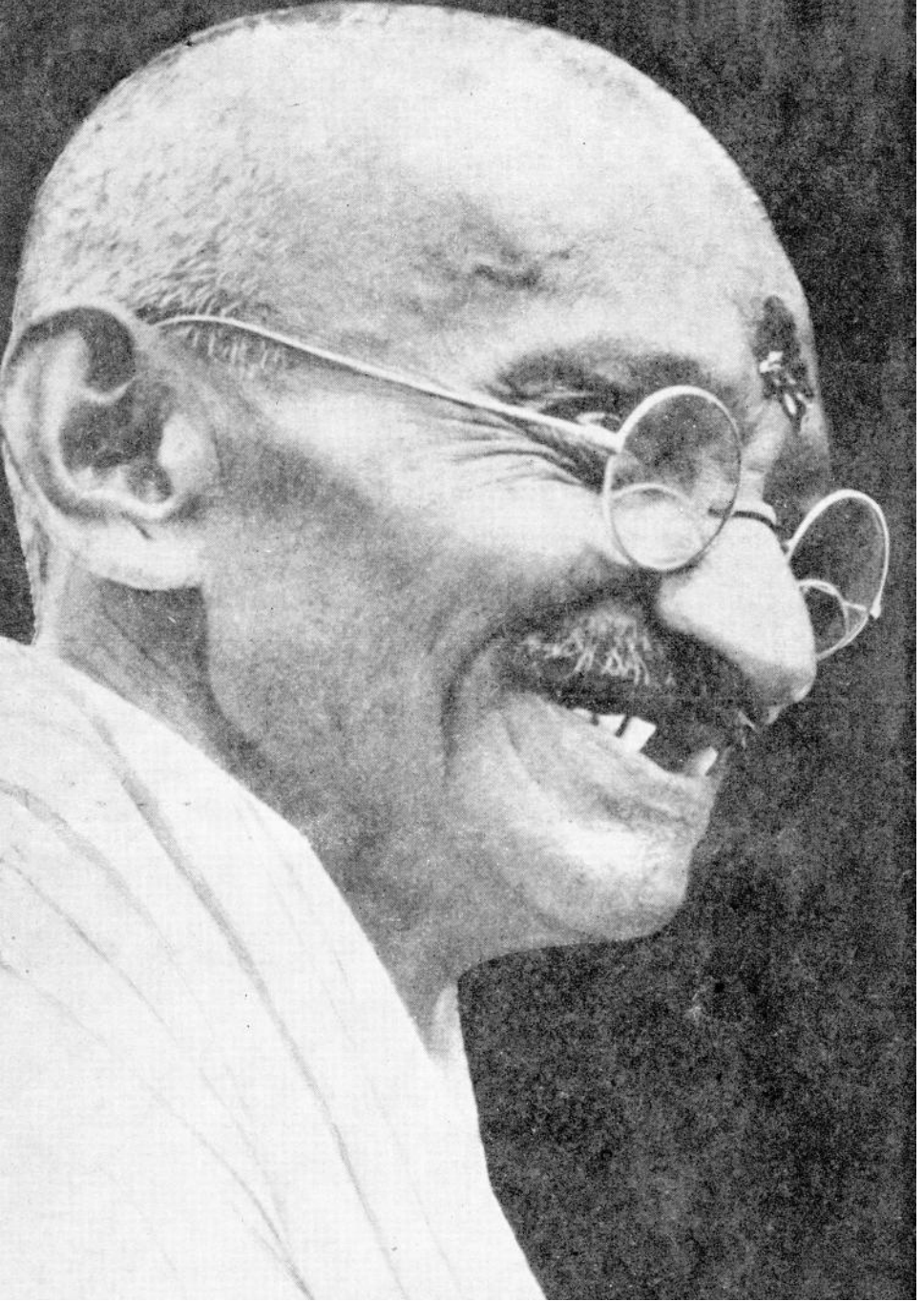
वायुसेनेच्या अधिकार्यांबरोबर बिलियर्ड्स खेळताना, मे 1948.

काश्मीर मधील बोटीच्या शर्यतीच्या प्रसंगी, मे 1948

सुट्टीच्या काळात शिमल्याच्या व्हाइसरीगल लॉजमध्ये, मे 1948.

CWMG, खंड 43 (1930), पान 185, विना तारीख.

इंदिरा गांधी, याकची सवारी करताना, भूतानच्या वाटेवर, सप्टेंबर 20, 1958.

पाहुण्या चिनी प्रतिनिधी मंडळा सोबत, डिसेंबर 6, 1954.

माननीय पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू, अमेरिकेतील भारताच्या राजदूत हर एक्सलन्सी विजयालक्ष्मी पंडित आणि श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या सह शिकागो येथील त्यांच्या भेटीच्या वेळी विल स्मिथ यांच्या फार्मला भेट देत असताना, ऑक्टोबर 28, 1949

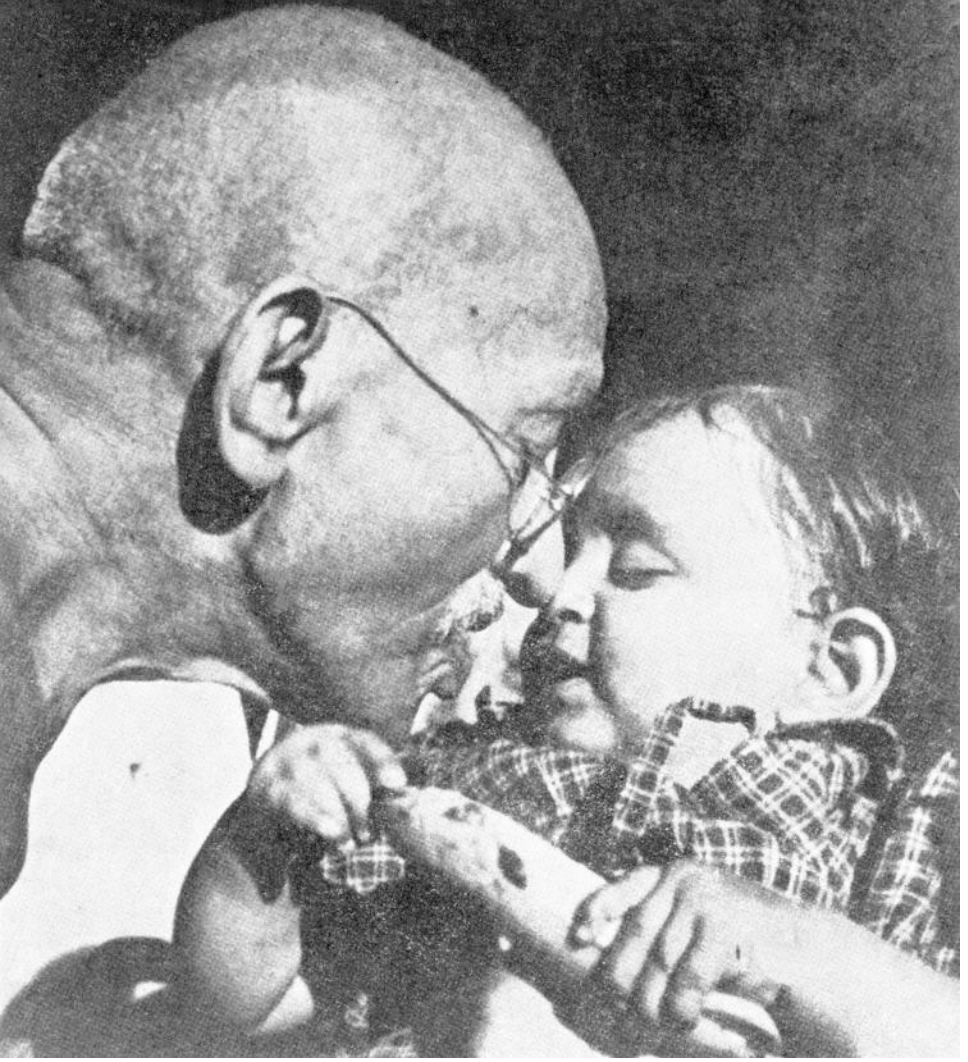
पंतप्रधान श्री जवाहरलाल नेहरू आणि श्रीमती इंदिरा गांधी, पीपल्स रिपब्लिक ऑफ चायनाच्या जनरल तेंग क्वान सॅन (डावीकडून पहिले) यांच्या समवेत, भूतानच्या वाटेवर तिबेट-भूतान सीमेवरील रिचेंगॅन्ग येथे (सप्टेंबर 1958).

श्रीमती इंदिरा गांधी, प्रजासत्ताक सोहळ्यासाठी आलेल्या कुलु खोर्स्यातील लोक नृत्य संचाबरोबर, जानेवारी 29, 1958.

CWMG, खंड 14 (1917-18), दर्शनी पान, गांधीजी, 1918.

CWMG, खंड 78 (1944), दर्शनी पान.

'कोड स्वराज'वरील टिपण

कार्ल मालामुद, कॅलीफोर्निया डिसेंबर 4 ते 25, 2017

मी भारतातून ऑक्टोबरच्या अखेर परत आलो. मी अपुरी सोडून गेलेली कामे आणि माझ्या प्रवासाच्या दरम्यान साठलेली कामे यांचा एक भला मोठा ढीग तोपर्यंत साचलेला होता. त्यातली सर्वात तातडीची कामे होती ती माझ्या न्यायालयीन खटल्यांची. तो सारा ढिगारा आता मला उपसायला हवा होता. पण तसे करण्या अगोदर मी जरा जिवाची मौज करायची ठरवले.

माझ्या कार्यालयाच्या बाहेर एकूण 463 पौड वजनाच्या नऊ मोठ्या पेट्या माझी वाट पाहत होत्या. त्यांमध्ये 312 पुस्तके होती. लॉर्ड रिचर्ड अॅटनबरो यांनी 'गांधी' सिनेमा बनवताना वापरलेली ती पुस्तके व कागदपत्रे होती. त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या एका निर्मात्याने 2015 मध्ये ती लिलावात खरेदी केली होती. काही दिवसांपूर्वी त्यांनी भारतीय कॉन्सल-जनरल, राजदूत अशोक यांच्याशी संपर्क साधला होता व पुस्तके कोणाला देणगी दिल्यास त्यांचा चांगला उपयोग होईल याची विचारणा केली होती. अशोक यांनी त्या निर्मात्याला माझे नाव सुचवले होते आणि ती पुस्तके अखेर आता माझ्यापर्यंत पोचली होती.

हा पुस्तकांचा संग्रह अगदी थक्क करणारा आहे. एका पेटीत चित्रपटाच्या चित्रीकरणासाठी वापरलेल्या मूळ पटकथा होत्या, प्रत्येक सेटचे अंदाजपत्रक होते, कॉल शीट होते, लिलावाची पावती होती आणि कॅटलॉग होता. माझ्याकडे आधीपासून असलेली काही पुस्तकेही त्या पुस्तकांमध्ये होती. प्यारेलाल नय्यर यांचे 8 खंडातले गांधी चरित्र आणि गांधींच्या संकलित साहित्याचे काही खंड होते. पण या सामानात काही गांधींनी लिहिलेली आणि काही गांधींवरची नवजीवन टस्ट्रूची डझनावारी पुस्तकेही होती जी मी पाहिलीही नव्हती.

त्यापैकी जी स्पष्टपणे इंटरनेटवर टाकण्यासारखी होती अशी 47 पुस्तके मी निवडली. त्यात उद्योगपती जी.डी. बिर्ला आणि गांधींमधील पत्रव्यवहाराच्या 4 खंडांसारखी रत्नेही होती. गांधीजींचा खून झाला तेव्हा ते दिल्लीतील बिर्ला हाऊस येथेच राहत होते. त्या दोघांमध्ये हा पत्रव्यवहार 44 वर्षे नियमितपणे चालू होता.

माझ्या कार्यालयाच्या बाहेरच्या इतर सामानात नेहरूंच्या निवडक साहित्याचे 9 सर्वात नव्याने उपलब्ध झालेले खंड होते जे मी मागवले होते. या शिवाय खूप मोठी पुस्तके असलेला भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्याचे मूळ दस्तऐवज असलेल्या अनेक खंडांचा एक आश्चर्यकारक भला मोठा संच होता. त्याचे संपादन माझे आवडते इतिहासकार सव्यसाची भट्टाचार्य यांनी केले होते. मी हे सर्व साहित्य एकत्र केले आणि इंटरनेट आर्काइव्हमध्ये स्कॅन करण्यासाठी घेऊन गेलो.

मी हे सारे साहित्य एकत्र करत असतानाच राजदूत अशोक यांनी माझी आणखी एक सद्गृहस्थांशी ओळख करून दिली. त्यांच्याकडे भारताच्या संबंधीच्या पुस्तकांचा फार मोठा संग्रह होता आणि त्यांना तो देणगींमहणून देण्याची इच्छा होती. मी त्या संग्रहाचा वाहतूक खर्च देण्याचे कबूल केले आणि लवकरच 25 पेट्यांमध्ये एकूण 763 पौड वजनाची 212 मोठी

पुस्तके माझ्याकडे येऊन पडली. एवढ्या सर्व पुस्तकांसाठी मला पुस्तकांची काही नवी कपाटे घ्यावी लागली पण या खजिन्याचे मोल त्या खचपेक्षा कितीतरी जास्त होते!

लक्ष देण्याची मागणी करणारे खटले

नोव्हेंबर मधील माझे मुख्य काम होते न्यायालयीन खटल्यांकडे लक्ष देणे. पहिला नंबर भारताचा होता. आम्ही डिसेंबर 2015 मध्ये दिल्ली उच्च न्यायालयात जनहित याचिका दाखल केली होती. भारतामध्ये साधारणतः खटला हा दोन पक्षांविरुद्ध दाखल केला जातो, एक म्हणजे संबंधित खाते अथवा संस्था (या ठिकाणी ब्युरो ऑफ इंडियन स्टॅन्डर्ड्स ऊर्फ बीआयएस) आणि दुसरा भारत सरकार स्वतः, बीआयएसने प्रत्युत्तर दिलेच नव्हते., परंतु न्यायालयाने त्यांना समजावल्यावर जून 2016 मध्ये त्यांनी आमच्या अर्जावरचे त्यांचे म्हणणे फाईल केले. केंद्र सरकार मात्र वारंवार समज मिळूनही उत्तर देत नव्हते. ते उत्तर तर देत नव्हतेच, शिवाय ते न्यायालयात हजर देखील राहत नव्हते.

निश्चित देसाई आणि त्यांच्या वकीलांचा संच अनेकवेळा या चक्रातून गेला होता. दर वेळी न्यायालयात हजर व्हायचे आणि त्यांना कळायचे की सरकारचा एकही प्रतिनिधी हजर नाही. खरे तर प्रथम बीआयएसदेखील हजर नसे. अशाच एका तारखेनंतर मला आठवते की मला एक फोन आला होता. मला वकीलांनी सांगितले की दुसऱ्या बाजूचे कोणीतरी हजर होते. पण न्यायालयाने त्या व्यक्तीला विचारले की ती व्यक्ती कोणाची प्रतिनिधी म्हणून हजर झाली आहे, बीआयएस की भारत सरकार? तेव्हा त्या व्यक्तीला हे माहितच नव्हते आणि न्यायालयाने तिला ती कोणाचे प्रतिनिधित्व करत आहे हे माहित करून घेण्यासाठी परत पाठवले.

नोव्हेंबर 13 ला खटल्याची आणखी एक तारीख होती. भारत सरकारला चार वेळा प्रत्युत्तर द्यायला सांगितले गेले होते. आणि पुराव्याच्या दृष्टीने बहुधा चार हा जादूचा आकडा आहे, न्यायालयाने असा निर्णय दिला की बीआयएसने दिलेले उत्तर हेच भारत सरकारचे देखील उत्तर आहे असे समजले जाईल. आणि जबानी सुनावणीची 27 फेब्रुवारी 2018 ही तारीखही त्यांनी मुक्रर केली. हे आमच्या दृष्टीने खूपच उत्साहवर्धक होते. दोन वर्षांचा कागदोपत्री व्यवहार आणि निरनिराळ्या न्यायालयीन प्रक्रिया यात वेळ खर्च केल्यानंतर अखेर आमची बाजू काय आहे ते ऐकायला न्यायालय तयार झाले होते.

त्याच दिवशी दुपारी मी विमानाने अंटलाटा, जॉर्जियाला आमच्या दुसऱ्या खटल्यासाठी रवाना झालो. या खटल्यामध्ये जॉर्जिया राज्याने माझ्यावर आरोप केला होता मी जॉर्जिया राज्याचे सटीप अधिकृत कोड इंटरनेट वर कोणालाही विनामूल्य वाचता येतील अशा रीतीने टाकल्यामुळे मी "दहशतवादी स्वरूपाच्या" कारवाया करत आहे. राज्याला वाटत होते की मी त्यांच्या कॉपीराइटचे उल्लंघन केले आहे. मी राज्याच्या विधानसभेच्या सभापतींना अनेक पत्रे लिहून स्पष्ट केले होते की अमेरिकेत कायद्याला कॉपीराइट नाही कारण कायदा लोकांच्या मालकीचा असतो. पण माझे हे स्पष्टीकरण अधिकार्यांच्या थोडेदेखील पचनी पडले नव्हते,

काही गोष्टी आपल्याला स्पष्ट असू द्यात. जॉर्जिया मधल्या प्रत्येक कायद्याची सुरवात खालील शब्दांनी होते. "जॉर्जियाच्या सटीप अधिकृत कोडमध्ये संशोधन करणारा कायदा". जॉर्जियाचा

'कोड स्वराज'वरील टिपण

एकच अधिकृत कायदा आहे आणि तो हा आहे. कॉपीराइट राज्याचा आहे. तो आपला देशाचा कायदा आहे. पूर्ण विचारांती, माझ्या मते हा सरकारचा एक जाहीर अभिलेख आहे.

राज्याची भूमिका अशी होती की त्यांनी जॉर्जिया राज्याचे सटीप अधिकृत कोड हे इतर विक्रेत्यांकडून बनवून घेऊन त्यातील टीपांसकट विकत घेतलेले होते. त्यांनी प्रतिपादन केले होते की खुद्द कायद्याला कॉपीराइट नसतात हे मान्य असले तरी या मध्ये दिलेल्या टीपा व सूचना यांवर राज्याचा नावे ते कॉपीराइटची मालकी घेऊ शकतात.

अधिकृत कोड मध्ये अनेक प्रकारच्या टीपा आढळतात. पण राज्याने ज्या टीपांवर लक्ष केंद्रित केले होते त्यामध्ये न्यायालयात चाललेल्या त्या कायद्याशी संबंधित खटल्यांचा गोषवारा देणार्ह्या टीपा होत्या. या टीपा त्यांच्यासाठी विक्रेत्यांनी बनवलेल्या होत्या आणि शासनाला असे वाटत होते की विक्रेत्याला शेकडो डॉलर किंमतीला ते कोड विकण्याचे एकाधिकार दिले नाहीत तर अधिकृत कोडची प्रत बनवण्यासाठी पुरेसे प्रोत्साहन राहणार नाही. आणि यामुळे करदात्यांना कसे काय माहीत नाही पण लाखो डॉलरची किंमत चुकवावी लागेल. त्यांची भूमिका होती की एका खाजगी विक्रेत्याला एकाधिकार देऊन कसे कोण जाणे ते करदात्यांसाठी चांगला सौदा करत आहेत.

राज्याच्या भूमिकेशी जॉर्जियाच्या विधान भवनाचे सूर कदाचित जमले असतील, परंतु मी हे सांगू शकतो की ज्या ज्या टॅक्सीवाल्याशी, बारमधील गिर्हार्डकांशी किंवा विद्यार्थ्यांशी मी बोललो त्यातल्या कोणालाही ही शासनाची भूमिका उमजली नाही. तुम्ही एकाच कायद्याचे तुकडे करून काही तुकड्यांच्या बाबत तुम्ही बोलू शकता आणि काही तुकड्यांबाबत नाही असे कसे म्हणू शकत नाही..

राज्याने असेही मांडायचा प्रयत्न केला की कोड लोकांना उपलब्ध आहे कारण या कोडच्या काही प्रती राज्यातील कौंटीच्या न्यायालयातील पुस्तकालयात त्यांनी उपलब्ध करून दिल्या आहेत. एनबीसी न्यूजने यावर एक शोध अहवाल तयार करण्याचे काम हाती घेतले आणि कौंटीच्या न्यायालयातील पुस्तकालयांमधील या प्रतींचा त्यांनी शोध घ्यायला सुरुवात केली. त्यांना असे आढळले की बहुतेक ठिकाणी हे कोड एखाद्या पाठीमागच्या खोलीत कुलूपबंद ठेवलेले होते, किंवा त्यातील काही खंड गहाळ झालेले होते तर काही खंड फाटलेले होते. एनबीसी न्यूजला त्या अहवालासाठी एमी अॅवार्डही मिळाले होते.

हे लक्षात घ्या की जॉर्जियाचे कोड परवानगी शिवाय वापरू न शकलेला मी एकटाच नव्हतो. आम्ही जिल्हा कोर्टात सादर केलेल्या शपथपत्रांमध्ये एक 'फास्टकेस' या कायद्याबद्दल सेवा पुरवणार्ह्या संस्थेचेही एक शपथपत्र आहे. फास्टकेसचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी व संस्थापक एड वॉल्टर्स माझ्या बोर्ड ऑफ डायरेक्टर्सचे अनेक वर्षांपासून सदस्य आहे. फास्टकेस हे सर्वच्या सर्व 50 राज्यांमध्ये न्यायालयीन केससंबंधी आणि कायदेशीर बाबींबद्दल माहिती उपलब्ध करून देतात. याचे एक साधन म्हणून राज्यांच्या बार असोसिएशन बरोबर करार करतात.

जॉर्जिया राज्य बार या राज्यातील सर्व वकीलांच्या संघटनेसाठी फास्टकेस हे कायद्याबद्दल माहिती सेवा पुरवणारी अधिकृत संस्था आहे. सर्व वकीलांना ते बारचे सभासद असल्यामुळे

फास्टकेसच्या सेवा विनामूल्य उपलब्ध असतात. फास्टकेसने राज्य शासनाशी आणि त्यांच्या विक्रेत्यांशी संपर्क साधला आणि जॉर्जियातील जो एकमेव अधिकृत कायदा आहे तो सर्व वकीलांपर्यंत पोचवता यावा यासाठी अधिकृत कोडचा परवाना देण्याची विनंती केली. त्यांना सांगितले गेले की त्यांना जॉर्जियाचा अधिकृत कायदा कितीही किंमत दिली तरी घेता येणार नाही.

आम्ही जिल्हा न्यायालयात हरलो. न्यायाधीशांना आमचे प्रतिपादन पटले नाही. त्यांनी असा निर्णय दिला की न्यायालयांमधील पुस्तकालयात प्रती ठेवणे पुरेसे आहे. त्यांनी हामुख्य मुद्दा केला की जर खाजगी विक्रेत्याने जर कायदा घेतला असेल आणि त्या वर स्वतःच्या न्यायालयीन टिप्पण्या लिहिल्या असतील तर तो त्यांचा कॉपीराइट होतो. न्यायाधीशांनी मला अधिकृत कोडचे वितरण करण्यावर तसेच त्याचा माझ्या संकेतस्थळावर उल्लेख देखील करण्यावर बंदी आणली. फेडरल आदेशाने कायद्याबद्दल बोलण्याच्या बाबतीत माझी गळचेपी केली गेली.

आम्ही आनंदाने हे मान्य केले की खाजगीरीत्या तयार केलेल्या कायद्याच्या सारांशावर कॉपीराइट असू शकतो. आमचे म्हणणे होते की जॉर्जियाचा अधिकृत कायदा हे काही एक अनधिकृत खाजगी संकलन नव्हते. तो जॉर्जिया राज्याचा अधिकृत आणि व्याख्या करणारा कायदा आहे जो राज्याच्या नावे व अधिकाराखाली प्रसृत झालेला आहे. खरे तर, अधिकृत कोडचे कलम 1-1-1 सांगते की कायद्याच्या अनधिकृत संकलनांचे संदर्भ लोकांनी घेतल्यास त्यातून उद्भवणाऱ्या धोक्याची संपूर्ण जबाबदारी त्यांची राहिल.

आम्हाला आता 11 व्या सर्कीटच्या कोर्ट ऑफ अपीलस मध्ये हजर व्हायचे होते. या केसमध्ये गोष्ठी वेगाने पुढे गेल्या होत्या. आम्ही आमचे अपील एप्रिल 2017 च्या 7 तारखेला दाखल केले. आणि आमची सविस्तर लिखित फिर्याद 17 मेला दाखल झाली. आम्ही अपील दाखल केल्यानंतर इतर कोणी पक्षकार जर आमच्या मताला दुजोरा द्यायला तयार असतील तर तसा न्याय मित्र (अॅमिक्स क्युरी)ने त्याचे म्हणणे दाखल करण्यासाठी मुदत होती 24 मे.

आमच्या बाजूने तीन निवेदने दाखल झाली होती. पहिले डोळे दिपवणारे निवेदन नागरी हक्क समूहांकडून आलेले होते. त्या मध्ये एसीएलयूचा पुढाकार होता व सदरन पॉव्हर्टी लॉ सेंटर सारख्यांचा सहभाग होता. दुसरे निवेदन स्टॅन्फोर्ड लॉ स्कूलच्या लॉ क्लिनिक ने काही नफेतत्वावर व काही ना नफा तत्वावर चालणाऱ्या व सर्वसामान्य लोकांना कायद्याची सेवा सहजपणे उपलब्ध व्हावी यासाठी काम करणाऱ्या संस्थांच्या गटातर्फे दाखल केलेले होते. याशिवाय पब्लिक नॉलेज नावाच्या वॉशिंग्टन डिसी मधील धोरण अभ्यास गटानेही एक निवेदन सादर केले होते. त्यांनी ते खूप मोठ्या संख्येने एकत्र आलेले कायदेपंडित प्राध्यापक आणि ग्रंथपाल आणि ग्रंथालयाच्या असोसिएशन होता.यांनी दाखल केले होते. या मध्ये अमेरिकन लायब्ररी असोसिएशन आणि अमेरिकन लॉ लायब्ररी असोसिएशन यांसारख्या पुस्तकालय संघटनांचा समावेश होता. हे खूपच दमदार प्रदर्शन होते. मला खूप आनंद झाला होता.

आम्ही आमचे म्हणणे दाखल केल्यानंतर शासनाला तेच करायची संधी होती. त्यांनी त्यांचा अर्ज 30 जून 2017 ला दाखल केला. हे स्पष्ट होते की सरकारला कोणी मित्र नव्हते कारण त्यांच्या बाजूनी अॅमिक्स निवेदन देणारे कोणीच नव्हते.

'कोड स्वराज'वरील टिपण

एसीएलयूनी न्यायालयात एक विशेष अर्ज केला होता की तोंडी जबाबदारी वेळी त्यांना आमच्या सोबत मांडणी करण्याची परवानगी मिळावी. आम्ही हसत हसत ते मान्य केले! ते माझ्या वकिलासोबत जोडून घेणार होता. अॅल्सटन अन्ड बर्ड या जॉर्जियामधील प्रमुख कायदा कंपनीमध्ये काम करणार्या सुप्रसिद्ध बौद्धिक संपत्तीतज्ञ एलिझाबेथ रेडर माझ्या वकील आहेत व त्यांच्या सोबत ते उभे राहणार होते. इलिझाबेथ आणि त्यांचे अॅल्सटन अन्ड बर्डमधील सहकार्यांनी खूप वेळ आणि प्रयास करून ही केस जिल्हा आणि अपील न्यायालयांमधून ही केस लढवत इथपर्यंत आणताना एलिझाबेथ रेडर आणि तिचे अॅल्सटन मधील सहकारी यांनी प्रचंड मेहनत घेतली होती व त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे.

आदल्या दिवशी न्यायालयात हजर राहून तोंडी जाबजबाब कसे हाताळतात ते पाहण्यासाठी मी एक दिवस आधीच अॅटलांटा मध्ये पोचलो होतो. कोर्ट ऑफ अपीलसच्या समोर काही काही वेळा तुम्हाला "गरमागरम बाक" मिळते म्हणजे न्यायाधीश तुमच्यावर प्रश्नांची सरबत्ती करतात. काही वेळा तर वकिलांनी सुरुवात करताना फक्त हेच म्हणायची संधी मिळते "माननीय कोर्टाला मान्य असेल तर" असे म्हणपर्यंत न्यायाधीश तोफा डागू लागतात. आणि मी हजर होतो ते नक्कीच गरमागरम बाक होते तीन न्यायाधीशांनी वकिलांना सळो का पळो करू सोडलेले पाहताना मला मजा येत होती.

गुरुवार नोव्हेंबर 16 रोजी आमची पाळी होती. तीन न्यायाधीशांच्या पॅनेलसमोर आमचे अपील होते व तिघेही एकदम तयारीत होते. त्यांनी आम्हाला चांगलेच फैलावर घेतले पण त्यांनी जॉर्जियाच्या शासनाला आमच्यापेक्षा अधिक कडक रीतीने फैलावर घेतले. त्यांना हे जाणून घ्यायचे होते की जर ते टीपा अधिकृत मानत नसतील तर त्यांचा त्यांनी अधिकृत कायद्यामध्ये समावेश का केला. त्यांनी कोडची निरनिराळी कलमे दाखवली व हे निदर्शनास आणले की त्या कलमांनुसार टीपांसह सर्व कोड हा कायदाच आहे आणि शासनाच्या वकीलांना त्या शब्दांच्या अर्थावरून भंडावून सोडले. न्यायाधीशांनी कोडची उपलब्धता काय आहे तेही जाणून घ्यायचा प्रयत्न केला.

आमचा वाटा काही फार सुखकारक होता असे नाही. पण एवढे नक्की की दिवसाच्या अखेरीस न्यायालयाला आमची बाजू समजली. कदाचित त्यांना आमचे म्हणणे पटले नसेलही, पण निदान त्यांना आम्ही काय म्हणतो आहोत ते कळले. त्यांना शासनाची जी भूमिका होती ती भूमिका शासन का घेत आहे हे समजले की नाही हे काही स्पष्ट झाले नाही. त्यांनी शासनाला विचारले की त्यांना जर टीपा मोफत व मुक्तपणे वितरित करायच्या नसतील अधिकृत कोड टीपांशिवाय ते का प्रकाशित करत नाहीत.

तोंडी जाबजबाब हे एका तासापेक्षा जास्त वेळ चालले. त्या आठवड्यात कोर्टात झालेल्या इतर कोणाच्याही केसच्या तुलनेने हा वेळ दुप्पट किंवा जास्त होता. अखेर मुख्य न्यायाधीश उठले आणि म्हणाले की "केस खूपच मन गुंतवणारी आहे." मला हे त्यांचे उद्गार हे चांगले चिन्ह वाटते. न्यायाधीशांना असे मन गुंतवणारे खटले आवडतात. जेव्हा प्रश्न हा न्यायालयातील खंडपीठाचा असतो तेव्हा तुम्ही काहीच अंदाज बांधू शकत नाही, पण तरीसुद्धा मी न्यायालयाच्या बाहेर पडलो तो आशेचा किरण घेऊन. दुसऱ्या दिवशी सहा वाजता मी परतीचे विमान पकडून बे एरियाला परतलो.

"मानके म्हणजे कायदेच" : एक मोठा खटला

आम्हाला आणखी एक खटला चालवायचा होता. तो होता कोलंबिया जिल्ह्यातील अमेरिकेच्या कोर्ट ऑफ अपीलस मधील न्यायालयात चाललेला मानकांच्या संदर्भातील मोठा खटला. भारतात केले होते त्या प्रमाणेच मी कायद्याचे साहित्य सारे नीट अभ्यासले होते आणि त्यानंतर सार्वजनिक सुरक्षेच्या संदर्भातील जी तांत्रिक मानके कायद्याचा दर्जा असलेली आहेत ती विकत घेऊन मी इंटरनेटवर टाकली होती. मला यात अमेरिकेमध्ये फेडरल किंवा राज्य पातळीवर बंधनकारक असलेली बांधकाम मानके सापडली, तसेच धोकादायक पदार्थ, कामगारांची कारखान्यातील उत्पादन दालनातील सुरक्षा, पाण्यातील शिशाचे प्रमाण तपासण्याच्या पद्धती, या आणि अशा अनेक बाबतीतील ही मानके होती. सर्व मिळून मी असे 1400 पेक्षा जास्त कायदे इंटरनेटवर टाकले.

माझे हे काम 2008 मध्ये कॅलिफोर्नियातील इमारतींचे मानक मी इंटरनेटवर टाकले तेव्हा सुरु झाले होते. मी ते मानक 979.95 डॉलर देऊन विकत घेतले होते. 2012 सालापर्यंतमी सर्व राज्यांमधील बंधनकारक असलेली इमारतींसंबंधीची मानके इंटरनेटवर टाकली होती. त्याशिवाय नळ व पाण्याची व्यवस्था, इंधन व गॅस व इतरही बंधनकारक मानके टाकली होती. मी फेडरल कायदानुसार बंधनकारक असलेली मानकेही मोठ्या प्रमाणात इंटरनेटवर टाकू लागलो. उदाहरणार्थ, मेक्सिकोच्या खाडीतील आणि आर्क्टिक महासागरातील तेलाच्या गळतीसंबंधीची सुरक्षा, रेल्वे व रस्त्यासंबंधीची सुरक्षा, खेळाच्या साहित्याबद्दलची सुरक्षा, बाळांची आणि नवजात शिशूसाठी लागणारी उत्पादने जसे की कार सीट्सस, क्रिब्स, खेळणी, बाबागाड्या, झोपाळे, आंघोळ घालायचे टब इत्यादी अनेक गोष्टींबद्दलची मानके.

माझ्यावर 2013 मध्ये तीन मानकांच्या संस्थांनी सार्वजनिक सुरक्षेसंबंधी असलेल्या काही शेकडो मानकांच्या संदर्भात खटला भरला होता. त्यानंतरच्या वर्षात आणखी तीन संस्थानी दुसरा खटला भरला. आणि या दोन्ही खटल्याची सुनावणी या सहा संस्था आणि त्यांच्यासाठी काम करणाऱ्या चार श्रीमंत वकील कंपन्यांसह एकत्र चालली.

आम्ही आणि आमच्यावर खटले भरणारे सहा फिर्यादी यांच्या मध्ये एका महत्वाच्या मुद्द्याबाबत अजिबात मतभेद नव्हता. तो मुद्दा होता की माझ्यावर केलेल्या आरोपांमधील प्रत्येक मानक हा त्या देशाचा कायदाच होता. फक्त फिर्यादींना असे वाटत होते की या कायद्यांचे वितरण कसे आणि कुठे आणि कशा प्रकारे करावेत याचे सर्व हक्क त्यांचे असतील. जर एखाद्या नागरिकाला अथवा सरकारी अधिकार्याला कायदा कुठेही उद्धृत करायचा असेल तर त्यांची प्रथम परवानगी घेणे त्यांनी बंधनकारक ठरवले होते. आणि ही परवानगी त्यांच्या मनमर्जी प्रमाणे दिली जात होती. उदाहरणार्थ, त्यांनी विद्यार्थ्यांना त्यांच्या वर्गातील प्रकल्पांमध्ये सुरक्षा मानकांमधील सूत्रे वापरण्यासाठीही परवानगी नाकारली.

आम्ही जेव्हा ही मानके इंटरनेटवर टाकली तेव्हा ती साधी स्कॅन करून टाकली नाहीत. कारण आमचे सरकार फार हळू काम करत असल्यामुळे बरीचशी मानके जी कायद्याचा दर्जा असलेली होती ती बर्खास्त या मानक संस्थांनी विक्रीसाठी ठेवली नव्हती कारण मध्यंतरीच्या काळात त्यांच्यात सुधारणा होऊन बदल झालेले होते व त्यांच्या सुधारित आवृत्त्या निघाल्या होत्या. त्या कायद्याची सुधारीत पुरवणी अपेक्षित होती. मी यासाठी जे जुन्या पुस्तकांची विक्री करतात अशा

'कोड स्वराज'वरील टिपण

अमेझॉन, इ-बे, एबीबुकस इत्यादींची पुस्तक विक्रीच्या संकेतस्थळांवरील जुन्या पुस्तक बाजाराची छाननी करून मला या कायद्यांचे दस्तऐवज शोधून काढावे लागले.

मला एकदा एखादा दस्तऐवज मिळाला की आम्ही तो इंटरनेटवर टाकण्याअगोदर त्यावर एक दीर्घ प्रक्रिया करतो. हे सर्व मानक आम्ही स्कॅन करून ओसीआर करतो आणि ते मानक कायद्याचा भाग कसे बनले आहे व कोणत्या संस्थेने ते बनवले हे सांगणारे त्याचे मुखपृष्ठ बनवतो. शिवाय सुरक्षेसाठी खास महत्वाची असलेली काही शेकडो मानकांसाठी आम्ही ती सर्वच्या सर्व आधुनिक एचटीएमेलमध्ये पुन्हा टाईप केली. आकृत्या पुन्हा काढल्या. दस्तऐवज असे कोड केले की दृष्टी कमकुवत असलेले लोक देखील त्यातून सहजपणे वाट काढू शकतील. आणि दस्तऐवज सर्वांना सुलभरीत्या उपलब्ध व्हावेत म्हणून आमच्या संकेतस्थळाखेरीज मोफत व मुक्तपणे माहिती उपलब्ध करून देणार्या इंटरनेट आर्काइव्ह सारख्या संकेतस्थळांवरही टाकले.

त्यानंतर इंटरनेट आर्काइव्ह त्यांच्या सर्व दस्तऐवजांबाबत ते करतात तसेच या दस्तऐवजांच्याही उपयोगिते भर घालत होते. म्हणजे त्यांचे ते इ-पुस्तक बनवत होते., किंवा गुगल सारख्या शोध इंजिनाशी जोडत होते. तसे केल्याने हे दस्तऐवज लोकांना सहज मिळण्याची शक्यता वाढत होती. याशिवाय उपयोगकर्त्यांना त्यांच्या प्रतिक्रिया व मते नोंदवायची व अधिक माहिती देण्याची संधी उपलब्ध होत होती.

मानके बनवणार्या संस्थांना ते आवडले नाही. आणि खटल्याची तीव्रता त्यांनी वाढवली. 2015 मध्ये 23 दिवसांची सुनवाई झाली त्यापैकी 3 दिवस माझा जबाब झाला. मला दर दिवशी 12-14 तास प्रश्न विचारले गेले. माझ्या बाजूला चार वकील होते. आणि विरुद्ध बाजूला सहा वकील होते आणि स्टैनो आणि विडियोग्राफर होते. प्रश्न विचारण्याची तीव्रता जास्त होती. .

आम्ही जिल्हा न्यायालयात हरलो. न्यायाधीशांना आमचे प्रतिपादन पटलेच नाही. त्यांनी हे मान्य केले की हे सर्व 'कायदे' आहेत. परंतु त्या असेही म्हणाल्या की जर कॉंग्रेसला असे म्हणायचे असते की या कायद्यांना कॉपीराइट लागू होत नाही तर त्यांनी तसा कायदा केला असता. एकदा तर जजनी अमेरिकेच्या राजधानीच्या कॅपिटॉलच्या दिशेने बोट करून म्हटले होते की " त्या डोंगरावरच्या मोठ्या पांढर्या इमारतीचे" दरवाजे तुम्ही ठोठवा.

आम्ही आमच्या अपीलची नोटीस फेब्रुवारी 2017 मध्ये दाखल केली. पण कोलंबिया जिल्ह्यातील कारभार खूप संथ असतो. न्यायालयाला रोजनिशी आखण्यासाठीच बराच वेळ लागला. ऑगस्ट अखेर आम्ही आमचे ब्रीफ दाखल केले. आणि सप्टेंबर अखेर आमची अॅमिकस ब्रीफस देखील दाखल झाली. आमची बाजू सशक्त दिसत होती. अमेरिकन लायब्ररी असोसिएशन आणि अमेरिकन असोसिएशन ऑफ लॉ लायब्ररीज यांच्याशिवाय 'पब्लिक नॉलेज' या संस्थेमार्फत खूप मोठ्या संख्येने मान्यवर कायदेपंडित प्राध्यापक आणि ग्रंथपाल यांनी अॅमिकस ब्रीफ दाखल केले होते.

त्याशिवाय या ब्रीफवर मोठ्या संख्येने निवृत्त सरकारी अधिकार्यांच्या सहाय्य देखील होत्या. त्यात रेमंड मॉसली, ज्यांनी 18 वर्षे फेडरल रजिस्टरचे कार्यालय सांभाळले होते, आणि

प्रेसिडेंट जॉर्ज बुश यांनी नेमणूक केलेले दोघेही सार्वजनिक मुद्रक यांचा समावेश होता. फेडरल रजिस्टरचे ऑफिस हे सरकारी प्रकाशन कार्यालयाच्या मदतीने सरकारची अधिकृत जर्नल काढतात आणि या शिवाय ते फेडरल नियमांचे कोड देखील प्रकाशित करतात. या लोकांवर फेडरल सरकारच्या कायद्यांचे प्रसारण करण्याची जबाबदारी दिलेली होती आणि ते आता माझ्या प्रयत्नांना स्वतःची नावे देऊन मदत करत होते.

त्यांच्यासोबत होते माझे आधीचे बॉस जॉन डी. पोडेस्ता, श्रम उर्फ कामगार विभागाचे माजी सचिव रॉबर्ट राइश आणि व्यावसायिक सुरक्षा व स्वास्थ्य प्रशासनाचे (ओएसएचए) भूतपूर्व डायरेक्टर डॉ. डेव्हिड मायकेल्स. कोणाही नागरीकाला जर कायदा वाचायचा असेल तर त्याने खाजगी पार्टीची परवानगी मागावी लागणे हे अतिशय मूर्खपणाचे आहे किंवा जॉन पोडेस्ता यांनी माझ्याकडे फोनवर म्हटले होते त्याप्रमाणे ते "वटवाघुळाच्या विष्टे इतक्या वेडेपणाचे" आहे या विधानाला या सर्व सरकारी अधिकार्यांनी माझ्यामागे उभे राहून पाठिंबा दिला होता.

याशिवाय आणखी एक ब्रीफ मान्यवर ट्रेडमार्क प्राध्यापकांनी आणि कॉंग्रेसचे दोन सदस्य, श्रीमती लॉफग्रेन आणि इस्सा यांनीही आमच्या बाजूने लोकशाहीत कायदा सर्वांना उपलब्ध असला पाहिजे असे मांडणारे ब्रीफ दाखल केले होते. या दोन्ही सदस्यांनी कॉंग्रेसच्या न्यायालयीन समितीवर अनेक वर्षे काम केले आहे आणि कॉंग्रेस सदस्य इसा हे हा मुद्दा ज्यांच्या कार्यक्षेत्रात मोडतो त्या न्यायालये, बौद्धिक संपत्ति आणि इंटरनेट यांबद्दलच्या उप-समितीचे अध्यक्ष आहेत. हे सर्व खूपच वजनदार होते.

नोव्हेंबरमध्ये फिर्यादींनी आपले ब्रीफ दाखल केले. त्यांनी वकील नेमले. हे अमेरिकेचे माजी सॉलीसिटर जनरल यांना मुख्य वकील नेमले होते आणि डिसेंबरच्या सुरवातीला त्यांना त्यांचे मित्र येऊन मिळाले. प्रस्थापित व्यवस्था फारच अस्वस्थ झाली होती. अमेरिकेची विमा असोसिएशन आणि आंतरराष्ट्रीय ट्रेडमार्क असोसिएशन या दोन्ही संस्थांनी ब्रीफ दाखल केले होते. अमेरिकन वैद्यकीय असोसिएशन आणि त्यांच्या बरोबरीने अमेरिकन दंतवैद्य असोसिएशन आणि अमेरिकन इस्पितळांची असोसिएशनही सामील झाले.

शेवटचे अॅमिकस ब्रीफ दाखल केले ते अमेरिकन राष्ट्रीय मानक संस्थेने. त्यांच्या सोबत जिनिव्हामधील आंतरराष्ट्रीय प्रमाणीकरण संस्थेसह दहा मानक संस्था सामील झाल्या होत्या. त्यांचे प्रतिपादन अगदी साधे होते. आम्हाला पैसा हवा आहे. आम्हाला पैशांची गरज आहे. आम्हाला मानके विकायचे सर्वाधिकार नसतील तर आम्ही उच्च प्रतीची सुरक्षामानके निर्माण करू शकणार नाही.

मी या मताशी अजिबात सहमत नाही. मानके निर्माण करणाऱ्या संस्था अनेक मानके निर्माण करत असतात. आणि त्यापैकी काहीनाच कायद्याचा दर्जा मिळतो. जेव्हा राष्ट्रीय पातळीवरचे इलेक्ट्रिकल कोड सारखे मानक सर्व 50 राज्यांमध्ये लागू होते त्या वेळी प्रेस मध्ये त्याला मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्धी दिली जाते आणि त्या त्याबद्दल वर्तमानपत्रात निवेदने देतात, आणि आपल्या वार्षिक अहवालात त्याबद्दल फुलशरीराने उल्लेख करतात. मानके बनवणाऱ्या संस्थांना ही मानके लवकरात लवकर कायद्यामध्ये रूपांतरित व्हावीत अशी तीव्र इच्छा असते. तसे झाल्याने त्यांना त्यांची पत वाढवणारा अमेरिकन जनतेचा सोनेरी शिक्का मिळणार असतो व अशी मान्यता मिळाल्यावर त्यांना त्याचा आपल्या सेवांची विक्री करण्यासाठी प्रचंड उपयोग होतो.

'कोड स्वराज'वरील टिपण

भारतातल्या प्रमाणेच सर्वात जास्त पैसा हा काही मानकांचे दस्तऐवजांच्या विक्रीतून उभा राहत नाही. सर्वात जास्त पैसा हा उत्पादने प्रमाणित असल्याची प्रमाणपत्रे देण्यातून उभा राहतो. उदाहरणार्थ, विजेचे दिवे, कपडे धुण्याची यंत्रे अशा सर्वसामान्य उपभोगाच्या वस्तू प्रमाणित असल्याची प्रमाणपत्रे देऊन अंडररायटर्स लॅबराटरीज ही प्रयोग शाळा दर वर्षाला सुमारे 200 कोटी डॉलर महसूल जमा करते. भारतामध्ये मानक ब्युरोचा बराचसा पैसा हा अशा बंधनकारक असणाऱ्या प्रमाणपत्रांच्या माध्यमातून येतो. या प्रमाणपत्रांच्या व्यतिरिक्त हस्तपुस्तिका काढणे, प्रशिक्षण देणे, सभासद फी असे जास्त पैसा देणारे इतरही महसूल स्रोत त्यांच्याकडे उपलब्ध असतात.

न्यायालयांनी यापूर्वीच दृष्टीस आणून दिल्याप्रमाणे, या मानकांना कायद्याचे रूप मिळते एवढेच नाही, तर संबंधित उद्योजकांनी लिखित स्वरूपातील कायदा बनवायला मदत केलेली असते. मोठा पैसा काही दस्तऐवजांच्या विक्रीतून येत नाही तर तो "आम्ही कायद्याचे पालन करतो" असे म्हटल्याने उद्योजकांना उपलब्ध होणाऱ्या सुरक्षा कवचातून मिळतो.

मोठा पैसा कुठे आहे याचे आणखी एक उदाहरण आहे आणि या उदाहरणावरून हे स्पष्ट होते की मानक संस्थांना खरे तर पैशांची गरज नाही, त्यांची फक्त पैशाची हाव वाढलेली आहे. किंवा रॉस पेरॉट यांनी दुसऱ्या एका आळशी आणि गलेलव्ह पगार मिळवणाऱ्या अधिकार्यांचे जे रंगतदार वर्णन केले आहे त्याप्रमाणे, ते "लव्ह, सुखलोलुप आणि काहीसे मूर्ख" बनले आहेत. अमेरिकन राष्ट्रीय मानक संस्था इतर मानक संस्थांप्रमाणे अमेरिकन कर विभागाकडे बिगर-सरकारी सेवाभावी संस्था म्हणून नोंदली गेली आहे. त्यांनी 4.42 कोटी डॉलर 2015 मध्ये महसूल रूपात जमा केले. या पैकी लाखो डॉलर हे काही मूठभर मॅनेजरांचा कामाचा मोबदला म्हणून जातात. कंपनीचे मुख्याधिकारी, सीईओ, वर्षाला 20 लाखापेक्षा जास्त पगार घेतात. आणि सर्व ज्येष्ठ मॅनेजर हे आठवड्याला 35 तासाचे काम केल्याची नोंद करतात. तसेच राष्ट्रीय अग्नि सुरक्षा असोसिएशनने त्यांच्या सीईओंना वर्षाला दहा लाख डॉलर पगार दिला आणि एवढेच नव्हे तर त्यांच्या निवृत्तीच्या वेळी त्यांना अजून 40 लाख डॉलरचा चेक दिला.

या सर्व सेवाभावी संस्था आहेत हे विचारात घेतले तर हे लव्ह पगार अवाजवी आहेत. संस्थांच्या उद्देशांपेक्षा पैसा वरचढ बनला आहे आणि त्यांचा सेवाभाव लयाला गेला आहे. मात्र या ठिकाणी मला हे स्पष्ट केले पाहिजे की या संस्थांनी निर्माण केलेली बहुतेक कोड्स आणि मानके ही उच्च दर्जाची आहेत. ते वाखाणण्याजोगे असाधारण काम आहे हे निश्चित. पण हे काम या कामाला वाहून घेतलेले स्वयंसेवक करतात, त्या कार्यालयातील टेबलांमागे बसलेले लव्ह पगार घेणारे कार्यकारी अधिकारी करत नाहीत. राष्ट्रीय पातळीवरचे विजेचे मानक लिहिण्यासाठी कोणालाही पगार मिळत नाही. हजारोंच्या संख्येने स्वयंसेवी काम करणारे स्वयंसेवक आणि राष्ट्रीय, राज्य आणि स्थानिक पातळीवरचे सामान्य नोकरदार त्यांच्या कामाशी असलेल्या त्यांच्या बांधिलकीतून हे करतात.

...

मला या ठिकाणी हे स्पष्ट केले पाहिजे की मी करत असलेल्या कायदेशीर लढाईचा मोठा वाटा हा "पब्लिक रिसोर्स" या संस्थेचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या वकिलांच्या कंपन्यांनी केला आहे. मला अर्थातच सर्व ब्रीफस वाचावी लागतात. आणि मी माझा खूप सारा वेळ कायद्याच्या

प्रक्रियांचा तपशील आणि माझ्या केस मधील मुद्दे समजावून घेण्यात घालवतो विशेषतः. जेव्हा शोध प्रक्रियासुरू असते किंवा जाबजबाब होत असतात तेव्हा मी खूप गुंततो आणि खूप सारा वेळ खर्च करतो आणि माझे असे गुंतणे हे नेहमी चांगलेच ठरते असे नाही. मी एक वकील नसलेली व्यक्ती (मी जॉर्जटाऊन लॉ स्कूलमधून एक वर्षानंतर माझे शिक्षण सोडून दिले होते) या नात्याने मी विचारलेल्या माझ्या मूर्खासारख्या प्रश्नांमुळे आणि अननुभवामुळे माझ्या वकिलांना वेड लागण्याची पाळी येते. पण तरीही मला माझ्या केसच्या तथ्यांची पूर्ण जाण असते आणि मी खूप कष्ट घेत असतो त्यामुळे ते माझे सारे काही सहन करतात.

काही लोकांना असे वाटते की आपण वकिलांच्या कंपनीकडे काम सोपवले म्हणजे आपण त्यांचे गिर्हाईक असतो आणि त्यामुळे आपण जसे सांगू तसे त्या कंपन्यांनी काम केले पाहिजे. पण तसे होत नसते. मी ज्या वकिलांबरोबर काम करतो ते वरिष्ठ अनुभवी कायदेतज्ञ आहेत. माझ्यापेक्षा त्यांचे कायद्याचे ज्ञान शतपटीने मोठे आहे. बहुतेक वेळा कशाचे काय आहे ते तेच मलासमजावून सांगतात.

तुम्ही तुमच्या वकीलांना आज्ञा करायची असते आणि ते तुमच्या आज्ञेचे पालन करतात" ही गोष्ट विना मोबदला सेवाभावाने केलेल्या कायदेशीर प्रतिनिधित्वाबाबत अजिबात खोटी ठरते. माझे भाग्य चांगले आहे म्हणून जगभरातल्या नऊ प्रथितयश वकील कंपन्यांनी या "पब्लिक रिसोर्स" साठी विना मोबदला काम करायला मान्यता दिली आहे. 2015 मध्ये या कंपन्यांनी पैशाच्या हिशोबात 28 लाख डॉलर्सचा वेळ दिला होता, 2016 मध्ये 18 लाख आणि 2017 मध्ये तो 10 लाखाच्यावर होता. त्यांच्या मदतीशिवाय आम्ही लढत असलेल्या कायद्याच्या लढाया लढूच शकलो नसतो. मला ते परवडलेच नसते आणि मला गाशा गुंडाळून मैदानातून पळ काढावा लागला असता.

पुनश्च खर्ष्याखर्ष्या माहितीच्या कामाला, माझे "भाकरीचे श्रम"

नोव्हेंबर संपत आला तरी मी माझे भारतामध्ये अपुरे राहिलेले काम करतच होतो. सर्वात जास्त ताताडीचे काम होते ते डिजीटल लायब्ररी ऑफ इंडियाचे जिला मी पब्लिक लायब्ररी ऑफ इंडिया असे नवे नाव दिले होते. सरकारने अजूनही त्यांची सुधारित लायब्ररी इंटरनेटवर टाकली नव्हती. संस्कृतचे अनेक अभ्यासक त्यांना हवे असलेल्या जास्तीच्या मजकुराची माझ्याकडे मागणी करत होते. भारतीय पुरातत्त्व विभागाकडील 4,450 पुस्तके धरून आता आमचा एकूण पुस्तकांचा आकडा हा जवळ जवळ चार लाख एवढा झाला होता.

शिवाय भारतातील अधिकृत राजपत्रे खूपच वेळ खात होती. केंद्र सरकारची राजपत्रे तशी सहजपणे उपलब्ध झाली. पब्लिक लायब्ररीच्या यादीत मला स्वातंत्र्याअगोदरच्या शेकडो राजपत्रांची नोंद सापडली आणि त्यांचाही मी संग्रहात समावेश केला. पण राज्य सरकारांची आणि काही महानगरांची राजपत्रे मात्र फार कठीण ठरत होती.

एक उदाहरण घ्यायचे झाले तर 43 कोटी लोकसंख्या असलेल्या ओडिशा राज्याच्या राजपत्रांचे घेऊया. मी एक स्क्रिप्ट लिहिले ज्यामुळे ओडिशा राज्याची 38,073 राजपत्रे पीडीएफ स्वरूपात उतरवून घेतली गेली. ते स्क्रिप्ट चालवून झाल्यावर त्यातल्या काही फाईल्स मी बाहेर काढून तपासल्या तेव्हा लक्षात आले की त्यापैकी काही फाईल्समध्ये ओरीया

'कोड स्वराज'वरील टिपण

भाषेचे असे फॉन्ट्स वापरले आहेत की ते त्या पीडीएफ फाईल्समध्ये समाविष्ट केलेले नाहीत. त्यामुळे पडद्यावर दिसत होते ते सर्व किड्या-मुंग्यांसारखे दिसत होते, कारण संगणकाला ज्या फॉन्टचे नाव दिले होते तो फॉन्ट संगणक सिस्टमवर शोधत होता आणि त्याला तो सापडत नव्हता व फाईल वाचता येत नव्हती.

इतर काही स्क्रिप्ट्स चालवून बघितल्यावर लक्षात आले की 35,705 फाईल्स मध्ये हीच समस्या आहे आणि तो फॉन्ट फाईलमध्ये समाविष्ट केल्याशिवाय मी त्या फाईल्स इंटरनेट आर्काइव्हवर घालू शकत नव्हतो. पण त्यांनी जो फॉन्ट वापरला होता आणि तो लोकांच्या संगणकावर असेल असे गृहीत धरले होते तो फॉन्ट खूप वर्षांपूर्वी एका भारतीय संशोधक संस्थेने बनवलेला दुर्मिळ फॉन्ट होता आणि तो मला अनेक दिवस सर्वत्र शोधल्यानंतरही काही केल्या डाऊनलोड करायला किंवा विकत घ्यायलाही उपलब्ध होत नव्हता. त्यामुळे तूर्तास मला ओडिशा राज्याची राजपत्रे मागे ठेवणे भाग पडले.

इतर राज्यांच्या बाबतीतली परिस्थिती आणखीनच बिकट होती. ओडिशाच्या बाबतीत मला इंडेक्स फाईल्स मिळाल्या होत्या ज्यांच्यात राजपत्रांच्या लांबच लांब याद्या होत्या पण त्या याद्यांमध्ये प्रत्येक पीडीएफ फाईलचे यूआरएल म्हणजे तिचे इंटरनेटवरील स्थान दर्शवणारा पत्ता हा सरळपणे उपलब्ध होता. त्यामुळे आधी इंडेक्स फाईल्स उतरवून घेऊन मग त्यांच्या मेटाडेटावर काम करून प्रत्येक फाईलचा पत्ता काढून घेणे सहज आणि सोपे होते. पण इतर बहुतेक राज्यांसाठी ते एवढे सोपे सरळ नव्हते.

बहुतेक राज्यांच्या राजपत्रांच्या फाईल्स या मायक्रोसॉफ्ट सर्वरच्या सॉफ्टवेअर वर आधारित होत्या ज्यामुळे त्यांच्या पीडीएफ फाईल्सचे यूआरएल उर्फ इंटरनेटवरील पत्ते उघडपणे मिळत नव्हते. प्रश्न अशाही होता की प्रत्येक राज्याची राजपत्रे इंटरनेटवर प्रसृत करण्याच्या पद्धती वेगळ्या वेगळ्या आणि अपारदर्शक होत्या. भारतामध्ये विविध प्रकारची डझनावारी अधिकृत राजपत्रे उपलब्ध आहेत. प्रत्येक राज्याचे एक, आणि दिल्ली नगरपालिकेसारख्या मोठ्या आणि महत्त्वाच्या नगरपालिकेचे प्रत्येकीएक अशी अनेक राजपत्रे प्रसृत होतात. एवढेच नाही तर प्रत्येकासाठी वापरलेला प्रोग्रॅम हा वेगळा वेगळा असतो.

आम्ही एकूण 1,63,977 पीडीएफ फाईल्स जमवल्या होत्या पण आम्हाला हे स्पष्ट होते की त्या जर नीटपणे हाताळायच्या असतील तर तसे करण्यासाठी 2018 साली आम्हाला चांगलीच मेहनत करावी लागणार आहे. प्रत्येक राजपत्राच्या फाईल्स तर उतरवून घ्याव्याच लागणार आहेत पण या शिवाय हेही पाहायला लागेल की त्या सतत अद्ययावत राहतील, तरच त्या उपयोगी ठरतील. आणि या राजपत्रांचा शोध घेण्यासाठी आम्ही जी योजना केली होती तितका कार्यक्षम शोध घ्यायचा तर स्कॅन केलेल्या राजपत्रांवर उच्च प्रतीचे ओसीआर वापरून मजकूर मिळवणे आवश्यक होते. हा प्रश्न आम्हाला पब्लिक लायब्ररी ऑफ इंडियाच्या वेळेसही पडला होता. या शिवाय आम्ही जेव्हा केंद्र सरकार, राज्य सरकार आणि शहरांची राजपत्रे जमा केली तेव्हा लक्षात आले की यादीतील काही राजपत्रांची शीर्षके सदोष आहेत तर काही गहाळ झालेली आहेत. या सर्वांमुळे त्यांच्या दर्जा उच्च राहील याची खात्री देण्याचा प्रश्न गंभीरपणे घेणे आवश्यक होते.

कोणच्याही देशाच्या राजपत्राचा मुख्य उद्देश हा त्या देशातील नागरिकांना त्यांचे सरकार काय करत आहे ते कळावे हा असतो. या उद्देशानेच अमेरिकेतील फेडरल रजिस्टर म्हणजे फेडरल सरकारच्या अधिकृत जर्नलची सुरवात झाली. याबाबतीतला एक खटला प्रसिद्ध आहे जो सर्वोच्च न्यायालयापर्यंत पोचला होता. या खटल्यात सरकारने महामंदीच्या काळात एका गटाने सरकारी नियमांचे उल्लंघन केले यासाठी खटला भरला होता. पण बाब अशी होती की हे नियम कोणते आहेत हे कोणालाच पाहायला मिळाले नाहीत कारण ते कधीच प्रकाशित केले गेले नव्हते.

सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश ब्रँडीस यांच्या सांगण्यावरून हार्वर्ड लॉ स्कूलच्या एका प्राध्यापकांनी एक परिषदेमध्ये "सरकारचे कायद्याबबतचे अज्ञान- कार्यकारी कयद्याच्या चांगल्या प्रकाशनाबद्दल एक विनंती" या शीर्षकाचा शोधनिबंध सादर केला. या शोधनिबंधामुळे एक अधिकृत प्रक्रिया सुरू झाली या प्रक्रियेनुसार सर्व सरकारी नियम प्रसृत होण्याच्या आधी ते "प्रस्तावित नियमावलीबद्दल नोटीस" या प्राथमिक रूपात प्रथम प्रकाशित केले जातात. असे केल्याने नागरिकांना काय नियम होऊ घातले आहेत या बद्दलची कल्पना येते आणि त्यानंतर संपूर्ण नियम प्रसृत झाले की ते देखील प्रकाशित केले जातात. प्रसृत झालेले सर्व नियम असे सगळे नियम एका एकत्रित "कोड ऑफ फेडरल रेग्युलेशन्स" या नावाच्या दस्तऐवजात समाविष्ट केले जातात, आणि हे कोड हे अद्ययावत रूपात ठेवले जाईल याची काळजी घेतली जाते आणि आजतागायत केलेल्या सर्व नियमांतील सुधारणा, काढून टाकलेली कलमे मजकूर, मदतकारक ठरतील अशा ऐतिहासिक नोंदी आणि इतर संबंधित नियमांबद्दलच्या नोंदी अशा सर्व गोष्टींचा समावेश असतो.

फेडरल पातळीवर कायद्याचा दर्जा असलेली तंत्रवैज्ञानिक मानके सर्वांना उपलब्ध होण्याबद्दलच्या मी देत असलेला लढा लढताना मला कोड ऑफ फेडरल रेग्युलेशन्समध्ये एक खूप मोठी त्रुटी आढळून आली आहे. माझ्या लक्षात आले आहे की कोड ऑफ फेडरल रेग्युलेशन्सचा सुमारे 30% भाग असा आहे की जो नागरिकांना खूप सारे पैसे दिल्याशिवाय आणि खाजगी कंपन्यांची परवानगी घेतल्याशिवाय वाचण्यासाठी देखील उपलब्धच होत नाही. हा भाग म्हणजेच नमुना कोड आणि मानके आहेत ज्यांचा नियमांमध्ये "संदर्भाच्या योगे समावेश" होतो, त्यांना कायद्याचा पूर्ण दर्जा असतो, परंतु त्यांचा कोडमध्ये सरळ समावेश नसतो. एके काळी कोडची पाने अथवा जागा वाचवण्यासाठी एक सोय म्हणून हे केले गेले, पण आता त्याचा उपयोग त्याची उपलब्धता सीमित करणे व खाजगी कंपन्यांना नागरिकांकडून अन्याय्य भाडे गोळा करण्यासाठी केला जात आहे.

अमेरिकेतील कायद्याचे सार्वजनिक मुद्रण असा प्रश्न आहे ज्यात मला फार पुर्वीपासूनच रुची राहिली आहे इतकी की या साठी मी माझे नाव अमेरिकेचा अधिकृत पब्लिक प्रिंटर म्हणून यावे यासाठी प्रयत्न केले. असा पब्लिक प्रिंटर हा फेडरल स्तरावर कायदा प्रसृत करणारा अधिकारी व शासकीय छापखान्याचा डायरेक्टर असतो. पण मला ते काम मिळाले नाही पण माझा अंतिम यादीमध्ये समावेश होता आणि मला म्हणून व्हाइट हाऊस मधील अध्यक्षांच्या व्यक्तीगत कार्यालयातील लोक कसे काम करतात याचा प्रत्यक्ष अनुभव मिळाला आणि मला शासकीय छापखान्याचे कामकाज कसे चालते याची जवळून माहिती झाली. त्यामुळे काही असले तरी अशा रीतीने मिळालेला हा विशेष अनुभव मोलाचा होता हे नक्की.

'कोड स्वराज'वरील टिपण

मला सार्वजनिक मुद्रणाच्या कामामध्ये विशेष रुची असल्यामुळे या कामाशी संबंधित असलेल्या जगभरच्या लोकांशी माझा संपर्क आलेला आहे. जॉन शेरीडन हे त्यातलेच एक. त्यांनी विकसित केलेली नॅशनल आर्काईव्हज ऑफ युनाइटेड किंगडम यांच्या अधिपत्याखाली कायदे प्रसृत करण्याबद्दलची प्रक्रिया बहुधा जगातील अशा प्रकारची सर्वात उत्तम व्यवस्था आहे. ती खरोखरच एक अत्यंत आश्चर्यकारक आणि सुंदर व्यवस्था आहे. इंग्लंडमध्ये प्रसृत झालेल्या कोणत्याही कायद्याचा मजकूर हा एक फटक्यात तुम्हाला मिळू शकतो. तुम्ही मॅग्रा कार्टा (महासनद) चा मूळ मसुदा आणि मग तो कायदा बनला तेव्हा आणि नंतर सुधारित होत गेला तो सर्व प्रवास तुम्ही पाहू शकता.

भारतामध्ये कायद्याच्या उपलब्धतेचा प्रश्न हा जास्त दृश्य बनत चालला आहे. निश्चिंत देसाई अर्चिसोसिएट्स या वकीलांच्या कंपनीमधील दोन वकील गौरी गोखले आणि जयदीप रेड्डी यांनी "व्हॅन्टेज एशिया" या पत्रिकेत "कार्यकारी प्रक्रियेच्या निश्चितीच्या दिशेने" जोर लावण्याबद्दल अंतर्मुख करायला लावणारा एक लेख लिहिला आहे. यामध्ये त्यांनी अनेक उदाहरणे देऊन नियम आणि कलमे यांच्यामध्ये असलेली अस्पष्टता दाखवली आहे. माझे मित्र आणि माझे सह-अर्जदार सुशांत सिन्हा, ज्यांनी भारतातील सर्व कायदे व सर्व न्यायालयीन खटले "इंडियन कानून"वर ऑन लाइन मोफत उपलब्ध करून दिले आहेत, त्यांनी देखील या विषयात विशेष रुची दाखवली आहे. मानकांच्या खटल्यातील माझे दुसरे सह-अर्जदार श्रीनिवास कोडाली यांनीच राजपत्रे संकलित करून उपलब्ध करून देण्याच्या कामाची मुहूर्तमेढ रोवली होती.

आम्ही एकटे नव्हतो. सप्टेंबर 2017 मध्ये दिल्ली उच्च न्यायालयाचे माननीय न्यायाधीश न्या. मनमोहन यांनी त्यांच्याएका खटल्याच्या संदर्भात लोकांसाठी असलेली कायद्याची उपलब्धता यावर चर्चा केली होती व कायदा मंत्रालयाला अशी आज्ञा दिली होती की सर्व केंद्र सरकारचे कायदे आणि इतर सर्व उपकायदे मंत्रालयाने इंटरनेटवर एका मध्यवर्ती पोर्टलवर उपलब्ध करून द्यावेत. या ऑर्डरमध्ये हे देखील नोंदले होते की हे कायदे "मशीनने वाचता येतील अशा पीडीएफ" फाईल्सच्या स्वरूपात असले पाहिजेत. यात अभिप्रेत हे असावे की त्या पीडीएफ फाईलमधील मजकूर टेक्स्ट स्वरूपात काढून घेता आला पाहिजे, त्याच्या साहाय्याने मोठ्या डाटाचे विश्लेषण, एचटीएमएल मध्ये रूपांतर, अधिक चांगला मेटाडाटा आणि इतर प्रकारचे उपयोगही सुलभतेने करता यायला हवेत. हे देखील स्पष्ट आहे की 2018 मध्ये आणि त्यानंतर या प्रश्नांकडे चांगले लक्ष द्यावे लागेल.

मी सरकारी कामकाजाच्या दस्तऐवजांकडे दुर्लक्ष का करत होतो?

मी गांधींचे साहित्य स्कॅन करण्यासाठी वेळ देत होतो. मी माझ्या अमेरिकन सरकारचा 6,000 फिल्म्सच्या संग्रहव्यवस्थित राखण्याचा प्रयत्न करत होतो आणि राजपत्रे देखील तपासत होतो. यातील कुठलेच काम हे माझे आत्ताहाती घ्यायचे काम नव्हते. मी खरे तर अमेरिकेच्या सरकारी कामकाजाच्या संदर्भात केलेल्या माझ्या संशोधनाचे निष्कर्ष प्रकाशित करायचे काम करायला हवे होते.

अमेरिकेत, इतर राष्ट्रांमधल्या कॉपीराइट नियमांप्रमाणेच, अशा गोष्टींची एक यादी केलेली असते ज्यांना कॉपीराइट लागू होत नाही. या अपवादांपैकी एक सर्वात लक्षात घेण्याजोगा अपवाद म्हणजे सरकारी प्रकाशने म्हणजे अमेरिकेच्या फेडरल कर्मचार्यांनी किंवा अधिकार्यांनी त्यांच्या कामकाजाच्या दरम्यान निर्माण केलेला कोणताही दस्तऐवज. हा अपवाद करण्यामागचा विचार असा आहे की तो कर्मचारी जनतेचा नोकर आहे, जनतेने त्यांना वेतन दिलेले आहे आणि त्यामुळे कामकाजाच्या दरम्यान त्यांनी जे दस्तऐवज निर्माण केले असतील त्यावर त्यांना कामावर ठेवणार्यांची म्हणजे जनतेची मालकी आहे. ही एक साधी, पण फार प्रभावी कल्पना आहे.

सरकारी कामकाजाच्या या कल्पनेमुळेच, सरकार जेव्हा पेटंट आणि सुरक्षा यांच्या माहितीचे डाटाबेसेस चढ्या भावाने विकून 1990च्या सुरवातीच्या वर्षात महसूल कमवत होते त्या काळात मी त्या डाटाबेसेसना मुक्त करण्यात यश मिळवू शकलो. हे डाटाबेसेस खरेदी करण्यामध्ये दरवर्षी काही लाख डॉलर खर्च करावे लागत होते, पण मला हे स्पष्ट होते की मी जर मी एवढे पैसे उभे करू शकलो असतो तर सगळे सरळ होते. एकदा माझ्याहातात त्या माहितीचे दस्तऐवज आले की त्यांवर कॉपीराइटचा प्रश्नच नव्हता. आणि म्हणून मी तो डाटाबेस इंटरनेटवर बिनधोक टाकू शकत होतो.

गमतीची गोष्ट अशी होती की मी हे सरकारी दस्तऐवज अमेरिकेतील लोकांना विनामूल्य देण्यासाठी अमेरिकेच्या सरकार कडून विकत घेतले तेव्हा त्यासाठी लागणारी राशी सरकारच्याच दुसऱ्या एका विभागाकडूनच घेतली होती. त्या सरकारच्या विभागाचे नाव होते नॅशनल सायन्स फाऊंडेशन (एनएसफ). नॅशनल सायन्स फाऊंडेशन मुळे त्या काळात इंटरनेटचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला. नॅशनल सायन्स फाऊंडेशनचे त्यावेळचे विभागीय निदेशक स्टीफन वुल्फ हे एक धाडसी अधिकारी होते आणि त्यांनी मला हे अनुदान दिले होते.

*

जेव्हा या नव्या प्रकल्पाबद्दलची माहिती उजेडात आली तेव्हा हाऊस ऑफ एनर्जी कमिटीचे अध्यक्ष डिंगेल यांनी संतापून नॅशनल सायन्स फाऊंडेशनला पत्र लिहीले की ही माहिती लोकांना देऊन ते खाजगी क्षेत्राबरोबर "स्पर्धा" का करत आहेत? जेव्हा अमेरिकेचे उपाध्यक्ष अर्ल गोर यांनी न्यू यॉर्क टाइम्समध्ये प्रकाशित झालेल्या एका प्रतिपादनात म्हटले की, "हा अमेरिकेतील जनतेचा मोठा जय आहे" तेव्हा कुठे हे सारे वादळ शमले. तेव्हापासून मी अर्ल गोर यांचा खंदा चाहता आहे.

मानके ऑन लाइन टाकत असताना माझ्या असेही लक्षात आले की फेडरल सरकारमधील कर्मचार्यांनी हे महत्वाचे सुरक्षा कायदे बनवण्यात मोठे योगदान दिले आहे. असे असून सुद्धा खाजगी संस्था या मानकांचे कॉपीराइटवर हक्क सांगत आहेत. ही अशीच प्रथा ही आणखी मोठ्या प्रमाणात विद्वत्क्षेत्रातील प्रकाशनात आढळत होती. माझ्या कायदेविषयक कामाचा भाग म्हणून मी अतिशय उत्सुकतेने राष्ट्राध्यक्ष ओबामा यांच्या विद्वत्ता कारकीर्दीकडे लक्ष देत होतो. त्यांचे हार्वर्ड लॉ रिव्ह्यू मध्ये प्रसिद्ध झालेले विद्वत्क्षेत्रातील लेख मी काळजीपूर्वक वाचला. हार्वर्ड लॉ रिव्ह्यू या लेखावर कॉपीराइटचा हक्क सांगत होते हे मला विचित्र वाटले. आणि अशीच प्रथा त्यांचे लेख छापणार्या "सायन्स" सारख्या इतर प्रकाशनांमध्येही माझ्या निदर्शनास आली.

'कोड स्वराज'वरील टिपण

एका प्रसिद्ध फाउंडेशनने मला या परिस्थितीबद्दल काहीतरी करण्यासाठी 2016 मध्ये पाचारण केले होते. ऑक्टोबर 2016 मध्ये त्यांनी 2017 सालासाठी 5 लाख डॉलर तर 2018 साठी 4 लाख देऊ केले होते. पण यात एक गोम होती. त्यांनी आमच्या बोर्ड ऑफ डायरेक्टरमध्ये एक स्थान मागितले होते. त्यांना माझ्या कामावर बारीक नियंत्रण ठेवायचे होते व पैसेही ते छोट्या छोट्या रकमेनी दर टप्प्यावर तपासणी करून हळूहळू देणार होते. मला आठवते की मी दिनेश त्रिवेदीच्या बंगल्यातून आमेरिकेत फोन करून विचारले असताना मला या अनुदानाबद्दल आणि त्यातील अटी बद्दल सांगितले गेले होते. मी बंगल्याच्या दिवाणखान्यात येऊन दिनेश आणि सॅमला सांगितले की मी 9 लाख डॉलरचे अनुदान आत्ताच नाकारले.

मी फाउंडेशनला समजावले होते की त्यांचे अनुदान आम्हाला सरकारच्या कामकाजाच्या दस्तऐवजांचा खोलात अभ्यास करून, त्यात काही बाबतीत उल्लंघन झाले असेल तर सरकारला व प्रकाशकांना कळवू आणि त्यातून जर काही लेख स्पष्टपणे सार्वजनिक स्वरूपाचे असतील तर कदाचित ते इंटरनेटवर टाकू. असे असले तरी यातील जस्तीत जास्त पैसा हा निरनिराळे लेख स्कॅन करण्यासाठी (स्कॅन करणे, विशेषतः मोठ्या प्रमाणावर स्कॅन करणे, नेहमीच खर्चिक असते), लायब्ररी सायन्समधील पदवी परीक्षेला बसणार्ह्या विद्यार्थ्यांसाठी आणि अशा बाबींसाठी वापरण्यात येणार होता.

या अनुदानामध्ये अंतर्भूत न केला जाणारा खर्च म्हणजे कायद्याचे खटले चालवण्याचा खर्च. आम्हाला जरी सार्वजनिक स्वरूपाचे जर्नलमधील खूप सारे लेख मिळाले असते तरी ते प्रकाशित करणारे प्रकाशक हे सतत खटले घालायला तयार असलेले लोक होते आणि केवळ दुष्टबुद्धीने ते खटला भरणार नाहीत किंवा वाममार्गाने मिळणारा महसूल शक्य तितका चालू राहण्यासाठी केवळ वेळकाढूपणातून खटले भरणार नाहीत याची काहीच खात्री नव्हती.

दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर या प्रकल्पात फारच धोका होता. मी ही संधी घेतली नाही कारण फाउंडेशनच्या एखाद्या व्यक्तीने आमच्या बोर्डावर असावे व आमचे काम नियंत्रित करावे हे मला मान्य नव्हते, विशेषतः जेव्हा त्या व्यक्ती बरोबर मी कधी काम केले नव्हते. काही फाउंडेशन खेळ करा, पैसा घ्या अशा रीतीने पैसे देतात. त्यांच्या मनात असलेला प्रकल्प ते राबवायला सांगतात पण आम्ही तशा पद्धतीने काम करत नाही आणि पैशापेक्षा उद्देश आणि ध्येय यांनाच आम्ही जास्त महत्त्व देतो.

फाउंडेशन अखेर आमच्याकडे परत आले आणि त्यांनी जानेवारी 2017 मध्ये प्रथम 2.50 लाख डॉलर देऊ केले आणि उरलेले 2.50 लाख डॉलर जुलै मध्ये अहवाल सादर केल्यावर मिळणार होते आणि आणखी 4 लाख 2018 आणि 2019 मधील हप्ते म्हणून देण्यात येणार होते. या अनुदानाचे इतके तुकडे केलेले मला पसंत नसले तरी मी अनुदानाच्या कागदपत्रांवर सहाय्य दिल्या.

प्रकाशकांच्या अवैध कृतींची तपासणी

2017चे पहिले सहा महिने मी सरकारच्या कामाच्या दस्तऐवजांचे बारकाईने संशोधन करण्यात घालवले. नॉर्थ कॅरोलिना विद्यापीठामधील दोन प्राध्यापक आणि एक पदवीधर विद्यार्थी आणि कॅलिफोर्निया आणि स्टॅनफर्ड विद्यापीठातील ग्रंथपालांच्या मदतीने आम्ही विद्वत्क्षेत्रातील

लेखकांचे संस्थात्मक सभासदत्व शोधण्याचा प्रयत्न केला. खरे तर ही माहिती मिळणे फारसे सोपे नव्हते कारण लेखकांची ही माहिती वेगवेगळ्या प्रकारे दिली जाते.

आम्ही मुळात असे केले की एखादे सरकारी खाते घेऊन, एका मागोमाग, ग्रंथपाल वापरता त्या तीन व्यावसायिक सर्च इंजिन्समध्ये त्यांची नावे टाकली. उदाहरणार्थ, आम्ही "सेंटर फॉर डिजीटल कंट्रोल" याचा शोध केला तर अमेरिकेतील त्या केंद्राबरोबरच चीनमधील तशाच केंद्रातील नोंदी देखील येत असत. आणि म्हणून आम्हाला शोध मजकूर सुधारून त्याला जोडून अमेरिका किंवा अँटलान्टा असे शब्द घालावे लागत.

आमच्या हाती आलेल्या निकालांची संख्या पाहून आम्ही आश्चर्यचकित झालो. आमच्या पहिल्या टप्प्यांत 12,64,429 लेख मिळाले जे फेडरल कर्मचार्यांनी लिहीलेले होते. त्या सुरवातीच्या यादीतून अनेक उप-प्रश्नांच्या आधारे दुसऱ्या टप्प्यांचे विश्लेषण केले. फेडरल कर्मचार्याला आपल्या फावल्या वेळात फेडरल अनुदानाशिवाय असे लेख लिहिणे शक्य होते का? आणि असा लेख जरी कर्मचार्याच्या कामाच्या आणि त्याचे कौशल्याच्या कक्षमध्ये मोडत असला तरी तो आपोआप सरकारी कामकाजाचा दस्तऐवज होत नाही. त्यासाठी तो सरकारी कामकाजाच्या दरम्यान निर्माण होणे आवश्यक असते तरच तो कॉपीराइटच्या कक्षबाहेर पडतो. आम्हाला पडलेला प्रश्न हा होता की असे कायदानुसार आवश्यक त्या पद्धतीने कॉपीराइटपासून मुक्त असल्याची सूचना दिली जात होती किंवा नाही.

आमच्या विश्लेषणाच्या आधारे आम्ही या 12लाख लेखांचे दोन प्रकारे वर्गीकरण केले.. एक म्हणजे ते डीजिटल ऑब्जेक्ट आयडेंटिफायर वापरत असल्यामुळे आम्हाला सरकारच्या कामकाजाच्या प्रकाशनात मोडणारे किती लेख कोणत्या प्रकाशकाने प्रकाशित केले होते ते आम्हाला निश्चित करता आले.. उदाहरणार्थ रीड एल्सेवियरच्या एका कॉर्पोरेट शाखेने 2,93,769 लेख प्रकाशित केले होते. तर अमेरिकन मेडिकल असोसिएशनने 5,961. याशिवाय आम्ही शोध घेण्यासाठी संस्थेच्या नावाचा उपयोग केला असल्यामुळे आम्ही त्या संस्थेच्या नावाने प्रकाशित झालेले लेख वेगळे करू शकलो. उदाहरणार्थ आम्हाला आर्मी कोअर ऑफ इंजिनियर्सच्या कर्मचार्यांनी लिहीलेले 20,027 लेख आणि नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ हेल्थचे 45,301 लेख आढळले.

संख्याशास्त्राच्या निकषानुसार 29 महत्वाच्या प्रकाशकांचे आम्ही लेखांचे नमुने निवडले. छोट्या प्रकाशकांच्याकडचे 50 आणि मोठ्या प्रकाशकांकडचे 500 लेख निवडले. 22 सरकारी संस्थांसाठी देखील हीच प्रक्रिया आम्ही केली. आम्ही एकूण साधारण 10 हजार लेख निवडले आणि प्रत्येकाची हाती पडताळणी केली. प्रत्येकाचे कॉपीराइट जाहीर निवेदन दिले आहे वा नाही, आमच्या शोध निकालाचा निष्कर्ष खोटा सकारात्मक (फॉल्स पॉझिटिव्ह) तर होत नाही ना, आणि लेखकाच्या "अधिकृत" असण्याच्या काही खुणा सापडतात का (उदाहरणार्थ लेखकांनी त्यांच्या कामाच्या ठिकाणच्या सहकार्यांचे आभार मानलेआहेत का किंवा मग त्यांनी ही शोध प्रक्रिया सरकारी कामावर रुजू होण्या अगोदर केली होती का, इत्यादी) ते तपासत होतो.

हाती आलेले निष्कर्ष बऱ्यापैकी स्पष्ट होते. आम्हाला आढळलेले बहुतेक लेख हे अमेरिकन सरकारचे कामकाज होते. आणि कुठेही प्रकाशकांनी कॉपीराइटच्या संदर्भात रीतसर नकार

'कोड स्वराज'वरील टिपण

नोंदवला नव्हता. बहुतेक लेख हे पैशाच्या भिंतीआड लपवले गेले होते आणि ते सरकारच्या वेबसाइटवर नक्कीच उपलब्ध नव्हते.. आणि अशा सर्व गोष्टींचा संग्रह करणार्या नॅशनल आर्काइव्हच्या नोंदी तपासता असे आढळले की हे लेख सरकारी आर्काइव्हमध्येही उपलब्ध नव्हते.

मोठ्या संदर्भसूचींचा उपयोग करून केलेला तपास हा बहुतेक विद्या शाखांसाठी उपयोगी पडला. पण अर्थातच तो कायद्याच्या व्यावसायिकांसाठी उपयोगी पडला नाही. कारण त्यांनी स्वेच्छेने अभिमानाने तंत्रज्ञानाबद्दलची अनभिज्ञता बाळगली आहे. सर्वसाधारणपणे कायद्या संबंधीचे साहित्य हे खास विक्रेत्यांना विकायची परवानगी देऊन असे काही बंदिस्त केलेले असते की त्याच्या नोंदी मोठ्या संदर्भ सूचीपर्यंत पोचतच नाहीत. पण मला कायद्याशी संबंधित शोधपत्रिकांमध्ये याबाबत काय चालते ते जाणून घ्यायचे होते कारण हा शेवटी कायद्याचा प्रश्न होता. त्यामुळे मी देशभरच्या कायद्याच्या विद्यार्थ्यांना आवाहन केले. आमच्या एका मिशा ग्युटेनबर्ग नावाच्या येल लॉ स्कूलमधील माझ्या एका स्वयंसेवकाने पुढाकार घेतला. त्या सर्वांनी एकत्र कायदेविषयक शोधपत्रिकेमधील एक एक अंक घेऊन त्यातील फेडरल कर्मचार्यांनी लिहिले असण्याची शक्यता असलेल्या लेखांचे एक्सेलमध्ये तक्ते बनवले.

विद्यापीठांच्या स्तरावरील कायद्यांचा आढावा घेणार्या शोधपत्रिकांच्या शिवाय कायद्यासंबंधीच्या प्रकाशनाबाबतची सर्वात शक्तीशाली संस्था म्हणजे अमेरिकन बार असोसिएशन. हे काम मी स्वतःच करायचे ठरवले, निरनिराळ्या काही डझन प्रकाशनांमधील अनेक दशकांमधील लेख मी हाती तपासले. मला 552 लेख असे मिळाले की जे फेडरल पातळीवरील सरकारी कर्मचार्यांनी त्यांच्या कामकाजाच्या क्रमात लिहिले असण्याची शक्यता दिसत होती.

याचे उदाहरण म्हणजे फेडरल पातळीवरील व्यापार आयोगाच्या आयुक्तांनी येत्या वर्षात त्यांच्या संस्थेचे नियमन कार्य कसे चालेल आणि त्यात काय सुधारणा होतील याबद्दल माहिती मत्केदारी-विरोधी बारला देणारा एक लेख होता. दुसरे उदाहरण असे होते की सैन्यामधील अधिकार्यांना साहित्य मिळवण्यासाठी असलेल्या कायद्याच्या बदलची उच्च पदवी मिळवण्यासाठी त्यांच्या कामाच्या कालावधीत शोधपत्रिकेसाठी एक लेख लिहावा लागत असे. यांपैकी कुठल्याही बाबतीत तो लेख सरकारच्या कामकाजाचा भाग आहे याचा निर्देश नव्हता.

सर्वसाधारण विद्वत्क्षेत्रातील साहित्य आणि कायदेशीर साहित्य यांचा शोध घेणे आणि भक्कम पुरावा उभा करणे या व्यतिरिक्त अधिक खोलात कायदेविषयक साहित्यामध्ये खोलवर बुडी मारून, सरकारी कामकाजाबद्दलची ही कलमेकशी निर्माण झाली आणि न्यायालयांनी त्याचा अर्थ कसकसा लावला याचा मी शोध घेत होतो. मला 1895च्या प्रिंटिंग अर्किव्ह या प्रकाशनाबाबतच्या कायद्यात या नियमाचा मूळ स्रोत आढळला. एका सिनेटरने राष्ट्राध्यक्षांच्या लेखांचे संकलन करून त्याच्यावर कॉपीराइट सांगितला होता व त्यावरून बराच वादविवाद झाला होता. . मी त्यानंतर या कायद्याच्या वैधानिक व न्यायालयीन इतिहासाचा मागोवा घेतला. विधीव्यवस्थेत आणि कायद्याबाबतची ऐतिहासिक वाटचाल दाखवून हा 1909 मध्ये कॉपीराइट कायद्यात त्या कलमाचा समावेश झाला होता आणि न्यायालयांनी व त्यानंतरच्या कायद्यांनी त्याचा वेळोवेळी अर्थ लावला होता.

मी बारकडे जातो आणि मला बाहेरचा रस्ता दाखवला जातो

मी या प्रश्नाला वाचा कशी फोडायची या बद्दलची व्यूह रचना करून ठेवली होती. त्या व्यूहरचनेत असे होते की अमेरिकन बार असोसिएशनच्या (एबीए) प्रतिनिधींनीसमोर तसा ठराव आणायचा. तसे करण्यासाठी जो माणूस ठराव सादर करतो तो वकील असावा लागतो. माझ्या संचालक मंडळातील दोन लोक हे एबीए चे सभासद आहेत. आणि माझा विचार असा होता की मी त्यांच्या सोबत लेख लिहून सह-लेखक म्हणून हे प्रश्न मांडेन आणि मग आम्ही एबीएच्या प्रतिनिधींसमोर ठरावाचा प्रस्ताव मांडू की आपण सर्वांनी कॉपीराइट कायद्यातील तरतुदीनुसार काम करावे. तरतुदींना अनुसरायचे. हा एक साधा बुद्धीला पटणारा प्रस्ताव वाटला होता.

मी वकील नसूनही 2016 मध्ये मला सभेस हजर राहून मांडणी करण्याचा विशेष अधिकार मिळाल्याने प्रतिनिधींच्या समोर माझे म्हणणे मला मांडता आले होते. त्या वर्षीचा मुद्दा होता संदर्भित असल्यामुळे फेडरल कायद्यात समाविष्ट झालेल्या मानकांची उपलब्धता आणि एबीएने या समस्येला एक उत्तर म्हणून प्रस्ताव मांडला होता की लोकांना फेडरल कायदे मुक्तपणे उपलब्ध असावेत पण फक्त वाचण्यासाठी. याचा अर्थ असा होत होता की उपयोगी स्वरूपात कायदा उपलब्ध व्हायचा असेलतर तो अजूनही पैसे देऊनच मिळाला असता. या पद्धतीनुसार खाजगी संस्थेच्या परवानगी शिवाय आणि त्यांना पैसे दिल्याशिवाय हा कायदा वापरण्याची मुभा नव्हती. मी या ठरावाचा विरोध केला. आणि मानकांच्या संस्थांनी देखील विरोध केला कारण त्यांचा मुळात मानके मोफत उपलब्ध करून देण्यालाच विरोध होता. आम्ही दोन्ही बाजूंनी विरोध नोंदवल्यामुळे ज्यांनी हा ठराव मांडला होता त्यांना वाटले त्यांनी सॉलोमन राजाने मुलाचे तुकडे करायला सांगितले होते तसे एक मोठे काम केले होते. त्यांनी माझा कठोर विरोध बाजूला सारून ठराव पास केला. पण त्यांनी मला माझे विचार मांडायची संधी तरी दिली होती.

माझा यामागचा विचार असा होता की त्या ठिकाणी जरी कायदा प्रकाशित करण्याच्या चौकटीत या प्रश्नावर घमासान चर्चा झाली असती तरी तिचा विद्वत्क्षेत्रातील ज्ञान आणि शिक्षण यांच्यावरील व्यापक परिणाम लक्षात घेऊन कदाचित एबीएने या ठरावाकडे अमेरिकेच्या कॉपीराइट कायद्याच्या तरतुदीनुसार चालण्याच्या बाजूने भूमिका घेण्याची एक संधी म्हणून पाहिले असते.

मी सार्व्था वसंताच्या काळात अमेरिकन सरकारच्या कामकाजाच्या प्रकाशनाबद्दलचा 15 पानांचा (जास्तीत जास्त तेवढ्याच पानांची परवानगी होती) आणि 69 तळटीपा असलेला विद्वत्तापूर्ण लेख लिहिला होता. या लेखात आम्ही केलेल्या तपासणीचा अहवाल होता आणि कायदा कसा बनला आणि कायद्याची अंमलबजावणी कशी होत गेली या बद्दल मांडणी केली होती. ठराव अगदी साधा होता ज्यामध्ये हे नमूद केले होते की एखाद्या कर्मचार्याने त्याच्या कामकाजाच्या दरम्यान जर लेख लिहिला तर तो लेख त्याने सरकारी प्रकाशनांच्या कार्यालयात जमा करावा. खरे तर सरकार छापत असलेल्या प्रकाशनांसाठी ही पूर्व अट होतीच आणि आम्ही फक्त ती शोधपत्रिकांमधील लेखांच्या बाबतीत लागू करू पाहत होतो.

ठरावातील दुसरा प्रस्ताव असा होता की प्रकाशकांनी (यामध्ये एबीएचा देखील समावेश होता) यांनी अशा प्रकाशनांवर सरकारी कामकाजाच्या दरम्यानचे प्रकाशन अशी नीट नोंद घेऊन त्या प्रकाशनाचा कोणत्या भागाला कायदानुसार कॉपीराइट तरतुदी लागू होत नाहीत त्यांचाही

'कोड स्वराज'वरील टिपण

निर्देश करावा. खरे तर ही अगोदरच कायद्यानुसार आवश्यक गोष्ट होती आणि आम्ही काही मूलभूतरीत्या वेगळे किंवा नाविन्यपूर्ण असे काही मागत नव्हतो. बरे, शिवाय हा ठराव फक्त इथून पुढील कालात प्रसिद्ध होणार्या लेखांबद्दल होता आणि या आधी चुकीच्या पद्धतीने प्रकाशित झालेल्या असंख्य लेखांमध्ये सुधारणा करण्याचा इथे प्रश्नच नव्हता.

माझा ठराव हा नियम व कार्यक्रम समितीला सादर झाला आणि त्यांच्या काटेकोर नियमांच्या चौकटीत बसण्यासाठी मला अनेक बदल करणे भाग पडले. उदाहरणार्थ मी एबीएचा सहयोगी सभासद आहे पण सभेसमोर ठराव मांडायचा अधिकार हा फक्त पूर्ण सभासदांना असतो. मी वकीली केली नसल्याने मी पूर्ण सभासद होऊ शकत नव्हतो. मी सुरुवातीला स्वतःला एकमेव लेखक असल्याचे दाखवले, खरेतर मीच एकमेव लेखक होतोही. पण ते नाकारले गेल्यावर मी माझ्या संचालक मंडळाच्या दोन वकील सदस्यांची सहलेखक म्हणून नावे टाकली पण ते देखील नाकारले गेले. जेव्हा माझे नावच पूर्ण काढून टाकले गेले तेव्हाच त्या लेखाला मान्यता मिळाली. अखेर माझा ठराव हा विचारार्थ ठेवण्याचा निर्णय घेतला गेला आणि तो ऑगस्टच्या मध्यावर होणार्या न्यूयॉर्कच्या वार्षिक सभेमध्ये मांडण्यासाठी कार्यक्रमपत्रिकेवर घेतला गेला.

एबीएच्या कामाची पद्धत अशी आहे की त्यांचे अनेक विभाग आहेत आणि प्रत्येक विभागाला त्याचे स्वतःचे प्रतिनिधी, पदाधिकारी, समित्या, आणि नियम आहेत. त्यांतील नोकरशाही आणि नियमावल्यांची व्याप्ती कुणावरही छाप पाडेल अशी आहे. सर्वसाधारणपणे, सभेसमोर येणारा ठराव एका विभागातर्फे दाखल केला जातो. सभासद व्यक्तीगत स्वरूपातही ठराव दाखल करू शकतात पण हे क्वचितच घडते. एका विभागाने ठराव दाखल केला की तो अनुमोदनासाठी सर्व विभागांकडे पाठवला जातो आणि आणखी पाठीराखे मिळवण्याचा प्रयत्न केला जातो. एबीएच्या संस्कृतीमध्ये एखादा ठराव साधारणतः अनेक विभागांच्या अनुमोदनासह दाखल केला जातो आणि बहुतेक ठराव बिनविरोध मान्य केले जातात.

माझा ठराव हा मे मध्ये दाखल केला गेला होता. पण तीन महिने मला कोणच्याही विभागाकडून काहीच कळवले गेले नाही. मी बौद्ध संपत्ती, मक्तेदारी विरोध, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान अशा विषयांवरील अनेक विभागांच्या अध्यक्षांना आणि प्रतिनिधींना भेटलो ठरावाबाबत त्यांचे काही प्रश्न असतील तर त्यावर चर्चा करण्याची तयारी देखील दाखवली. कोणी माझ्याशी बोलायलाच तयार नव्हते.

माझ्याशी कोणी बोलत नसले तरी नंतर असे आढळून आले की याबद्दल खूप काही बोलले जात होते. मी न्यूयॉर्कच्या सभेसाठी जाण्याच्या एक आठवडा पूर्वी मला तातडीचा निरोप आला की ठरावाच्या संदर्भात माझ्याशी फोनवर बोलण्याची नितांत गरज आहे. मला असेही सांगण्यात आले की हा फोन मी एकट्याने घेऊ नये व ज्याचे नाव अधिकृत रीत्या ठरावावर नोंदले गेले आहे असा एक एबीएचा पूर्ण सभासद कॉल घेण्यासाठी उपस्थित असायला हवा. उघड होते की माझ्याशी बोलायला वयस्काच्या देखरेखीची आवश्यकता होती.

आम्ही तो कॉल केला. तो एक तास चालला. तो फारसा चांगला नव्हता. आमच्या मूळ संस्थापकांपैकी एक आणि आमचा संचालक मंडळ सदस्य आणि एबीए सभासद टिम स्टॅनले आणि येल लॉ स्कूलचा स्वयंसेवक मिशा ग्यूटेर्रे माझ्या सोबत होते. दुसऱ्या बाजूला होते

एबीएच्या बौद्धिक संपत्ती अधिकार, मक्तेदारी विरोध, विज्ञान आणी तंत्रज्ञान व इतर विभागांतील आठ संतप्त एबीए सदस्य व प्रतिनिधी..

त्यांची भूमिका स्पष्ट होती. आम्ही तो ठराव मागे घ्यावा नाहीतर आम्हाला संपूर्ण बारच्या संतापाला सामोरे जावे लागेल. मक्तेदारी विरोध विभागाच्या प्रतिनिधीने म्हटले की त्यांच्या जर्नलमधले मी उद्धृत केलेले 75 लेख त्यांनी पाहिले आणि ते असे शपथपूर्वक सांगू शकतात की त्यातील एकही लेख हा त्या कर्मचार्यांनी स्वतःच्या वेळेत लिहिला होता. आणि म्हणून तो सरकारच्या कामकाजाच्या अखत्यारीतला लेख नव्हता. त्यातला एकूण एक लेख हा खाजगी मालमत्ता आहे या कल्पनेबद्दल मी अविश्वास दर्शवला पण तो त्यावर ठाम होता. त्या लेखांतील मोजून 17 लेख हे फेडरल ट्रेड कमिशनच्या आयुक्तांनी पदावर असताना लिहिले होते हे मला चांगले आठवत होते. आणि मला आश्चर्य याचे वाटत होते की फेडरल ट्रेड कमिशनच्या पदसिद्ध अधिकार्याने आयोगाच्या नियमांच्या अंमलबजावणीतील अग्रक्रमांची बारला दिलेली माहिती ही "कामकाजाच्या दरम्यान" केलेली कृती कशी नसू शकते.

विज्ञान विभागातील स्त्री सदस्यांनी सांगितले की मी जर ठराव सभेसमोर आणला तर ते माझ्या हितसंबंधांतील अंतर्विरोधाबद्दल आवाज उठवतील. माझा थोडासा आ झाला आणि मी विचारले हे कशा प्रकारचे अंतर्विरोध आहेत बरे. त्या म्हणाल्या की मी माझी सर्व कारकीर्द ही सरकारी माहिती उपलब्ध करून देण्यासाठी घालवली आहे, शिवाय माझ्यात आणि जॉर्जियात कायदेशीर विवाद चालू आहे त्यामुळे माझा या ठरावात खाजगी हितसंबंध गुंतला आहे व तो मी स्पष्ट केलेला नाही. त्यांचा सूर खरेच फर घाणेरडा व घृणेचा होता व त्यांनी नक्कीच सभेतही तो लावून धरला असता.

बौद्धिक संपत्ती अधिकार विभागाच्या प्रतिनिधींनी तर कमालच केली. ते म्हणाले की मला समजलेला कायदा अत्यंत चुकीचा आहे. कदाचित कर्मचार्यांनी लिहिलेले शब्द हे सरकारचे कामकाज मानता येतील पण एकदा त्यांची फॉन्ट निवडून अक्षरजुळणी झाली, त्यांची पाने बनून त्यांना क्रमांक आले की त्या कदाचित पूर्वी सार्वजनिक संपत्तीच्या गाभ्याभोवती प्रकाशकाच्या कॉपीराइटचा एक थर निर्माण होतो. अधिकार मिळतो आणि ते सार्वजनिक जगात राहू शकत नाही. आणि आता ते लोकांना उपलब्ध करून देणे म्हणजे प्रकाशकाच्या कॉपीराइटचे उल्लंघन आहे. मला वाटते की असे म्हणणे वेडेपणाचे आहे आणि अमेरिकेच्या कॉपीराइटचा कायद्यात न बसणा रे आहे. फॉन्टच्या निवडीत आणि पानांच्या रचनेसाठी कॉपीराइटचा प्रश्नच येत नाही. त्या लेखाचा प्रत्यक्षातला सह-लेखक असेल त्यालाच फक्त कॉपीराइटचा हक्क पोचतो.

आता, मी माझ्या मांडणीत कायद्याबद्दलची जी चर्चा केली होती ती माझ्या मनची नव्हती. खोलात जावून केलेल्या संशोधनावर ती आधारलेली होती आणि या प्रकल्पासाठी माझ्या सल्लागार मंडळावर निवडलेल्या मान्यवर कॉपीराइट तज्ज्ञांनी ती तपासलेली होती. माझी खात्री होती की आमची कायद्याची समज बरोबर च आहे. आम्ही आमच्या मनचे काही मांडत नव्हतो आणि धूळफेकही करत नव्हतो.

हे स्पष्ट होते की ते आमच्यावर सभेमध्ये ते शक्य तेवढा चिखलफेक करणार आहेत. मला तेही चालले असते पण गोष्ट आणखीच वाईट होती. त्यांनी मला सांगितले की आठ विभागांनी अगोदरच आपल्या प्रतिनिधींना या ठरावाला विरोध करण्याचे आदेश दिलेले आहेत, त्यामुळे

'कोड स्वराज'वरील टिपण

सभेत मी कशी आणि किती मुद्दे सूद मांडणी करतो याला काहीच अर्थ नव्हता कारण मते आधीच फिरवली गेली होती. मला असे वाटत होते की त्यांची प्रत्येक गोष्ट ही चुकीची होती पण त्यांचे हे म्हणणे मला नक्कीच पटले होते की जर आम्ही तो ठराव मांडायची हिंमत दाखवली तर आमची त्या सभेत कत्तल केली जाईल. मला यामध्ये जिंकण्याची काडीचीही शक्यता दिसत नव्हती म्हणून अखेर मी माझी न्यूयॉर्कची ट्रीप निघण्याच्या नियोजित वेळेच्या दोन दिवस आधी रद्द करून टाकली.

आर्थिक चणचण पुन्हा एकदा डोके वर काढते

मी प्रतिनिधी सभेत कत्तल होणार असती तरी बाजू मांडायला गेलोही असतो, पण माझ्यासमोर दुसरा एक प्रश्न उभा राहिला. मी आमचे 2.50 लाख डॉलर फार जपून वापरत होतो. त्यातली फक्त 2/3 रक्कम मी खर्च केली होती. माझा विचार असा होता या मिटींग नंतर खर्च वाढवावा आणि तो कसा व किती वाढवायचा हे त्या एबीए मिटींग मध्ये काय झाले त्यावर ठरवायचे. जूनच्या सुरुवातीलाच मी कामाचा अहवाल पाठवला होता. आमचा दुसरा हप्ता 31 जुलैला यायला हवा होता. आमचा अहवाल दिल्यानंतर देखील मला आमच्या प्रकल्प संयोजकांकडून काहीच कळले नव्हते किंवा फाउंडेशनच्या अनुदान हाताळणार्या कर्मचार्यांकडूनही काही कळले नव्हते. म्हणून मी चौकशी केली होती की अहवाल बरोबर आहे ना, सगळे काही ठरल्यानुसार होत आहे ना? सगळे चांगले दिसते आहे असेच ऐकायला मिळत होते.

जुलै 31 जवळ आली तसे मी बँक खाते वारंवार पाहू लागलो पण रक्कम काही जमा झाली नव्हती. त्यांनी निश्चित केलेल्या तारखेच्या दोन दिवस अगोदर मला एक लिखित सूचना मिळाली की ते पैसे देणार नाहीत. त्याचे कारण हे दिले होते की आम्ही अनुदानाचा योग्य उपयोग केला नव्हता कारण आम्ही अनुदानातील पुरेसा पैसा खर्च केला नव्हता. मला सविस्तर अंदाजपत्रक अजून द्यायचे होते. ठरवलेल्या उद्दिष्टामध्ये कोणते बदल झाले आणि महत्वाचे म्हणजे या पुढे आम्ही कुठल्या गोष्टींवर किती पैसा खर्च करणार आहोत याचा तपशील त्या अंदाजपत्रकात आला असता. आमचे भविष्यातील आराखडे पुरेसे सविस्तर सादर केले होते वा नाही हे कळायला काही मार्ग नव्हता आणि दुसरा हप्ता मिळेल की नाही हे कळत नव्हते. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर आम्ही झालेल्या कामाचा अहवाल देण्याच्या पद्धतीवरून पुढील कामाच्या आगाऊ परवानगीच्या पद्धतीवर आलेलो होतो व परिणामतः आमची संस्था कोलमडली होती.

मी एक मध्यममार्ग सुचवला. तो म्हणजे हा अनुदान प्रकल्प गुंडाळावा आणि आपापल्या मार्गाने जावे. मी हातात उरलेला पैसा माझ्याकडेच ठेवीन आणि 2.50 लाख डॉलर कसे खर्च झाले त्याचा हिशोब देईन. आणि ते पुढील अनुदान देण्याचे थांबवतील. अनुदानाचे उरलेले 6.50 लाख डॉलर ते त्यांच्याकडेच ठेवतील. आमचे काही खरेच चांगले जमत नव्हते. फाउंडेशनने ते दुसऱ्या कुठल्या तरी मोठ्या, सातत्याने टिकाऊ काम करणार्या, स्थिर महसूल मिळवून देणार्या आणि व्यावसायिक विकास अधिकारी असणार्या संस्थेला अनुदान दिले तर ते जास्त चांगले झाले असते.

माझ्या सारख्य विनाफायदा काम करणाऱ्या संस्थांना फाउंडेशनसारख्या संस्थांसोबत काम करणे नेहमीच कठीण जाते. प्रत्यक्ष व्यवहारावर भर देणाऱ्या इंटरनेट संस्थांमधल्या मला समकक्ष सहकार्यांबरोबर मी अनेकदा संवाद केला आहे आणि उद्दिष्टांसाठी पैसे उभे करण्याचा झगडा कधीच न संपणारा आहे असे आढळले आहे. खूपशी फाउंडेशनस त्यांच्या कार्यक्रमपत्रिकेवर असलेल्या किंवा त्यांच्या भव्य योजनांना पैसे पुरवण्यास तत्पर असतात, म्हणजे कार्यक्रम अधिकार्याच्या डोक्यात असलेली एखादी कार्यशाळा किंवा त्यांना पाहिजे असलेले एखादे सॉफ्टवेअर. पण तुम्ही जर या मंडळींकडे गेलात आणि तुम्ही काय करत आहात ते सांगितले तर ते अशावेळी म्हणतात "आम्हाला काहीतरी नवे करणाऱ्याला पैसे द्यायचे आहेत, चालू कामासाठी आम्ही अनुदान देत नाही."

सर्वाना "नवे" काम करायचे वेड असते तेव्हा एखाद्या दीर्घ पल्ल्याच्या कठीण आणि विशिष्ट कामाचे लक्ष्य समोर ठेऊन काम करणाऱ्यांना फार जड जाते. हा प्रश्न फक्त विना नफा काम करणाऱ्या संस्थांचा नाही. माझे मित्र सिलिकॉन व्हॅली मध्ये नवे काम उभे करणाऱ्या कंपनीतल्या माझ्या मित्रांना त्यांच्या गुंतवणूकदारांकडून असेच अनुभव येतात. त्यांना त्यांच्या कंपनीत नव्या नव्या कल्पना घेऊन खेळायचे असते. आधीपासून काम करत असलेली माणसे आणि त्यांचे चालू असलेले काम यासाठी पैसे देणे त्यांना आवडत नाही. त्या सर्वाना खरेखुरे काम करणाऱ्या घोड्यापेक्षा चमकदार काल्पनिक जनावरे जास्त जवळची वाटतात.

"पब्लिक रिसोर्स"चे नशीब चांगले राहिले आहे. आम्हाला दोन ठिकाणाहून पैसे मिळाले आहेत. प्रथम म्हणजे ब्रिटनमधील "अर्काडिया" आणि ही लिस्बेट रॉझिंग आणि पीटर बल्ड्विन यांची सेवाभावी संस्था यांसारख्या दीर्घपल्ल्याचा विचार करणाऱ्या काही फाउंडेशनसनी आम्हालावर्षानुवर्षे साथ दिली आहे. "ओमिद्यार नेटवर्क" कडून आम्हाला सुरुवातीलाच मदत मिळाली आणि जेव्हा गूगलने त्यांच्या 10 वर्षांच्या पूर्तीसाठी "जग बदलणाऱ्या कल्पनांसाठी" पांच वीस-वीस लाख डॉलरची बक्षिसे दिली तेव्हा त्यापैकी एक बक्षीस आम्हाला मिळाले.

आमचा पैशाचा दुसरा स्रोत म्हणजे ज्या लोकांनी सिलिकॉन व्हॅलीमध्ये काम करून पैसे मिळवले होते आणि त्यांना त्याची थोडीफार परतफेड करायची होती असे लोक, ज्यांना मी फार वर्षांपासून ओळखत होतो. उदाहरणार्थ, अलेक्झांडर मॅकगिलिव्हरे हे सुरुवातीच्या काळात गूगलमध्ये वकील होते आणि नंतर ट्विटर मध्ये जनरल काउन्सेल झाले. त्यांनी ट्विटर सोडले आणि ते अमेरिकेचे उपमुख्य तंत्रज्ञान अधिकारी झाले आणि त्यांची सरकारी नोकरी सुरु होण्यापूर्वी त्यांनी आपल्या सेवाभावी फंडची व्यवस्था बघणाऱ्यांना मला दहा हजार डॉलर्सचा चेक पाठवायला सांगितला. नंतर ओबामा यांचे व्यवस्थापन सोडताना त्यांनी आम्हाला तसाच आणखी एक चेक पाठवला.

तसेच अमेरिकेचे माजी सहाय्यक अर्ॅटर्नी जनरल, गिल एलबाझ आणि त्यांची पत्नी एलिसा आम्हाला सुरुवातीपासून दरवर्षी मदत करतात. त्यानंतर गिलची कंपनी गूगलने आयपीओच्या आधी विकत घेतली आणि त्यांनी मिळालेला फायदा महत्वाच्या ना नफा मिळवणाऱ्या विविध संस्थांना सद्दळ हाताने दिला.

आमचे प्रतिनिधित्व करत असलेल्या 9 वकील कपन्या, आमचे कंत्राटदार आणि आमचे संचालक मंडळ यांच्या बरोबरीने त्यांचीही नावे मी "पब्लिक रिसोर्स"च्या माहिती पानावर

'कोड स्वराज'वरील टिपण

टाकली आहेत. आमची संस्था इतर सरकारी किंवा सार्वजनिक संस्था सारखी ना नफा तत्त्वावर चालणारी असल्यामुळे आम्ही कोण आहोत आणि आम्हाला आर्थिक मदत कोतून मिळते या बद्दल पूर्णतः पारदर्शक असणे हे आपले कर्तव्य आहे असे मला वाटते आणि मी जे म्हणतो त्याप्रमाणे मी चालतो. आमचे हितसंबंधांमध्ये अंतर्विरोध, "व्हिसलब्लोअर", निधीचा विनियोग, वित्तीय नियंत्रण, आणि इतर कॉर्पोरेट धोरणे यांबद्दलचे नियम खूप कडक व काटेकोर आहेत आणि त्याबद्दल ना-नफा संस्थांची तपासणी करणाऱ्या ग्राईडस्टार या संस्थेकडून आम्हाला सोन्याचा शिक्काही मिळाला आहे.

अशा प्रकारची सढळ मदत असून सुद्धा आर्थिक टंचाई नेहमीच असते. 2016 मध्ये कंत्राटदारांचे पैसे देण्यासाठी 12 महिन्यातले 8 महिने मी विना पैसा काम केले. 2017मध्ये पगार पुन्हा घ्यायला लागल्यावर चांगले वाटले पण जेव्हा फाउंडेशनने अंग काढून घेतले तेव्हा मी परत आमच्या पगार काढणाऱ्या कंपनीला सांगितले की डिसेंबर पासून माझा पगार पुन्हा बंद असणार आहे.

मी जास्त पगारदार नोकर ठेवत नाही (खरे म्हणजे मीच फक्त तसा पगारदार नोकर आहे) कारण आर्थिक निधी नेहमीच अनियमित असतो आणि आमचे आवश्यक नेहमीचे खर्च कमी ठेवला तरच आम्ही दुष्काळात पण तगून राहतो.

पण एवढे मात्र बिनचूक लक्षात घ्या, तसा मी एकटा पगारदार नोकर असलो तरी "पब्लिक रिसोर्स" ही देवाशपथ खरीखुरी, प्रमाणित सेवाभावी संस्था आहे, ती एखाद्या कंपनीच्या स्तरावर काम करते, आणि लाखो लोकांना सेवा पुरवते. आम्हाला नेहमीच मान्यवरांचे संचालक मंडळ लाभले, त्याने खूप मदत केली आहे, आमचे कंत्राटदार या व्यवसायातल्या सर्वात चांगल्या कंत्राटदारांपैकी आहेत, इंटरनेटवर माझी मुळे खोलवर रुतलेली असल्यामुळे सिलीकॉन व्हॅली मधील कुठल्याही स्टार्ट-अप कंपनीला हेवा वाटावा इतका होस्टिंग, कार्यालये आणि इतर सुविधांचा लाभ घेऊ शकलेलो आहे.

जेव्हा आम्हाला मोठ्या रक्कमेचे अनुदान मिळते त्यावेळी जास्त कार्मचारी कामावर घेण्याच्या ऐवजी मी ते पैसे भांडवली खर्चासाठी वापरतो. उदाहरणार्थ अमेरिकन अपीलांच्या न्यायालयामध्ये व्यक्त झालेल्या मतांबद्दलचे 6 लाख डॉलर ग्रंथ विकत घेतले, किंवा 2.5 लाख हे सुरक्षा मानके विकत घेण्यासाठी वापरले, 3 लाख डॉलर हे इंटरनेट आर्काइव्हकडून 1891 मध्ये अमेरिकन अपील कोर्टाचे नववे सर्किट जेव्हा प्रस्थापित झाले तेव्हापासूनच्या कामकाजाची 35 लाख पाने स्कॅन करून घेण्यासाठी खर्च केले.

मी मुद्रण का करतो

अनेक लोकांनी मला सांगितले की मी "किकस्टार्टर" सारख्या "क्राउडसोर्सिंग" मंचावरून सर्वसाधारण लोकांना आवाहन करून पैसे मिळवावे. मी काही वेळा तसे करायचा प्रयत्न केला आहे. पण मला त्यामध्ये यश मिळालेले नाही. तुम्ही जेव्हा लोकांना एखादे नवीन कोरे हाडूच देणार असता किंवा एखादे पुस्तक किंवा इतरत्र कोठेही उपलब्ध न होणारी एखादी ठोस गोष्ट लोकांना देत असता तेव्हा किकस्टार्टर सारखा मंच चांगला ठरतो. पण एखाद्या चांगल्या मोहिमेसाठी त्यातून मदत होणे कठीण असते, तुम्ही उत्तेजनार्थ पुस्तके देत असलात तरीही.

मी सुट्टीच्या काळात लोकांना छोट्या रकमेच्या आर्थिक मदतीसाठी विनंती करूनही पाहिली आहे. पण खरे सांगायचे झाले तर लोकांना असे पैसे देण्यासाठी इतर अनेक योग्य ठिकाणे आहेत. आणि मी लोकांना वैयक्तिक मदत द्यायची असेल तर त्यांनाच मदत करण्याचा सल्ला देईन. उदाहरणार्थ नेटवर्कचे काम करणार्ह्या एफएफ सारख्या संस्था किंवा इंटरनेट आर्काइव्ह जे खूप सार्थ्यालोकांपर्यंत पोचते किंवा "खरे खुरे काम करणार्ह्या" अन्न बँका, आपत्कालीन साहाय्य देणार्ह्या अथवा अन्य सेवाभावी संस्था किंवा मोहिमा.

क्राउडसोर्सिंग पद्धतीने लोकांना आवाहन करून साहाय्य मागण्याच्या मोहिमा, मग त्या आर्थिक मदत उभी करण्याच्या असोत किंवा "पेसर"ची फी अशा एखाद्या प्रश्नाकडे लोकांचे लक्ष वेधण्यासाठी असोत, त्या चालवणे मोठे कष्टाचे काम असते. माझा अनुभव असा आहे की तेवढेच श्रम माझ्या मुद्रणाच्या कामात घालणे माझ्यासाठी जास्त कार्यक्षम ठरते. कारण ते सर्वसाधारण आवाहन करण्याऐवजी नेमके लक्ष्य समोर ठेवते. उदाहरणार्थ आम्ही भारतामधील इमारतीचे कोड हे एचटीएमएल मध्ये जेव्हा खूप चांगली चित्रे वापरून पुन्हा लिहिले तेव्हा मी त्याचे सुंदर कव्हर जॅकेट असलेले पुढच्याच्या कव्हरचे 2-खंडातले ग्रंथ छापले, त्यामध्ये चांगली चित्रे व आकृत्या टाकल्या, मध्ये मध्ये भारतातील जुन्या इमारतींची चित्रे टाकली. ते पॉइंट बी स्टुडियोने डिझाइन केले आणि मी फक्त डझनभरच प्रती काढल्या पण त्या प्रेक्षणीय होत्या.

मी जे काम करत होतो त्यात किती मोठ्या शक्यता आहेत हे दाखवण्यासाठी त्या प्रती या सॅम पित्रोदा आणि ब्युरो ऑफ इंडियन स्टॅण्डर्ड्स सारख्या लोकांना पाठवल्या. मला त्यांना हे दाखवायचे होते की मी माझे काम किती गंभीरतेने करत आहे आणि माझे श्रम खरेखुरे आहेत आणि या सार्थ्या कामातून मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा प्रत्यक्षात येत आहेत.

त्याचप्रमाणे, मी डेलावेयर कॉर्पोरेट कोडची एक अवैध आवृत्ती तयार केली, ज्याला सेक्रेटरी ऑफ स्टेटच्या प्रवानगीशिवाय छपण्यासाठी तत्त्वतः कैदेची सजा होणे शक्य होते, तेव्हा प्रश्नाकडे त्यांचे लक्ष आकर्षित व्हावे म्हणून मी ते सेक्रेटरी ऑफ स्टेट आणि अर्ॅटर्नी जनरल यांचेकडेही प्रती पाठवल्या.. नवीन अर्ॅटर्नी जनरल बो बिडेन यांच्याशी एका मित्रामार्फत वैयक्तिक संपर्क असूनही, त्यांच्याकडून त्यावर मला परत कसलाही प्रतिसाद मिळाला नाही.

भारतातील अतिथी सन्मानाच्या एक पद्धतीपासून स्फूर्ती घेऊन मी बरीच घोषणापत्रे व भाषणे छापली आहेत. भारतात प्रमुख पाहुण्यांना एक सुशोभित केलेले प्रशस्ती पत्र छापून दिले जाते. गांधीना भाषणाला गेल्यावर अशी खूप सारी प्रशस्ती पत्रके मिळाली होती. ही प्रशसापत्रे ही नटवलेली, कोरीवकाम केलेली, चौकटीत बसवलेली आणि ज्यांना द्यायची त्यांच्या वैशिष्ट्यांचे गुणगान करणारी असतात. मी जी थोडी पाहिलेली आहेत ती फारच सुंदर होती आणि मी अशी पत्रे स्कॅन करून इंटरनेटवर टाकण्यासाठी कुठल्या स्रोताकडून मिळतील ते मी डोळ्यात तेल घालून पाहत असतो.

मी जेव्हा न्यायालयात अर्ज करत नसतो तेव्हा मी माझा बराच वेळ हा गांधीची पोस्टर्स छापण्यातही घालवला आहे आणि ती काही मी साबरमती आश्रमाला दिली आणि काही मी अमेरिकेतील माझ्या विविध कामात मला मदत करणार्ह्यांना दिली. मला गांधीची पोस्टकार्डे,, कायद्यांची रेखाचित्रे आणि इतर काही कलात्मक गोष्टी छापण्यासाठी आवडते. आणि (सांगायचेच

'कोड स्वराज'वरील टिपण

झाले तर) मी असे सांगू शकतो की मी इच्छेनुसार लेबले आणि पोस्टाची तिकीटे छापण्यात चांगलाच हुशार आहे आणि पॅकेज तयार करण्यात माझा हात फार थोडे धरू शकतात.

मी असे नटवून सविस्तर छापण्याचे काम करतो त्याचे एक कारण हे आहे की मला मुळात मुद्रण आवडते. पण हे मन लावून काम करण्याचे लक्षण देखील आहे. मी जेव्हा सरकारी मानके मोकळी करण्यासाठी काम करत होतो. मी मोठ्या आकाराचे "प्रोक्लेमेशन ऑफ प्रॉमलेशन" ची मोठ्या आकाराची प्रत 19"x22" लालभडक पाकिटात घालून बुडबुडे असलेल्या लिफाफ्यात जॉर्जियाच्या सभापतींना पाठवले. त्यांना काही ते फारसे आवडले नाही, पण त्यांना माझे म्हणणे नक्कीच पोचले होते आणि मला खात्री होती की त्यांनी तोपर्यंत हेही समजून घेतले असणार की त्यांच्या कडून उत्तर मिळाले नाही तर निघून जाणाऱ्यांच्यातला मी नाही. तेच घोषणापत्र मला माहित असलेल्या वकीलाला पाठवले आणि त्याला एवढा आनंद झाला की "पब्लिक रिसोर्स" वरील खटल्यासाठी मोफत काम करायचे त्यांनी ठरवले.

अशा तरुहने कष्ट घेऊन छापलेल्या वस्तू हातात मिळाल्यावर त्या लक्षात राहण्याची शक्यता जास्त असते.: उच्चपदस्थ खाजगी किंवा सरकारी अधिकारी मंडळींना एखादा लिफाफा नुसता पोचवणे एवढ्याने ज्याला पाठवले तो त्याची दखल घेइल असे काही नसते. मला आशा असते की माझी छपाई पाहून स्वीकार करणाऱ्याला समजेल की मी बऱ्यापैकी वेळ व कष्ट घालून हा दस्तऐवज बनवला आहे आणि त्यामुळे कदाचित दस्तऐवजावर विचार करण्यात तो थोडा वेळ घालेल.

काही लोकांना छापील प्रत अजिबात आवडत नाही किंवा त्यांना मी काय म्हणतो ते आवडत नसेल. जेव्हा मी मानकांच्या छापील प्रती व त्याबद्दलचा अहवाल एका मोठ्या खोक्यात घातला आणि त्यावर लाल, पांढऱ्या आणि निळ्या झिरमळ्या अमेरिकेच्या झेंड्यासारख्या दिसतील अशा चिकटवल्या तेव्हा अमेरिकन नॅशनल स्टॅंडर्ड इन्स्टिट्यूट यांना वाटले की मला वेड लागले आहे. व्हाईट हाऊस मध्ये कॅस सनस्टाइन यांनी त्यांच्या कर्मचार्यांना सांगितले की पाठवणाऱ्याला हे परत करा. आणि ते एका मोठ्या प्लास्टीक बॅगमधून ते परत आले.

याउलट मी व्हाईट हाऊस मधील जॉन पोडेस्टाचे सहाय्यक यांच्या कडून असे ऐकले की माझ्याकडून येणारे लिफाफे किंवा पाकिटे वेस्ट विंगला घेऊन येताना पत्रे घेऊन येणाऱ्या कर्मचार्यांना खूप आनंद व्हायचा. अमेरिकेचे आर्किव्हिस्ट यांना ते पॅकेज आवडले आणि त्यांनी मला ईमेल पाठवली "फारच उमदे पार्सल आहे." कॉग्रेसमन डॅरल इसा अमेरिकेच्या झेंड्याच्या आकाराच्या खिरमळ्या पाहून उडालेच आणि त्याचा फोटो त्यांनी ट्वीट केला. फेडरल ट्रेड आयोगाने जॉन लीबोव्हिट्झ यांनी मला नोट पाठवली की त्यांना पॅकिंग आवडले. आणि त्यांना दुप्पट आश्चर्य याचे वाटले की बॉइंग-बॉइंग ने या लोक प्रिय ब्लॉग्रे या बद्दलची बातमी दिली होती माझा कायद्यावरील टिप्पणीचा मसुदा त्यांनी छापला होता. आता हे कोणाला माहित होते की फेडरल ट्रेड आयोगाचे अध्यक्ष ब्लॉग देखील वाचत असतील?

(जवळ जवळ) सर्व मानवी ज्ञानाची उपलब्धता

एकीकडे आटलेला निधी आणि दुसरीकडे एबीएने केलेली गुडघा-मोड या दोन्हीमुळे सरकारी कामकाजाच्या प्रकाशनासंबंधीचा अहवाल लिहून ग्रंथालयांची फी आणि इंटरनेट आर्काइव्ह

आणि अनेक प्रकाशकांना तो पाठवून ते जे काही करत आहेत ते बेकायदेशीर आहे असे कळवण्याचे काम करायला माझे मन अजिबातच राजी नव्हते. पण याशिवाय आणखीही एक कारण होते ते म्हणजे मी माझी रणनीती बदलण्याचा विचार करत होतो.

मी जेव्हा हे संशोधन हाती घेतले तेव्हा माझ्यासमोर तीन मोठे प्रश्न होते. पहिला म्हणजे या प्रश्नाचे कायद्याच्या अंगाने विश्लेषण करणे. ते मी पूर्ण केले होते. दुसरा म्हणजे सरकारचे कामकाज असलेली प्रकाशने शोधून निश्चित करणे. इथेही, याबाबत आम्ही केलेल्या निदानाबद्दल आम्ही समाधानी होतो. तिसरी समस्या होती की शोधपत्रिकांमधील त्या लेखांच्या प्रती मिळवणे. मला प्रथम असे वाटत होते की आम्हाला ग्रंथालये शोधपत्रिकेचे अंक घेऊन जायची परवानगी देतील आणि नंतर इंटरनेट आर्काइव्ह त्याचे स्कॅन करेल. आमच्या अनुदानातील अंदाजपत्रकातील सर्वात मोठा निधी ग्रंथालयांवर आणि इंटरनेट आर्काइव्हच्या या प्रचंड कामावर खर्च होणार होता.

एक एक लेख ओढून काढायचा हे जरा जिकीरीचे काम वाटत होते. ग्रंथालये सहसा धोका पत्करायला तयार नसतात पण दोन ग्रंथालयांनी त्यावर गंभीरपणे विचार करायचे मान्य केले. पण हे सर्व लेख डेटाबेसमध्ये समाविष्ट होते आणि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमात उपलब्ध होते, म्हणून स्कॅनचे काम हे तसे अनावश्यकच होते. कोणालाही सरळपणे प्रकाशकांच्या संकेतस्थळावर जाऊन लॉग-इन करता येत नाही. कारण कठोर कायदेशीर कलमे आणि तांत्रिक बंधनांमुळे ते कुलूपबंद करून ठेवलेले असते. हे विद्वत्क्षेत्रातील संशोधन फक्त मर्यादित तरुनेच वापरता यावीत यासाठी ही बंधने असतात. .

एक तरुण कझाकस्तान मधील शास्त्रज्ञ अलेक्झांड्रा एलबाकियान यांना अशाच प्रकारची अडचण आली होती जी जगभरच्या तिच्या समकक्ष शास्त्रज्ञांना आणि सहकार्यांना देखील आली होती. ज्ञान हे कुलूपबंद केलेले होते, त्याचे वासाहतीकरण झालेले होते व त्यामुळे मूठभर श्रीमंत आणि झगमगीत विद्यापीठांमधील श्रीमंतांसाठी ते ज्ञान मुक्तपणे उपलब्ध होते पण बाकी जगावर मात्र कडक बंधने होती. अलेक्झांड्राने यावर काहीतरी करायचे ठरवले आणि तिने "साय-हब" या नावाची एक व्यवस्था उभी केली, जी रशियात स्थित होती आणि तिच्याद्वारे शोधपत्रिकांमधील 6.6 कोटी लेख उपलब्ध होऊ लागले.

सार्वत्रिक जगातील ज्या शास्त्रज्ञांना विद्वत्क्षेत्रातील साहित्य पूर्वी उपलब्ध नव्हते त्यांच्यासाठी साय-हब कमालीचे उपयोगी ठरत आहे. 2017 मध्ये साय-हबच्या माध्यमातून सर्वात जास्त, 2.49 कोटी लेख चीन मधून डाउनलोड झाले. दुसरा क्रमांक होता भारताचा, जिथून 1.31 कोटी लेख डाउनलोड झाले. तिसरा देश होता अमेरिका जिथून 1.19 कोटी लेख उतरवले गेले. हे सरळ सरळ या गोष्टीचे द्योतक होते की शास्त्रीय साहित्य मिळण्यावर सार्वत्रिकांना जगभर केवढी मोठी बंधने होती. ब्राझील, इराण, इंडोनेशिया, रशिया, आणि मेक्सिको यांनी देखील या डाटाबेसचा भरपूर उपयोग केला आहे.

प्रकाशकांना हे बिलकुल पसंत पडलेले नाही आणि आपले भरमसाट भत्ते आणि वाममार्गी मिळकतीचे रक्षण करण्यासाठी पूर्ण शक्तीनिशी ते अलेक्झांड्रावर तुटून पडले आहेत. प्रकाशकांना भरपाई द्यायला हवी आहे, पण कॉपीराइटचा अयोग्य व अस्थानी आग्रह आणि नको त्या कायदेशीर हिकमती यामुळे त्यांची नैतिक बाजू सध्या डळमळीत झाली आहे. त्यांनी

'कोड स्वराज'वरील टिपण

तिच्यावर न्यूयॉर्क मध्ये खटला भरला आणि तिच्या अनुपस्थितीत लाखो डॉलरचे निकालपत्र मिळवले आणि न्यायालयातून तिच्या विरोधात तिला तिची संकेतस्थानांची नावे व इंटरनेट सेवा काढून घ्याव्यात वगैरे सारखे आदेश मिळवले. आणखी बरेच खटले अजून देखील चालू आहेत.

मी अलेक्झांड्राला कधीच भेटलेलो नाही. माझे काही मित्र तिला ओळखतात पण आमचा कधी संपर्क नाही. मी एकदा तिची यू ट्यूब वरची मुलाखत पाहिली आहे. ती स्वतःचा आब चांगला सांभाळून होती आणि खूप लहानही वाटत होती. आणि तेवढीच मोठ्या धीराचीही.

...

एप्रिलमध्ये मला प्रत्येकी आठ टेराबाइट क्षमता असलेल्या आठ डिस्क ड्राइव्हज मिळाल्या. त्या सर्व डिस्कवर सारे मानवी ज्ञान किंवा निदान त्याचा बहुतांश भाग होता.. हा साय-हबचा मोठाच्या मोठा तुकडा होता. मी ती सारी माहिती दोन डिस्क रचनांवर हलवली. प्रत्येक रचनेमध्ये आठ डिस्कस होत्या आणि त्या अशा तऱ्हेनेने बसवलेल्या होत्या की त्यातल्या कुठल्याही दोन जरी खराब झाल्या तरी माझा डाटा सुरक्षित राहील. ही प्रक्रिया करायला दोनेक महिने लागले. मी दोनेक महिने तो डाटा तपासण्यासाठी घालवले. आणि मग मी त्या डिस्क रचना माझ्या ऑफिसमधून दुसऱ्या एका ठिकाणी हलवल्या.

सुरुवातीला हा डाटा तपासून पाहण्यामागे माझा हेतू माझ्या सरकारी कामकाजाच्या प्रकाशनाच्या प्रकल्पाचा भाग म्हणून होता. मी डाटाबेस कडे बदलण्याच्या हेतूने पाहत होतो की या लेखांमधील कोणते लेख हे सार्वजनिक क्षेत्रात मोडतील आणि त्यातले जे भाग सार्वजनिक क्षेत्रात टाकण्याजोगे असतील ते भाग वेगळे करून जास्तीत जास्त लोकांना उपलब्ध करून देण्याचा माझा विचार होता.

मला हे देखील महत्वाचे वाटत होते की लोकांना जे पटते त्याचा त्यांनी उभे राहून खंबीरपणे पुरस्कार केलापाहिजे. आणि म्हणून मी ट्विटर वर जाऊन सार्वजनिक जगाला मी काय केले आहे आणि मी ते का करत आहे ते सांगितले. हे सांगायची गरज होती. मी ती ट्विट्स या पुस्तकात परिशिष्ट म्हणून टाकली आहेत.

मी स्वतःशी ठरवले होते की सरकारच्या कामकाजाच्या प्रकाशनाबद्दलच्या संशोधनाचा अहवाल मी डिसेंबरमध्ये लिहून काढीन, पण मी तसे केले नाही. त्याऐवजी मी गांधी स्कॅन वर काम करत होतो आणि अनेक वर्षे माझ्या डोक्यात पिंगा घालत असलेल्या एका संज्ञेबद्दल विचार करत होतो.

ती संज्ञा म्हणजे "कोड स्वराज." मी या नावाकडे आलो तो रस्ता लांब आणि नागमोडी होता आणि त्या रस्त्याच्या सुरुवातीला वॉशिंग्टन डीसीची दलदल होती. मी चार वेळा वॉशिंग्टन डीसी मध्ये राहिलो आहे आणि अशी एकूण 15 वर्षे तिथे घालवली आहेत. मला हे शहर आवडते पण मी तिथून माझी सुटका करून घेतो तेव्हा मात्र मला आनंद होतो. 2007 मध्ये मी पुन्हा एकदा माझी सुटका करून घेतली होती.

फेडफिलिक्स, माझे सिनेमात घालवलेले दिवस

मी कायदा उपलब्ध करण्याचे काम करत असताना मी "पब्लिक रिसोर्स" संस्थेची स्थापना केली. मी 1990 च्या दशकात कायद्याची पदवी घ्यायचे ठरवले होते पण ते फार कठीण वाटले म्हणून मी पेटंट आणि एसइसीसारख्या मोठ्या डाटाबेसवर लक्ष केन्द्रित केले. पण वॉशिंग्टन डीसी येथे जॉन पोडेस्टा बरोबर त्यांच्यासेंटर फॉर अमेरिकन प्रोग्रेस साठी काही वर्षे मुख्य तांत्रिक अधिकारी म्हणून काम केल्यानंतर मी जॉनला सांगितले की की मला वाटते मी एखादी लहानशी सेवाभावी ना नफा संस्था चालवली तर मी जास्त कार्यक्षम राहीन. मी कॅलोफोर्नियाला परत आलो मी माझ्या टिम ओरेली या मित्राला विचारले, की तो मला त्याच्या मुख्यालयात ऑफीसची जागा भाड्याने देईल का आणि मी कामाला लागलो. ते वर्ष होते 2007.

मी काय करत आहे ते प्रथम मला स्पष्ट नव्हते. मी माझा बराचसा वेळ हा चित्रफितींवर काम करण्यात घालवला. मी स्वयंसेवकांना नॅशनल आर्काइव्हमध्ये पाठवून हजारो फेडरल सरकारच्या चित्रफितीच्या प्रती बनवल्या आणि आमच्या "फेडफिलिक्स" कार्यक्रमांतर्गत इंटरनेटवर टाकल्या. शिवाय आणखी चित्रफिती मिळवण्यासाठी मी नॅशनल टेक्निकल इन्फर्मेशन सर्व्हिस बरोबर एक संयुक्त प्रकल्प उभा केला की त्यांनी मला व्हीएचएस, बीटाकॅम आणि युमॅटिक टेप वरील चित्रफिती पाठवायच्या आणि मी त्या डीजिटाइझ करून डिस्क ड्राइव्हवर घालून परत द्यायच्या, आणि हे सर्व सरकारकडून कोणचाही मोबदला न घेता करायचे. अगदी मोफत मदत.

मी हे सुरू केले आणि मला ओबामांनी नव्याने भरती केलेले एक संरक्षण खात्याचे उप सचिव भेटले. सैन्याकडे चित्रफितीचा प्रचंड डाटाबेस आहे आणि त्यांच्याकडे अशी व्यवस्था आहे की सेवेतील सदस्य त्यांच्यासाठी डीव्हीडी बनवून त्यांच्या कामाच्या जागी पाठवण्याची विनंती करू शकत. यातील बर्‍याचशा चित्रफिती या आता डीक्लासिफाय केलेल्या म्हणजे लोकांसाठी खुल्या केलेल्या प्रशिक्षणार्थ बनवलेल्या चित्रफिती आहेत आणि ऐतिहासिक दस्तऐवज आहेत. त्यामध्ये उड्डाणाच्या इतिहासाच्या सुंदर चित्रफिती आहेत. मी त्याला 800 डीव्हीडी पाठवायला लावल्या. त्यामध्ये काही जुन्या लष्करी चित्रफिती होत्या जसे की "इलेक्ट्रीसीटी कसे काम करते" ज्या यू ट्यूबवर खूप लोकप्रिय झाल्या आणि मला अजूनही सतत प्रतिक्रिया येत असतात की त्यांच्या वर्गात सांगतात त्यापेक्षा या चित्रफिती विषय किती तरी चांगला समजावून सांगतात. सरते शेवटी, सर्व मिळून आम्ही 6,000 चित्रफिती इंटरनेट आर्काइव्हवर आणि यू ट्यूबवर टाकल्या आणि 7.23 कोटी प्रेक्षकांनी त्या पाहिल्या.

मी जेव्हा या सरकारी चित्रफिती पोस्ट करायला सुरुवात केली तेव्हा माझ्या यू ट्यूब चॅनलला "कटेंट आयडी" जुळल्याच्या सूचना येऊ लागल्या. जेव्हा एखाद्या आशयाचा निर्माता आपल्या स्वतःच्या चित्रफिती अपलोड करतो तेव्हा जर त्या मोठ्या माध्यम संस्था असतील तर ते यू ट्यूबवर त्यां चित्रफिती किंवा त्यांचे काही भाग एकसारखे असलेला इतर आशय आढळतो का ते शोधायला सांगू शकतात. असा आशय जुळलेला आढळला तर हा आशय निर्माता त्या दुसऱ्या माणसाची चित्रफिती मार्क करू शकतो आणि ती चित्रफिती काढून टाकावी अशी अधिकृत नोटीस पाठवू शकतो.

'कोड स्वराज'वरील टिपण

जर तुम्हाला अशी नोटीस मिळाली तर जोपर्यंत तुम्ही "कॉपीराइट स्कूल" (यामध्ये काय कायदेशीर आहे आणि काय नाही याबद्दलच्या अनेक प्रश्नांची उत्तरे द्यावी लागतात) मध्ये जात नाही तोपर्यंत तुमच्या खात्याला कुलूप लावले जाते. जर तुम्ही कॉपीराइट स्कूल मधून जर तुम्ही पदवी घेऊन आलात तर तुम्हाला तुमचे खाते परत खुले केले जाते पण तुमचा कायदेशीर मामला पूर्ण मिटत नाही तोपर्यंत तुम्हाला असलेल्या अधिकारांमध्ये कपात होते. जर तुम्हाला तीन वेळा असा धक्का मिळाला आणि तुम्हाला स्वतःचे समर्थन करता आले नाही तर तुमचे खाते बंद करण्यात येते. तुम्हाला जर असा धक्का मिळाला तर तुम्ही तुमचे प्रत्युत्तर देणारी नोटीस जारी करू शकता, जी वस्तुतः दुसऱ्या पक्षाला दिलेली अधिकृत कायदेशीर नोटीस असते. या टप्प्यापाशी तुम्ही त्यांच्या तथ्यांकथित मालकीची मालमत्ता काढून घ्यायचे नाकारले आहे या मुद्द्याच्या आधारे ते तुम्हाला न्यायालयात खेचू शकतात.

माझी अडचण अशी होती की मला शेकडो आशय निर्मात्यांनी एकत्र येऊन कोणत्याही प्रकारचे साधर्म्य सापडणे म्हणजे हक्कभंग आहे असे ठरवले होते, जरी ते साहित्य आधीपासून सार्वजनिक रीत्या उपलब्ध असले तरी (उदाहरणार्थ की सरकारी व्हीडीओग्राफरने जे काही चित्रित केले तेच दुसऱ्या नेटवर्कनेही चित्रित केले). मला आशय काढून घेण्याच्या ज्या गोष्टींसाठी नोटिसा मिळाल्या त्यामध्ये बहुतेक वेळा निर्मात्याची त्याच्या मालकी हक्काबाबत गल्लत झालेली होती किंवा त्यांनी सरकारला ते साहित्य वापरायचा कायमचा परवाना दिलेला होता. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर ते काम हे अमेरिकन सरकारच्या कामकाजाचा भाग होते.

मी चित्रफिती पोस्ट करायला लागलो त्या पहिल्या काही वर्षांमध्ये हे खोटे दावे मोडून काढायला खूप वेळा द्यावा लागला. 2011 पर्यंत 5,900 चित्रफितींसाठी केलेले 325 कन्टेन्ट आयडी दावे मला खोडून काढावे लागले. त्यापैकी फक्त दोन हे खरोखरच कॉपीराइटचा भंग करणारे निघाले. 1927 सालच्या थायलंडवरची एक मूक फिल्म आणि 1940 सालची टाइम कंपनीची फिल्म जी आर्काइव्हमध्ये जमा केलेली होती पण त्यावर देणगीदारांनी काही बंधने टाकलेली होती. बाकी सर्व साफ आणि मोफत होते. मी माझे निष्कर्ष लिहून काढले आणि अमेरिकेचे आर्किव्हिस्ट डेव्हिड फेरिरो यांना पाठवले.

2011 पासून चित्रफिती काढून घेण्याच्या धोरणाबाबत चॅनल शांत होते आणि लाखो प्रेक्षक मिळत ते पाहत राहिले. आमची 2014 मध्ये बॉब होप यांच्या ख्रिसमस स्पेशलवरून थोडी झटापट मात्र झाली. होप गेल्यानंतर त्याची व्हीडीयो कंपनी चालवणारे जेजो निर्माते होते ते आमच्याशी घाणेरड्या पद्धतीने वागले आणि त्यांनी दावा मागे घेण्याचे नाकारले. त्यांनी असा दावा केला होता की जरी ती चित्रफीत सैन्याच्या व्हिएतनाम येथील तळावर सरकारच्या मोठ्या खचने निर्माण केली गेली असली तरी सरकारला बॉब होपने त्याच्या ख्रिसमस स्पेशलचे फक्त मर्यादित हक्क दिले होते. बॉब होप यांचे सरकार बरोबरचे मूळ करार मिळाले नाहीत म्हणून मी चित्रफीत काढून टाकली.

मी 2007 मध्ये फेडफिल्क्स हा चॅनल निर्माण केला होता. तेव्हापासून लोकांनी एकूण 20,70,66.021 मिनिटे फेडफिल्क्स बघण्यात घालवली आहेत. सर्वांनी मिळून 394 वर्षांच्या बघण्याचा वेळ दिला आहे. नाहीतर धूळ खात असलेल्या त्या चित्रफितीसाठी हे चांगलेच म्हटले पाहिजे.

माझे अश्रूंचे बेट

त्यामुळे मला डिसेंबरमध्ये परत एकदा कॉपी राइट स्कूलमध्ये जावे लागले ही जरा आश्चर्याचीच बाब होती. या वेळी चार्ल्स गुगेनहाईम यांनी निर्माण केलेल्या "आशेचे बेट, अश्रूंचे बेट" ही फिल्म काढून टाकण्यासाठी आलेल्या नोटिसवरून हे घडले. एलीस बेट आणि अमेरिकेमध्ये देशांतर करून येणार्यांची ही सुंदर गोष्ट जीन हॅकमॅन यांनी कथन केली होती आणि नॅशनल पार्क सर्व्हिस ती दाखवत असे. जेव्हा नॅशनल टेक्निकल इन्फर्मेशन सर्व्हिसने ही फिल्म माझ्याकडे डिजिटाइज करायला 2008मध्ये पाठवली होती त्यानंतर मी ती चित्रफीत इंटरनेटवर टाकली होती व तिला 80 हजार प्रेक्षक लाभले होते. नॅशनल पार्क सर्व्हिसने फिल्मच्या संबंधात एक पानदेखील रचले होते आणि त्यावर मी इंटरनेट आर्काइव्हवर टाकलेल्या प्रतीचा पत्ताही दर्शवला होता आणि शिक्षकांना वर्गामध्ये त्या चित्रफितीचा उपयोग करावा यासाठी प्रोत्साहन दिलेले होते.

ही फिल्म काढून घ्यावी अशी सूचना वॉशिंग्टन मधील एका सोशॅलाइटकडून आली होती जी फिल्मच्या निर्मात्याची मुलगी होती आणि त्याच्या जाण्यानंतर कंपनी चालवत होती. तिचे असे म्हणणे होते की चित्रफितीची कमी गुणवत्तेची प्रत दाखवून आम्ही तिचे अवमूल्यन करत आहोत. आणि ही फिल्म फक्त नॅशनल पार्क सर्व्हिसने चालवलेल्या प्रेक्षागृहातच दाखवली गेली पाहिजे. आणि तिने माझ्यावर असाही आरोप केला होता की मी नॅशनल पार्क सर्व्हिसच्या खिशातले पैसे वापरून ती मोफत ऑनलाइनवर टाकत आहे.

मी अखेरची श्रेयनामावली काळजीपूर्वक वाचली. त्यामध्ये असे लिहिले होते की फिल्मचे निर्माते आणि दिग्दर्शक हे गुगेनहाईम होते आणि त्याचे "सादरीकरण" नॅशनल पार्क सर्व्हिसने केले होते. मी मुकाट्याने माझे कॉपीराइट स्कूल पूर्ण केले, यू ट्यूब आणि इंटरनेट आर्काइव्ह दोन्ही ठिकाणाहून लोकांच्या साठी टाकलेली चित्रफीत काढून टाकली आणि गैरसमाजाबद्दल क्षमा मागितली. पण मी बुचकळ्यात पडलो होतो.

मी असे पाहिले की गुगेनहाईम प्रॉडक्शंस हा व्हीडीयो अॅम्प्लॉन वर विकत होते. म्हणून मी माझ्यासाठी एक कॉपी मागवली आणि एक टिपण नॅशनल आर्काइव्हमध्ये डेव्हिड फेरिरो यांना पाठवले आणि त्यांनी ते त्यांच्या चलचित्र विभागाकडे पाठवले असावे, कारण एका आठवड्यात मला एका वरिष्ठ आर्कायव्हिस्टचे पत्र आले. त्यांनी नॅशनल पार्क सर्व्हिस बरोबर झालेल्या कराराची कॉपी पाठवली आणि त्यामध्ये स्पष्ट लिहिले होते की हे कंत्राटावर करून घेतलेले काम आहे आणि फिल्मच्या निर्मात्यांचा त्या कामावर "कोणताही हक्क राहणार नाही" आणि, माझ्या माहितीप्रमाणे, निर्मात्या कंपनीला करदात्यांच्या पैशातून ही फिल्म बनवण्यासाठी 3,25,000 डॉलर दिले गेले होते. शिवाय फिल्म बनवण्यासाठी अमेरिकन एक्स्प्रेस कडून देखील देणगी मिळाली होती. आणि इकडे ते अॅम्प्लॉनवर विक्री करून कॉपीराइटचा हक्कही सांगत होते आणि विक्रीचे पैसे स्वताःच्या खिशात देखील टाकत होते.

दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर त्यांनी मला पाठवलेली नोटीस ही रद्दबातल होती. त्यांचा कॉपीराइटच नव्हता. यू ट्यूब ने त्यांची पहिली चित्रफीत काढून घेण्यासंबंधीची नोटीस देण्यापूर्वी निर्मात्यांनी खोटी साक्ष दिल्यास शिक्षा होणे मान्य करून शपथ घेऊन सांगितले होते की त्यांचा फिल्मवर मालकी हक्क आहे. त्यांनी शपथेवर सांगितले होते त्यांची नोटीस खोटी

'कोड स्वराज'वरील टिपण

निघाली तर त्यांना कायदेशीर दंड होईल. एवढेच नाही त्यांना यासंबंधी पाच खोक्यांमध्ये बरोबरच्या खुणा कराव्या लागल्या होत्या आणि त्यामध्ये प्रत्येक ठिकाणी कायदेशीर शपथ घेऊन सांगायचे लागले होते की मी त्यांच्या कॉपीराइटवर गदा आणतो आहे. कदाचित ते नुसतेच मूर्ख होते पण त्यांनी मला गुन्हेगार ठरवून खूप त्रास दिला होता. मला ते अजिबात आवडले नाही.

नॅशनल आर्काइव्हने मला करारपत्र पाठवलेच त्याशिवाय त्यांनी मला फिल्मची उत्कृष्ट कॉपी पाठवायचे आश्वासन दिले होते. मी यू ट्यूब आणि इंटरनेट आर्काइव्हवरच्या चित्रफिती परत जिवंत केल्या आणि अॅमॅझॉनवरून विकत घेतलेली डीव्हीडी रिप करून पोस्ट केली. जेव्हा नॅशनल आर्काइव्हज कडून डिस्क आली त्यामध्ये 28 मिनिटांच्या चित्रफितीची 163 गिगाबाइटची फाईल होती. आणि याहून चांगल्य़ गुणवत्तेची फाईल ती काय असणार? मी ती पण पोस्ट केली. मी त्यांच्या अनकॉम्प्रेसड हाय डेफीनेशन फाईल मधून 276 फोटो प्लिकर वर कॉपीराइट मुक्त साहित्य म्हणून टाकले. नॅशनल आर्काइव्हज कर्मचाऱ्यांना अशा साहित्याचा एक वेगळा आणि चित्तवेधक उपयोग केल्याचे उदाहरण वाटले आणि ते खूष झाले. माझे नॅशनल आर्काइव्हज बरोबर काम चालूच आहे. त्यांनी डिजीटाइज्ड केलेल्या फिल्ममधून ते मला आणखी संदर्भ प्रिंट देणार आहेत.

अनेक लोकांना असे वाटते की कॉपीराइट हा साधा आणि सरळ मामला आहे. त्यामध्ये दोनच शक्यता असतात की "मालका"चे नुकसान करून त्याचा आशय "ते" वापरतात किवा नाही. मागे वळून पहाताना खॉटे कॉपीराइट हक्कांचे खोटे दावे खोडून काढण्याच्या माझ्या अनुभवावरून मी हे शिकलो आहे की बरेच लोक त्यांच्या नसलेल्या आशयावर आपला हक्क सांगतात आणि म्हणून हे महत्वाचे आहे की त्यांचा मालकी हक्काचा दावा हा काटेकोरपणे तपासून पाहायची गरज आहे, विशेषतः जेव्हा भरभक्कम पुरावा असतो की ते सरकारच्या कामकाजाचा भाग आहे.

अपघाताने मिळाल्या कॉंग्रेससमोरच्या सुनावण्यांच्या चित्रफिती

मी फेड्रिफेलक्स मध्ये परत गेलो, माझी चित्रफितींमधली पहिली रुची ही कॉंग्रेसमधील सुनावण्यांच्या कार्यवाहीत होती. मी जॉन पोडेस्टा यांच्या बरोबर काम करत असताना मी दोन-एक वर्षे एक योजना आखण्यात घालवली होती. तिचे नाव होते "आय-स्पॅन" कॉंग्रेसमधील सुनावण्यांच्या चांगल्या ब्रॉडकास्ट गुणवत्तेच्या चित्रफिती इंटरनेटवर टाकायच्या. मी योजनेचे अहवाल सभापती नॅन्सी पेलोसी यांना पाठवून पटवण्याचा प्रयत्न केला आणि कॉंग्रेसच्या कर्मचाऱ्यांबरोबर अनेक मीटिंग्स केल्या होत्या.

2010 मध्ये कॉंग्रेसमध्ये बहुमत मिळवून येणार्या रिपब्लिकन पक्षाच्या सदस्यांना कॉंग्रेससमोरील सुनावण्या इंटरनेटवर चित्रफितींच्या रूपात टाकण्याची परवानगी देण्यासाठी राजी केले होते. सभापती जॉन बोहेनर यांनी त्यांच्या कार्यालयातील पहिल्या दिवशीच गृहातील देखरेख समितीला त्यांचे संपूर्ण कामकाज इंटरनेटवर टाकण्यासाठी मदत करण्यासाठी पाचारण करणारे पत्र मला लिहिले होते. सुनावण्या संपल्या संपल्या सुनावण्यांची चित्रफिती आणि शब्दांकन मला त्यांच्याकडून ताबडतोब पाठवले जावे हे मान्य करून घेतले होते. शिवाय मी

त्यांना चांगल्या गुणवत्तेची चित्रफीत तयार करून ती अनेक ठिकाणी कशी पाठवायची तसेच कानांनी अधू असलेल्यांसाठी उपशीर्षके कशी द्यायची हेही शिकवले. त्यांना मधळे कसे द्यायचे ते दिल्याने ऐकायला नयेणार्यापर्यंत ते कसे पोचवता येतील या बद्दल शिकवले. त्याचा अर्थ असा झाला की आम्हाला चालू सुनावण्यांचे अद्ययावत चांगल्या गुणवत्तेचे चित्रण ताबडतोबीने उपलब्ध झाले. असे पहिल्यांदाच होत होते.

माझ्या कराराप्रमाणे मला गृहाच्या देखरेख समितीच्या सुनावण्याही घेण्याची परवानगी होती पण जेव्हा मी गृहाच्या ब्रॉडकास्ट स्टूडियोमध्ये गेलो आणि त्यांची मदत मागितली तेव्हा त्यांनी मला सांगितले की ते इतर काही जास्त महत्वाच्या गोष्टींमध्ये व्यस्त आहेत. मी डाटा उतरवून घेण्याची तयारी दाखवली पण ते म्हणाले की तो सर्व डाटा हा व्यावसाईक स्वरूपात आहे आणि मी तो हाताळू शकणार नाही. मी त्यांच्या थोड्या मनधरण्या केल्यानंतर (आणि समितीच्या अध्यक्षांचा फोन आल्यानंतर) ते म्हणाले की मी तशा प्रकारचा डाटा वाचू शकतो की नाही ते पाहण्यासाठी माझ्याकडे ते एक टेस्ट डिस्क पाठवतील. जिथे प्रश्न चित्रफितीचा असेल तिथे मी काही कच्चा खिलाडी नव्हतो आणि मी त्यांच्या डिस्क खरोखरच वाचू शकलो.

नंतर जे घडले ते फारच मनोरंजक होते. हाऊस ब्रॉडकास्ट नी मला बायंडर पाठवला त्यामध्ये फेडरल एक्सप्रेस मार्फत 50 ब्ल्यू रे डीव्हीडी डिस्क पाठवल्या. मी त्या उघडल्या आणि पाहिले तर त्यामध्ये मला हवा असलेला देखरेख समितीचा डाटा फक्त नव्हता तर सर्व समित्यांचा सुमारे 600 तासांचा ब्रॉडकास्ट करण्याजोग्या गुणवत्तेचा डाटा देखील मला दिला गेला होता.

मी धावत जावून सहा ब्लू रे रीडर आणले आणि माझ्या मॅक डेस्कटॉपला जोडले. आणि एका वेळी सहा डिस्क अशा रीतीने तो सर्व डाटा कॉपी करून घेतला. आणि तो बाइंडर रात्रीच्या कुरीयर मार्फत ताबडतोब वॉशिंग्टनला पाठवला. मी तिथल्या माझ्या संपर्क व्यक्तीला दुसऱ्या दिवशी फोन केला आणि त्यांचे अभार मानले. आणि सहज विचारले की त्यांच्याकडे असे आणखी साहित्य आहे का? "नक्कीच, आमच्याकडे असे खूप सारे साहित्य आहे, तुम्हाला आणखी मिळाले तर आवडेल का?" तर त्यांनी मला आणखी एक बाइंडर पाठवला.

त्या उन्हाळ्यात ते मला आणखी आणखी बाइंडर्स पाठवत राहिले. मी ते कॉपी करून परत पाठवत होतो. ते झाल्यावर मी वॉशिंग्टनचे तिकीट काढले आणि त्यांना विचारले की आणखी काही राहिले आहे का? असे आढळले की त्यांच्याकडे सामानाच्या कपाटांमागे डिस्क ड्राइव्हजचे गट्टेच्या गट्टे रचलेले होते म्हणून मी सामान बांधायच्या चिकपट्ट्या आणि खोके फेडेक्समधून घेऊन आलो आणि ते सारे गट्टे रेबर्न इमारतीच्या तळघरात आणून टाकले आणि रवाना करण्यासाठी बांधून-बिंधून तयार ठेवले.

त्या उन्हाळ्याच्या अखेर माझ्याकडे कॉंग्रेससमोरील सुनावण्यांच्या 14,000 तासांच्या चित्रफिती होत्या. मी त्याच्यानंतर सभापतींच्या जनरल काउन्सेलबरोबरच्या मिटींगमध्ये पुढे काय करायचे याची चर्चा करायला बसलो. मी त्यांना कॅपीटॉलच्या तळघरातून सी-स्पॅन पर्यंत आणि तेथून इंटरनेट 2च्या मुख्य कण्यापर्यंत 2.4 च्या गिगाबाईटची लाइन टाकायचा प्रस्ताव मांडला. तसे केल्याने कॉन्ग्रेस समोर समांतर चाललेल्या 48 सुनावण्यांच्या ब्रॉडकास्ट करण्याजोग्या उत्तम गुणवत्तेच्या चित्रफिती एकाचवेळी देशभर थेट प्रक्षेपण करू शकल्या असत्या

'कोड स्वराज'वरील टिपण

आणि तिथून त्या इंटरनेट आर्काइव्ह, यू ट्यूब आणि स्थानिक बातमी केंद्रे आणि इतरांना कॉंग्रेस समोरच्या सुनावण्या थेट उपलब्ध होऊ शकल्या असत्या.

शिवाय इतर कामासाठी खर्च करायचे होते ते 42,000 डॉलर मी या कामासाठी खर्च केले. मी त्यासाठी खास बनवलेले हार्डवेअर एनकोडर्स आणि इथरनेट बटणे घेतली ती सारी एका रॅकवर रीतसर लावली आणि त्या जुळणीचे फोटो सोबत घेऊन गेलो. मी हेही समजावून सांगितले की या गोष्टीसाठी सरकारला काहीही खर्च करावा लागणार नाही कारण हार्डवेअर माझ्याकडे होतेच आणि 90 दिवसात जुळणी करून ही व्यवस्था चालू करू शकतो. सर्व काही तयार होते.

आम्हाला कॅपिटॉलच्या तळघरात गृहाच्या ब्रॉडकास्ट स्टुडियोच्या व्हीडियो फीडशी चित्रफीत आणणार्या फायबर कुठे जोडायच्या त्याची नक्की जागा देखील माहित होती. आमची ही मिटिंग सप्टेंबर 2011 मध्ये झाली आणि मी कर्मचार्यांना सांगितले की जानेवारी 12 मध्ये आपण हे सर्व चालू करू शकू आणि त्यांच्या धडाडीच्या नेत्याच्या अखत्यारीत कॉंग्रेसच्या दुसऱ्या सत्राची सुरुवात एक नवे कोरे प्रगतीचे पर्व सुरू करेल. मी त्यांना सांगितले की जर त्यांनी हाय-रेझोल्यूशन व्हीडियो अमेरिकेच्या बातमीघरांमध्ये आणला तर देशभराच्या स्थानिक टीव्ही स्टेशनांवर ते झळकतील. त्याला मी पब्लिक-प्रायव्हेट पार्टनरशिप असे नाव दिले आणि म्हटले आणि ही सर्वजण जिकतील अशी ही परिस्थिती आहे.

मी कार्यालयात असताना खाजगीत बोलताना सभापतींच्या कार्यालयातील कर्मचार्याला बोलून गेलो की हाउस ब्रॉडकास्ट स्टुडियोने मला चुकून कॉन्ग्रेसच्या सर्व सुनावण्या दिल्या आहेत. याचे त्यांना आश्चर्य वाटले कारण त्यांना असे वाटत होते की मी एकाच समितीसाठी हे करत आहे. मी असे सुचवले की आपल्यामध्ये या विषयासंबंधीत कोणचाच अधिकृत करार झालेला नसल्यामुळे आणि डाटा हा सरकारच्या कामकाजाचा भाग असल्यामुळे तो सार्वजनिक माहितीचा भाग आहे त्यामुळे हा डाटा पोस्ट केला तर कदाचित कोणाला त्याबद्दल काही विरोध असण्याचे कारण नाही. मी त्यांच्यासाठी केलेल्या तळघरातील रॅकचे फोटो आणि त्या व्यवस्थेबद्दलचे अनेक चार्ट आणि तक्ते देखील त्यांच्याकडे देऊन आलो.

आता काय आहे की आपापले "क्षेत्र" ही एक गमतीची गोष्ट आहे. व्हर्जिनियामध्ये लायब्ररी ऑफ कॉन्ग्रेसचे एक प्रशस्त (आणि महागडे) दृक-श्राव्य माध्यमांचे एक केंद्र आहे. ब्रॉडकास्ट स्टुडियो आणि त्याची व्यवस्थापकीय नोकरशाही यात मोठ्या संख्येने गृहाचे कर्मचारी गुंतलेले आहे. लायब्ररीच्या कर्मचार्यांना वाटत होते की हे त्यांचे काम आहे आणि कालांतराने केव्हातरी ते ते करणारच होते. किंवा जेव्हा सुरुवात करतील तेव्हातरी ते करणारच होते. काही असले तरी एक गोष्ट स्पष्ट होती, त्यांना मी ते करायला नको होते.

तर त्यासाठी त्यांनी माझे पायच छटले. कॉंग्रेसमन लुन्गेन हे गृहाच्या व्यवस्थापन समितीचे अध्यक्ष होते. त्यांनी आदेश काढला की मला यापुढे कोणचाही डाटा दिला जाऊ नये. लायब्ररीने एक फालतू लो बॅन्चे स्ट्रॅमिंग सुरू केले आणि पूर्ण करून खूप कष्ट घेऊन सारे आर्काइव्ह संग्रह सार्वजनिकरीत्या उपलब्ध होणार नाही याची पुरेपूर दक्षता घेतली. ते आधी काहीच करत नव्हते तेव्हा त्या तुलनेत ही सुधारणाच होती, पण तरी तो प्रकार खराबच होता. माझा धंदा बंद झाला होता आणि त्यामुळे मी जमा केलेली सामुग्री 6 वर्षांनी मला स्थानिक रीसायकलमध्ये टाकून द्यावी लागले.

वाईट स्वप्नासारखी वाटावी अशी गोष्ट घडली मला गृह व्यवस्थापन समितीच्या वकीलांना भेटणे भाग पडले तेव्हा. त्यांनी एक कागद चाबकासारखा बाहेर काढला, त्या कागदावर एक कराराचा मसुदा होता ज्यानुसार माझ्याकडे असलेला डाटा मी वापरू शकलो असतो पण अट एवढीच होती की तो डाटा त्या त्या समितीच्या अध्यक्षांच्या प्रवानगीनेच वापरता येईल. त्यांचा आग्रह होता की मी त्या करारावर सही करावी. मी ते नाकारले.

माझा हा 14,000 तासांचा चित्रफीत संग्रह अजूनही इंटरनेट आर्काइववर जिवंत आहे. आणि मी त्या सर्व चित्रफिती तपासल्या आणि मला 6,390 सुनावण्यांचा मेटाडाटा मिळवता आला. ज्यावर मी सही केली नाही त्या मूर्खासारखा कराराच्या मसुद्यासकट मी माझा गृहावरोबर झालेला सारा पत्रव्यवहार आणि ईमेलची देवाणघेवाण सारेपोस्ट केलेले आहे.

कोर्ट आमच्यावर एफबीआयला सोडते

चित्रफितींमध्ये मजा होती पण तो काही माझा मुख्य उद्देश नव्हता. तो होता कायदा. कायद्यामुळे मला नागरी प्रतिकाराचा खोलात जाऊन अभ्यास करण्याची स्फूर्ती मिळाली. मी सर्वप्रथम केस लॉ पासून सुरुवात केली. मी हार्वर्डचे प्राध्यापक लॅरी लेसिंग यांच्या बरोबर हे काम केले. आम्ही प्रथम अमेरिकेच्या कोर्ट ऑफ अपीलस मधील पूर्वीच्या सर्व फाईल्स विक्रेत्याकडून विकत घेतल्या आणि इंटरनेटवर टाकल्या. या संग्रहासाठी आम्हाला सहा लाख डॉलर खर्च आला. पण ही कायद्याबद्दलची न्यायालयीन मते प्रथमच इंटरनेटवर मोफत उपलब्ध झाली. पैसा वसूल.

अमेरिकेतील कोर्ट ऑफ अपीलसनंतर मी माझे लक्ष अमेरिकेतील जिल्हा न्यायालयांकडे वळवले. त्यांची "पेसर" नावाची एक व्यवस्था होती. पेसर (पब्लीक अॅक्सेस टू कोर्ट इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड्स) म्हणजे न्यायालयांच्या इलेक्ट्रॉनिक नोंदींची सार्वजनिक उपलब्धता. या मध्ये न्यायालयीन ब्रीफ्सस, मते, डॉकेटस आणि आणखी इतर साहित्य उपलब्ध केले जात असे परंतु प्रत्येक पानाला 8 सेंट प्रमाणे भाव आकारला जात असे. (आता तो भाव वाढून प्रत्येक पानाला 10 सेंट झाला आहे.) हे मला खूपच मूर्खपणाचे वाटले म्हणून पेसरच्या दस्तऐवजांचा पुनर्वापर करणारी एक व्यवस्था मी उभी केली आणि त्यात या भयानक व्यवस्थेतील आर्थिक व तांत्रिक त्रुटीसकट "पेसर्बद्दल नेहमी विचारल्या जाणाऱ्या प्रश्नांचा एक संच बनवून त्याचाही समावेश केला.

हे झाले 2008 साली. आणि लवकरच माझा फोन वाजला. लाइनवर होते एमआयटीचे दोन विद्यार्थी स्टीव्ह शूल्ट्झ आणि त्याचा मित्र एअरन स्वाट्झ. मी एअरनला तो 12 वर्षांचा असल्यापासून ओळखतो. तो लॅरी लेसिंगचा शिष्य होता आणि औद्योगिक संमेलनात नेहमी सहभागी होणारा होता. एअरन आणि मी आयआरएस सारख्या अनेक प्रश्नांवर एकत्र काम केले आहे आणि त्याने माझ्या आधीच्या बायको रेबेका मालामुद हिच्याबरोबर खूप जवळून काम केले आहे. त्या दोघांनी इंटरनेट आर्काइवसाठी ओपन लायब्ररी सिस्टीम उभी केली आहे.

एअरनला माझा नेहमी विचारल्या जाणाऱ्या प्रश्नांचा संच आवडला आणि त्याने मोठ्या व्यापक प्रमाणात पुनर्वापरासाठी लायब्ररी सिस्टम वापरायचे ठरवले. स्टीव्हने पेसरमधून माहिती आणणारा क्रॉलर लिहिला होता आणि एअरनला त्याचा उपयोग करायचा होता. न्यायालयाने

'कोड स्वराज'वरील टिपण

नुकतेच देशातल्या 20 ग्रंथालयांत प्रायोगिक तत्वावर एक सेवा सुरु केली होती आणि त्याद्वारे त्यांना "सामान्य" लोक पेसर वापरू इच्छितात का हे पाहयचे होते. कॉग्रेसच्या अधिकार्यांना वारंवार पेसरबद्दल चौकशी करणारी पत्रे येत होती व त्या दबावाला मान तुकवून त्यांनी हे पाऊल उचलले होते. कोर्टाला वाटले की 2 वर्षांचा पायलट संशोधनाचा काळ या मागण्यांना थोपवून धरण्याचा चांगला मार्ग होता.

एअरनने स्टीव्हचे कोड घेतले आणि एक आणखी मोठे क्रॉलर लिहिले. त्याने हे देखील पाहिले की लायब्ररीच्या उपलब्धतेचे ऑथेंटिकेशन "कूकी" वर आधारलेले आहे. म्हणजे ग्रंथपाल आठवड्याच्या सुरवातीला लॉग इन झाल्यावर त्यानंतर कोणीही आठवडाभर पेसर वापरू शकत असे. या ठिकाणी एअरनने नक्की काय केले ते मला आज देखील माहित नाही पण मला असे वाटते त्याने त्याच्या एक मित्राला सॅकरेमेन्टो लायब्ररीमध्ये पाठवले आणि त्याने कूकी कॉपी करून मेलने त्याला ती परत पाठवली. काही का असेना त्याला आठवडाभराची कूकी मिळाली आणि तो सिस्टीमध्ये यथेच्छ फिरू शकला.

काही महिन्यांनी मला एअरन कडून एक चिठ्ठी आली. त्यामध्ये त्याने लिहिले होते की त्याच्याकडे काही डाटा आहे आणि तो माझ्या सर्व्हरवर लॉग इन होऊ शकेल का? मी असे कधी करत नाही. माझ्या सिस्टीमवर कोणाला पाहुणे खाते देत नाही. पण एअरन खास होता म्हणून मी त्याला खाते दिले आणि मी त्याबद्दल फरसा विचार केला नाही. त्यानंतर महिन्याभरांनी आम्ही पाहिले तर त्याने 900 गिगाबाइटचा डाटा अपलोड केला होता. तो खूपच मोठा डाटा होता. पण एअरन हुशार होता त्यामुळे मला त्याचे एवढे आश्चर्य वाटले नाही आणि त्यावर पुन्हा विचारही केला नाही कारण आमच्याकडे डाटा साठवण्यासाठी खूप जागा होती.

नंतर फोन वाजला. एअरन फोनवर होता. सरकारने अचानकपणे लायब्ररी सिस्टीम बंद केली होती आणि एक नोटीस दिली होती त्यांच्या सिस्टिमवर हल्ला झालेला आढळला आहे आणि त्यांनी एफबीआयला पाचारण केले आहे. त्यांनी वीसही ग्रंथालयांतील प्रायोगिक सिस्टिम बंद करून टाकली होती. आणि ते सिस्टिम हॅक झाल्याची गोष्ट करत होते. गोष्ट फार गंभीर होती.

...

त्यानंतर दोन गोष्टी झाल्या. प्रथम मी वकील केला आणि एअरनला वकील करायला सांगितले. आम्ही नक्की काय घडले सूत्रे कशी हल्ली याचा शोध घ्यायचा प्रयत्न केला. आणि माझे हे ठाम मत झाले की आम्ही काही चूक केलेली नाही. आम्ही कोणचेही अटीचे वा नियमांचे उल्लंघन केलेले नाही. हे खरे आहे न्यायालयांची ही अपेक्षा नसेल की 900 गिगाबाइटचा डाटा सार्वजनिक टर्मिनल मधून घेतला जाऊ शकतो. पण मी जसे एफबीआयला सांगितले की "एखाद्या अधिकार्याला अश्चर्याचा धक्का देणे हा काही गुन्हा नाही". हा सार्वजनिक डाटा होता आणि आम्ही तो सार्वजनिक असलेल्या ग्रंथालयातून लायब्ररीमधून घेतला होता. आमची बाजू साफ होती आणि आम्ही निर्दोष होतो.

दुसरी गोष्ट झाली ती म्हणजे मी डाटा खोलात जाऊन तपासायला सुरुवात केली त्यामध्ये गोपनीयतेचे उल्लंघन झाले आहे का हे पाहायला सुरुवात केली. मला हजारो असे दस्तऐवज मिळाले जे न्यायालयाच्या आज्ञेच्या विरोधात गोपनीय माहिती उघड करत होते. त्यामध्ये

समाविष्ट होती सोशल सिक्युरिटी नंबर सारखी वैयक्तिक माहिती, अवयस्क मुलांची नावे, आणि गुप्तपणे माहिती देणार्यांची नावे, पोलीस व इतर अधिकार्यांच्या घरचे पत्ते, आणि जी कहीच उघड व्हायला नको अशी खाजगी आरोग्याबद्दलची माहिती.

मला हे काम करायला दोन महिने लागले. तपासणीचे निष्कर्ष लिहून काढले गेले आणि त्याची प्रमाणित पत्रे ही 32 जिल्हा न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधीशांना पाठवली गेली. त्यांनी प्रथम तपासणी निष्कर्षाकडे दुर्लक्ष केले. पण मी ते त्यांना पाठवत राहिलो. आणि तिसऱ्या खेपेला मी मोठ्या लाल अक्षरात "तिसरी आणि अंतिम नोटीस" असे लिहिलेला एक शिक्का मारून ते पाठवले. अमेरिकेच्या जिल्हा न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधीशांच्या पत्रात असे लिहिणे हा थोडासा उद्धटपणा होता, पण त्यामुळे त्यांचे लक्ष तरी वेधले गेले.

अमेरिकेच्या सिनेटने देखील यात लक्ष घातले आणि त्यांनी अमेरिकेच्या न्यायप्रणाली परिषदेला कठोर शब्दात एक पत्र लिहिले. न्यायलयांनी त्यांच्या गोपनीय मजकुराबाबतच्या पद्धतीत थोडी जुजबी सुधारणा केली आणि काही थोड्या न्यायाधीशांनी, त्यांना श्रेय दिले पाहिजे, हा प्रश्न गंभीरपणे घ्यायला सुरुवात केली. पण एकंदर पाहता बहुतेक बाबतीत काहीच हशिल झाले नाही. मोफत उपलब्धता बंदच रहिली आणि न्यायालयाने त्यांचे भाव वाढवले

एफबीआयने एअरनच्या घरावर नजर ठेवली आणि त्याला मुलाखतीसाठी बोलावण्याचा प्रयत्न केला पण त्याने ती नाकारली. एफबीआयने न्यायलयाला सांगितले की आम्ही काहीच चूक केलेली नाही. नंतर न्यूयॉर्क टाइम्सने यावर वार्तापत्र लिहिल्यानंतर न्यायालयाने एफबीआयला परत पाचारण केले आणि पुन्हा एकदा तपास करायला सांगितले. एफबीआयने परत सांगितले की त्यामध्ये तपासण्यासारखे काही नाही आणि न्यायालयाने ते मागे टाकून पुढे जावे.

...

हे झाले तेव्हा मी नागरी प्रतिकाराचा प्रश्न गंभीरपणे अभ्यासायला लागलो. मला माहित होते की गांधी आणि किंगना ज्या प्रकारचे धोके पत्कारायला लागले होते तसे धोके आमच्यासमोर नव्हते. या ठिकाणी पोलीस किंवा कायदा हातात घेतलेल्या झुंडी मला शारीरिक इजा करतील असा धोका नव्हता. सामाजिक न्यायाच्या लढाईच्या तुलनेत लिखित कायद्याच्या उपलब्धतेसाठी प्रयत्न करणे हा तसा किरकोळ प्रश्न आहे. एका संपूर्ण जनसमूहाच्या स्वातंत्र्याच्या प्रश्नासारखा तो प्रश्न नाहीय.

पण आमचा प्रयत्न प्रस्थापित व्यवस्थेची कार्यपद्धती बदलण्याचा होता आणि मला माहित होते की आमच्या पूर्वसूरींकडून आम्हाला शिकण्यासारखे खूप काही आहे. मला बदल जास्त प्रभावी कसा होईल हे पण पाहायचे होते. आपले डोके भितीवर मारून घेऊन किंवा पवनचक्कीवर भालाफेक करून बदल घडत नाही. मला हे जाणून घ्यायचे होते की हे पूर्वी कसे केले गेले होते आणि वर्तमानाबद्दल तक्रार करण्या ऐवजी भविष्य बदलण्याकडे कसे जायचे.

तो अभ्यास हा 2011 नंतर अधिकच गंभीर बनला. मी आता खटल्यांमधील कायद्यावर काम करत नव्हतो कायद्याने बंधनकारक केलेल्या तांत्रिक मानकांवर माझे लक्ष केंद्रित करू लागलो होतो. जे खाजगी पक्ष त्यांची कायद्यांवर खाजगी मालकी आहे असे समजत होते त्यांची लाखो

'कोड स्वराज'वरील टिपण

डॉलरची कमाई धोक्यात येत होती आणि ते अटीतटीने विरोध करणार हे उघड होते. माझ्यावर खटला भरला गेला नव्हता पण काही ना नफा मानक संस्थांमध्ये माझ्या विरोधात मनात राग खदखदत होता आणि ते काही झाले तरी बदल होऊ द्यायचा नाही यासाठी त्यांनी कंबर कसली होती.

वेगळेच काहीतरी झाले. एअरनला अटक झाली. त्याने जेएसटीओआर ऊर्फ जेस्टोर नावाच्या लेखसंग्रहाच्या सिस्टिमवरून मोठ्या प्रमाणात विद्वत्क्षेत्रातील लेख डाऊनलोड केले होते. त्याने ते एमआयटी मधून केले जिथे त्याला पाहूणा म्हणून अधिकार दिलेले होते. खरे तर अशावेळी एअरन सारख्या वयाच्या मानाने खूप हुशारी दाखवणार्या विद्यार्थ्यांना सर्वसाधारणपणे बोलावून समज दिली जाते त्याऐवजी एमआयटीने पोलीसांना बोलावले. मी माझ्या मित्राला जेफ शिलरला फोन केला. तो एमआयटीचे नेटवर्क चालवायचा आणि त्यानेही मला हेच सांगितले. पण ते आता दुसऱ्या कोणाच्यातरी कक्षेत होते करण कोणी नवीन माणूस आलेला होता आणि एकदा पोलीसांना बोलावल्यामंतर पाऊल परत घेता येत नव्हते. जे झाले ते झाले होते.

पोलीसांनी सारे अमेरिकेच्या अर्बिन्टर्नी जनरलकडे सोपवले. त्यांनी ही केस उदाहरण घालून देणारी नमुना केस करायचे ठरवले आणि त्यांनी एअरनवर 13 गुन्हे दाखल केले. त्या गुन्हांची शिक्षा होती प्रचंड मोठा दंड आणि अनेक दशकांचा कारावास. मला वाटतं एअरनला सगळ्यात जास्त धक्का याचा होता की हा गुन्हा सिद्ध झाला असता तर त्याचा मतदानाचा अधिकार काढण्यात येणार होता. या अशा हंकरच्या गुन्हाच्याबाबत सुटकेनंतर अशीही अट असते की त्याने संगणकाला आणि इंटरनेटला हात देखील लावता कामा नये. एअरन सारख्यासाठी हे भयानक होते. अमेरिकेच्या अर्बिन्टर्नी जनरलने पक्के ठरवले होते की केस अगदी शेवटापर्यंत न्यायची. त्यांनी एअरनच्या अर्बिन्टर्नीला सांगितले होते की सजेबद्धलच्या वाटाघाटीत कोणतेही तडजोड झाली तरी काही काळ तुरुंगवास हा सजेचा भाग असेलच.

खरे तर एअरनने काय केले होते तर एवढेच की खूप सारे लेख डाऊन लोड केले होते. जेस्टोर सेवेमध्ये डाऊनलोड करायची परवानगी आहे. कोणच्याही विद्यार्थ्याला जेस्टोर वरील लेख विद्यापीठात उपलब्ध असलेली सेवा वापरून वाचायला परवानगी असते. प्रश्न एवढाच होता की एअरन फार भरभर वाचत होता. मला अजूनही चक्रावायला होते की हा गुन्हा कसा ठरू शकतो.

एअरनने ते लेख प्रसृत केले नाहीत पण हे स्पष्ट होते की अर्बिन्टर्नी जनरलला खात्री वाटत होती की पुढचे पाऊल तेच असणार होते. पण मला तशी खात्री नव्हती. एअरनने पेसरवरचे दस्तऐवज डाऊनलोड केले तेव्हा त्याने ते प्रकाशित करायला माझ्या हाती दिले. तो सर्वर चालवत नव्हता. तो माझ्या आणि ब्रूस्टर सारख्या लोकांवर अवलंबून होता. त्याने जेस्टोरवरून डाऊनलोड केलेला डाटा प्रसारित करण्याच्या दिशेने काहीही हालचाल केलेली नव्हती.

त्याने कदाचित ते लेख कधीतरी भविष्यात प्रसारित करण्यासाठी पावले उचललीही असती पण तसा काहीही पुरावा नव्हता आणि समजा त्याने तसे केले असते तरी माझ्यासारख्या कोणाच्या किंवा नेट वर काम करणार्या त्याच्या मित्रांपैकी कोणाच्या तरी साहाय्यानेच तसे केले असते.

या पूर्वी त्याने "वेस्ट" मधून कायदेविषयक शोधपत्रिकांतील अनेक लेख डाऊनलोड केले होते. आणि ते देखील त्याने प्रसारित केलेले नव्हते. त्याऐवजी त्याने त्याचे मोठा डाटा विश्लेषण केले आणि अनेक कायद्याचे प्राध्यापक कार्पोरेट कंपन्यांकडून त्यांना हव्या असलेल्या विषयांवर, त्यांच्या बाजूने लेख लिहायला बर्‍याचदा अनुदान घेत होते हे दाखवले. उदाहरणार्थ प्रदूषणाबाबतची कायदेशीर जबाबदारी. आणि हेच लेख नंतर न्यालयात वापरले जात होते हे दाखवणार्या एका पथदर्शी लेखाचे सह-लेखन केले.

एअरनने आमच्या दोघांचा जवळचा मित्र क्ले जॉनसन याला सांगितले की तो जे-स्टोर मधील लेखांचे विश्लेषण करून हवामान बदलावरील संशोधनात होणार्या भ्रष्टाचाराचा पुरावा शोधून काढणार होता. एअरनला अटक झाल्यावर क्लेला तो काय म्हणाला याबद्दल आता अनेक वर्षांनी क्लेला जे आठवते ते असे, "नक्कीच, डाटा निर्बंधाशिवाय उपलब्ध असायला हवा, पण मला भेंचोद फक्त हवामान बदलाचे लेख लिहीण्यासाठी पैसा कुठून येतो याचे विश्लेषण करायचे होते." हे अगदी एअरनसारखेच वाटते.

एअरनला कैद झालेली होती आणि मी तांत्रिक मानकांच्या प्रशाबाबतीत खोलात खोदत चाललो होतो आणि या दोन्हींमुळे मी नीट झोपत नव्हतो आणि मी अनेक रात्री वाचनात घालवल्या. जेव्हा एअरन ने जानेवारी 2013 मध्ये आत्महत्या केली तेव्हा सार्या इंटरनेटला अतोनात दुःख झाले विशेषतः ज्यांना त्याच्याबरोबर काम करायची संधी मिळाली होती ते माझ्यासारख्या नशीबवान लोकांना. मी अजून देखील दुःखात आहे.

हिंद स्वराज

"हिंद स्वराज" हे गांधींनी 1909 मध्ये लिहिलेले पुस्तक आहे. ते लंडनहून बोटीने परत येत होते आणि साऊथ अफ्रिकेत ते जास्त गंभीरपणे काम करणार होते आणि त्यांच्या सत्याग्रहाच्या मोहिमेचा नेत्रदीपक शेवट हेणार होता पण त्यासाठी प्रचंड वेदना आणि त्याग यांची किमत मोजावी लागणार होती. मला असे वाटते की गांधी हे स्वतःच्या डोक्यात काय आहे याची स्पष्टता करून घेण्यासाठी झगडत होते. समुद्रनौका कीलडोनान कॅसलवरच्या 9 दिवसात गांधी सतत लिहीत होते. त्यांच्या उजवा हातात पेटके आल्यावर ते डाव्या हाताने लिहू लागत. त्यांनी जेव्हा हे पुस्तक प्रकाशित केले त्यांनी मोठ्या अक्षरात मुखपृष्ठावर लिहिले की "कोणचेही हक्क राखून ठेवलेले नाहीत."

हे पुस्तक काहीसे विचित्र पण विलक्षण पुस्तक आहे. गांधींकडे खूप कल्पना होत्या, त्यातील काही त्यांच्या मित्रांना भावत होत्या तर इतर लोकांना काहीच भावत नव्हते. नेहरू आणि टागोरांना मनापासून पुस्तक आवडले नाही. त्यातील काही कल्पना मला आज वेड्यासारख्या वाटतात. उदाहरणार्थ "इस्पितळे ही पाप वाढवण्याची केंद्रे आहेत." पण असा जळजळीत वाक्याबाबतदेखील असे म्हणावे लागते की बापूंचा मुद्दा लक्षात घेण्याजोगा आहे. तुम्हाला त्यातील शब्दनशब्द मान्य होणार नाही भारताला आणि भारतीयांना ज्या समस्यांना सामोरे जावे लागणारच आहे असे गांधींना वाटते त्या समस्यांचे वर्णन करणारी लक्षवेधक यादी पुस्तकात दिली आहे आणि त्या समस्या कशा सोडवायच्या या विषयी तितकीच लक्षवेधक मांडणी केलेली आहे.

'कोड स्वराज'वरील टिपण

गांधींनी एक उत्तर मांडले. कदाचित ते चुकीचे असेल, हेही नक्की तेच एक उत्तर नव्हते. पण ते सुसंगत उत्तर होते आणि कदाचित जगामध्ये मूलगामी बदल कसा घडवायचा याबद्दलची ती त्यांची पहिली संपूर्ण मांडणी होती. हा बदल कसा घडावा या बद्दल ते सांगत आणि पुन्हा पुन्हा सांगत राहिले. त्यांच्या संपूर्ण लिखाणाच्या 100 खंडांमध्ये त्यांच्या लिखाणाचा आवाका किती मोठा होता आणि त्यांचे विचार कसे विकसित होत गेले हे पाहायला मिळते. पण छापलेल्या शब्दांताला एक अत्यंत सशक्त संदेश या नात्याने 'हिंद स्वराज'ची माझ्या पुस्तकांच्या कपाटातली जागा नेहमीच खास राहिली आहे. पुस्तिकेचे सामूह्य काय असते आणि प्रत्येकाने आपल्या मतांचा प्रसार करण्यासाठी मुद्रणाचा का अवलंब करावा हे ते दाखवते.

मी जेव्हा प्रथम हिंद स्वराज वाचले तेव्हापासून "कोड स्वराज" हे शब्द माझ्या डोक्यात पिंगा घालत राहिले आहेत. हिंद स्वराज ही कल्पना, भारताचे स्वशासन हे ठोस लक्ष्यही आहे आणि मोठे लक्ष्यही आहे. काही अंशी महत्वाकांक्षी, पण त्याचवेळी साध्य होऊ शकणारे लक्ष्य. काहीतरी खरेखुरे. स्वातंत्र्याच्या लढाईतले ते एक कळीचे प्रतीकात्मक चिन्ह होते. शब्दांना महत्व असते आणि "हिंद स्वराज" हे शब्द ऐकल्या ऐकल्याच लोकांना काहीतरी समजून येते. शब्द हे एखाद्या मोठ्या गोष्टीचे, एका समान ध्येयाचे प्रतीक बनतात.

गांधींनी इतरही अनेक संकल्पनांची ओळख करून दिली आहे. सत्याग्रह म्हणजे संघर्ष पण जे काही चांगले आहे त्या सगळ्या विरुद्ध असा निरर्थक, भरकटत जाणारा संघर्ष नाही. सत्याग्रह म्हणजे विशिष्ट ध्येयाचा लढा ज्याचे लक्ष्य स्पष्ट आणि ठोस असेल जसे की मीठ बनवायचे आणि आणि हा संघर्ष हा एका विशिष्ट बंधनाच्या विरोधात असेल.

सत्याग्रहासाठी फार जोमाने तयारी करावी लागते. लोकांनी प्रश्नांबाबत स्वतःला शिक्षित करावे लागते. सत्याग्रहासाठी तत्वाची गरज असते. गांधींनी समुद्राकडे चालायला सुरुवात करायच्या आधी व्हाइसरॉयला ते काय करू इच्छितात याची जाणीव दिलेली होती. सत्याग्रहाचे लक्ष्य ठोस व स्पष्ट असावे लागते. ते उद्दिष्ट साध्य झाल्यावर कोणी ताणून धरत नाही. विजय घोषित करून दुस्स्थी गोष्टीकडे वळायचे असते. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, सत्याग्रहाची मोहीम एखाद्या मोठ्या ध्येयाच्या संदर्भाने लढावी लागते, जसे की स्वराज्य.

हे धडे गांधींपासून दक्षिण अफ्रिकेला आणि नंतर भारताला मिळाले. हे धडे गांधींकडून मंडेला आणि केन्याटा आणि कृमाह यांना मिळाले आणि मग सर्व अफ्रिकेमध्ये पसरलेले. हे धडे गांधींकडून किंग यांना आणि नंतर अमेरिकेतील वांशिक न्यायाच्या लढाईत पसरले. या धड्यामुळे जग बदलले.

कोड स्वराज: एक प्रतीक आणि एक ध्येय

कोड स्वराज म्हणजे माझ्या दृष्टीने आपल्या नियमावल्या खुल्या असणे. इंटरनेटने जग बदलले आणि हे बदल झाले खुले स्रोत असलेले सॉफ्टवेअर आणि खुल्या कार्यपद्धतींचा नियमावल्यांमुळे. जर त्यांनी नियमावल्यांचे साहित्य वाचण्यासाठी वेळ दिला तर प्रत्येकाला इंटरनेट कसे काम करते ते माहित होते आणि हे साहित्य सर्वांना उपलब्ध असते.

आजचे इंटरनेट हे काही पूर्वनिश्चित नव्हते. मी जेव्हा 1980 मध्ये इंटरनेट वर कामाची सुरुवात केली त्यावेळी खूप नेटवर्क्स उपलब्ध होती. त्यांपैकी एकाचा विकास आंतरराष्ट्रीय प्रमाणीकरण संस्थेचा नेतृत्वाखाली आणि मोठ्या कंपन्या आणि सरकारी संस्था यांच्या साहाय्याने सामर्थ्यवान शक्ती करत होत्या. . त्याला ओपन सिस्टम्स इंटरकनेक्शन (ओएसआय) म्हटले जायचे आणि त्यांच्या कामाची प्रतिकृती ही मानक संस्था आज जी प्रतिकृती वापरतात तशीच होती. त्यांच्या कार्यपद्धती कठोर नियंत्रणाखाली विकसित केल्या जात आणि तयार झालेले दस्तऐवज हे अत्यंत महाग किमतीला मिळत आणि खाजगी कंपन्यांच्या परवानगीशिवाय त्यांच्या प्रती करणे किंवा प्रसृत करणे शक्य नसे.

मी त्यावेळी संगणकांच्या नेटवर्क संबंधीची व्यावसायिक संदर्भ पुस्तके लिहीत होतो. आणि म्हणून मला त्यासाठी मोठ्या प्रमाणात ते ओएसआयचे दस्तऐवज खरेदी करायला लागायचे. मी संगणक व्यापाराच्या मासिकांसाठी स्तंभ देखील चालवत होतो. माझे बरेचसे स्तंभलेखन हे महागड्या मानकां बद्दल होते तसेच या बंदिस्त प्रक्रियेमुळे ते नव्या फुलणार्या तंत्रज्ञानाची कोंडी करून त्याला मारक कसे ठरत आहेत या विषयावरही मी बरेचदा लिहिलेले आहे.

मधल्या काळात अभियांत्रिकी तज्ञांचा एक उत्स्फूर्त गट पुढे येऊन त्यांनी इंटरनेट इंजिनियरिंग टास्क फोर्स (आयईटीएफ) स्थापला केला. हा गट हा स्वयंस्थापित होता. आणि त्यांच्या कार्यपद्धतीच्या नियमावल्या खुलेपणाने उपलब्ध होत्या. आधिक्य महत्वाचे म्हणजे ते "काम करणारे कोड" या तत्वावर आधारलेले होते. याचा अर्थ असा की तुम्ही एखाद्या समितीच्या सभेत जाऊन इंटरनेटच्या कामाच्या प्रमाणीकरणाच्या नुसत्या सूचना करू शकत नाही, उदाहरणार्थ एमेलची शीर्षके, तुम्ही ते कोड लिहून ते काम करते हे दाखवलेले असावे लागत असे. त्यामुळे इंटरनेटच्या कार्यपद्धती या प्रत्यक्ष काम करणाऱ्या तुकड्यांमधून बनत गेल्या. त्या ऐवजी ओएसआय हे कॉर्पोरेट आराखड्यानुसार चालायचे.

माझे इंटरनेट कार्यपद्धतीसाठीचे योगदान फारच मर्यादित होते. पण मी आयइएफटी साठी बराच वेळ खर्च केला आणि शेवटी शासनाच्या प्रश्नासंबंधी काम केले. त्यावेळी अमेरिकेच्या सुरक्षा खात्याच्या आणि इतर सरकारी खात्यांसारखे जे आमचे देणगीदार होते त्यांच्या हातात बरेच नियंत्रण होते. आणि ते तेव्हा इंटरनेट अर्किटेक्चर बोर्ड वर प्रतिनिधीही नेमायचे. त्यांच्या हातातून अंतिम नियंत्रण काढून घेऊन खालून-वर पद्धतीच्या नियंत्रण प्रक्रियेकडे इंटरनेटला घेऊन जाणार्या छोट्या मूलगामी गटाचा मी भाग होतो.

आम्ही आमची गाभ्याची तत्वे घट्ट धरून ठेवली होती. उदाहरणार्थ जे लोक सभांना येतील ते त्यांचे विचार मांडतील त्यांच्या मालकांचे किंवा नोकरशहांचे नाही. कोणीही या सभांमध्ये सहभागी होऊ शकेल, त्यासाठी अर्ज वा सभासदत्व असायची गरज नाही. मी आयइएफटीचा डाटाबेससाठीचे दस्तऐवज कसे निर्माण करावयाचे यासाठी बराच वेळ दिला होता. यासाठी मी माझे सहकारी मार्शल टी. रोज याचे बरोबर मानकांच्या लेखनासाठी वापरायची भाषा विकसित केली होती आणि ती आज देखील वापरली जाते.

इंटरनेटने ओएसआय बरोबरची लढाई जिंकली. आम्हाला असे आढळले की जेव्हा जेव्हा आम्हाला प्रश्न सोडवण्याचा मार्ग दिसेनासा झाला आणि आम्ही ती समस्या सोडवू शकलो नाही अशावेळी खुल्या नेटवर्क माध्यमातून तो प्रश्न नेहमीच सुटत आला. कोणीतरी एखादा

'कोड स्वराज'वरील टिपण

नुकताच पदवी घेतलेला विद्यार्थी पुढे येऊन चांगल्या रीतीने तो प्रश्न सोडवून टाकत असे. इंटरनेटचा व्याप आम्ही स्वप्नात देखील अपेक्षा केली नव्हती एवढा वाढला. पण आम्ही एवढे श्रेय जरूर घेऊ की आम्ही त्याच्या विकासाच्या आड कधी आलो नाही हे आमचे सकारात्मक काम होते. ओएसआयशी निगडीत लोक तो धडा शिकले नाहीत आणि त्यामुळे ते इतिहासाच्या पानांवर एक तळटीप बनून राहिले आहेत.

...

इंटरनेटसाठी कोड स्वराज हे खरेखुरे वास्तव राहिले आहे, जरी आताशा अनेक भीतीअसलेल्या बागा उभ्या राहत आहेत. जर तुम्ही लिनक्स वापरले तर तुमचा संगणक कसा काम करतो ते तुम्ही पाहू शकता पण तुम्ही तुमच्या आय-फोनचा स्रोत कोड पाहू शकत नाही. नेट साठीच्या कार्यपद्धती खुल्या आहेत परंतु सेवा मात्र केंद्रिकरण झालेल्या क्लाउड सेवा बनत चालल्या आहेत. नेट निरपेक्ष असावे यासाठीची लढाई चालूच आहे, तरीही बरेचसे इंटरनेट खुले राहिले आहे आणि तसे राहण्यासाठी आपण सतत लढले पाहिजे. तरीही इंटरनेटवर हल्ला होतच आहे - खोट्या बातम्या, शिवीगाळ आणि नेटला सुरंग लागून ते बंद पडावे अशा प्रकारचे अनेक प्रयत्न होत आहेत.

आपण देखील आपली नजर उंच ठेवायला हवी. फक्त नेट खुले असून उपयोग नाही. हे तत्त्व आपल्या सर्व जीवन व्यवहाराला लावले जायला हवे. कोड स्वराज कायद्यासाठी पण लागू होते. जर ज्या कायद्याने आपले शासन व्हावे ते निवडतो ते जर अपूर्ण असतील, तांत्रिक दृष्ट्या सदोष असतील आणि महागडे असतील तर तिला आपण खरी लोकशाही कशी म्हणू शकू? खरे तर विक्रेत्यांनी कायदा उपलब्ध करून देण्याच्या जुनाट पद्धतींमुळे वकीलांना सुद्धा त्रास सहन करावा लागतो उदाहरणार्थ ती कंपनी जी जॉर्जियाच्या कायद्यावर एकाधिकार सांगते पण तांत्रिकदृष्ट्या सदोष सॉफ्टवेअर वापरून अपमानकारक अटींवर तो उपलब्ध करून देते. अगदी सार्वजनिक समजल्या जाणाऱ्या सेवा म्हणजे अमेरिकेच्या फेडरल न्यायालयाची पद्धत ही अपुरी आणि पैशाच्या व्यवहाराच्या मागे दडलेली आहे आणि त्यामुळे साध्या गोष्टी करणे देखील अशक्य असते, उदाहरणार्थ सर्व जिल्हा न्यायालयाचा व्यवहार डाउनलोड करून गोपनीयतेच्या अटीचे उल्लंघन होत नाही ना हे तपासणे अशक्य बनले आहे.

मला असे वाटते की कोड स्वराज हे इंटरनेटच्या आणि कायद्याच्या देखील पलीकडे जाते, आणि तांत्रिक मानके मोफत उपलब्ध करून देण्याचा आमचा लढा त्याचेच उदाहरण आहे. आपले जग हे दिवसेंदिवस मोठ्या प्रमाणात तांत्रिक बनत चालले आहे आणि आपल्या मूलभूत तंत्र-वैज्ञानिक अधोरचना कशा चालतात ते समजून घेणे आवश्यक आहे. मानके म्हणजे गोष्टी कशा करायच्या याबद्दलचे सर्वांना मान्य मत, आणि कोड स्वराज म्हणते की अशी मानके अर्थपूर्ण व्हायची तर ती सर्वांना वाचता आणि सांगता यायला हवीत. खाजगी मानके ही खाजगी कायद्याइतकीच अर्थविहीन आहेत.

मला इला भटांचे शब्द आठवतात की आपण आपल्या ध्येयाबाबत महत्वाकांक्षी असायला हवे. जरी आपल्याला वाटत असले की नजीकच्या काळात ते साध्य होण्याची शक्यता नाही तरीही आपण जागतिक शांतीसाठी काम करायला हवे, अगदी कधीच साध्य होणार नाही असे वाटत असले तरीही. आपण प्रयत्न हा केला पाहिजे.

ज्ञानाची उपलब्धता हे देखील महत्वाकांक्षी उद्दिष्ट आहे. आपण त्यासाठी काम करायला हवे. आणि जसे हिंद स्वराज हे भारतासाठीच्या इतर महत्वाकांक्षी उद्दिष्टांशी जोडले गेले होते तसेच मला वाटते की कोड स्वराजची सांगड आपण जागतिक पातळीवर सर्वासाठी ज्ञान खुले करण्याच्या उद्दिष्टाशी घालू शकतो. तुमच्याकडे खुली नियमावली नसेल तर माहितीचे लोकशाहीकरण तुम्ही कधीच करू शकणार नाही. हा मुद्दा लोकशाहीमध्ये लोकांनी स्वतःचे भवितव्य स्वतः नियंत्रित करावे या बदलचा आहे..

खुले शासन: एक मंत्र

बरॅक ओबामा यांनी सूत्रे हातात घेतल्यावर एक रोचक गोष्ट मी दुरूनच अनुभवली. खूप वर्षे माझी सरकारी माहितीसाठीची लढाई ही सिलीकॉन व्हॅलीच्या दृष्टीने अपवादच होती. पण ओबामाने एक आशेचा झोत आणला त्यामध्ये शासन अधिक चांगले करण्याची तंत्रज्ञानात ताकद असल्याबद्दल एक आशावादाची लाट आणली. गूगल आणि फेसबुक मधील वरीष्ठ अभियंत्यांनी आपले खूप पैसा देणारे काम सोडून व्हाईट हाउसमध्ये नोकऱ्या घेतल्या.

राष्ट्राध्यक्षांनी एका मुख्य तंत्रज्ञान अधिकार्याची नेमणूक केली आणि त्या जागी काम केलेल्या तीनही जणांना मी माझे मित्र समजतो. डेव्हिड फेरिरो सारख्या दूर दृष्टी असलेल्यांना संपूर्ण विभाग चालवायला दिले गेले. फेरिरोंना नॅशनल आर्काइव्हचे काम मिळाले. रिपब्लिकनांनी काँग्रेस चालवली होती पण त्यांनासुद्धा तंत्रज्ञानाला जवळ करावेसे वाटू लागले होते. काँग्रेसमन डॅरेल इसा जे प्रतिगामी रिपब्लिकन समितीचे अध्यक्ष होते त्यांच्यासोबत हातात हात मिळवून माझ्यासारखा उदारमतवादी माणूस काम करत होता आणि मोठ्या प्रमाणात काँग्रेसच्या कारभाराच्या चित्रफिती आम्ही खुल्या केल्या.

सरकारच्या खुल्या भागीदारीसाठी व्हाईट हाउसमधून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर खूप प्रयत्न केले गेले. अनेक देशाचे अधिकारी वारंवार भेटले आणि त्यांनी खुल्या सरकारबद्दलचे धोरण आणि उद्दिष्ट ठरवण्यासाठी त्यांनी वेळ दिला. अमेरिकेत प्रत्येक फेडरल खात्याने त्यांचा खुल्या सरकारच्या धोरणाचा आराखडा देणे आवश्यक केले गेले. खात्यांनी किती "डाटा सेट" लोकांसाठी खुले केले यावर त्यांचे दर्जा व क्रमांक ठरू लागले. पारदर्शकता हा परवलीचा शब्द झाला. खुलेपणा हे लक्ष्य होते.

युनाटेड किंगडम मधील गव्हर्नमेंट डिजिटल सर्व्हिस या खात्याने दृश्यमान ऑनलाईन सरकारी सेवांमध्ये आधुनिक कॉम्प्युटर प्रोग्रॅमिंग जाणणार्या तज्ञांना मोठ्या प्रमाणावर आणले. अमेरिकेने सरकारी नोकरीत आधिक तंत्रज्ञ आणण्यासाठी या पथदर्शी कामाचे अनुकरण केले. नव्याने कामाला लागलेल्या अमेरिकन डिजिटल सेवा या सेवेला नवीन गट जोडला गेला ज्याचे नाव होते "18एफ" जे सर्वसाधारण सेवा व्यवस्थापन कार्यालयामध्ये स्थित होते आणि त्यात शंभरेक हुषार, तरुण आणि अनुभवी तंत्रज्ञ होते. (या संस्थेचे विचित्र नाव हे त्याच्या कार्यालयाच्या ठिकाणावरून आले आहे जे ठिकाण हे 18 वा रस्ता आणि फ रस्ता यांच्या कोपऱ्यावरच्या इमारतीमध्ये होते.)

एअरन स्वाट्झ याने जवळपास त्याच काळात एक निबंध लिहिला जो मी परिशिष्ट म्हणून जोडला आहे. त्याने हा धोका दाखवून दिला होता की पारदर्शकता हे एकच लक्ष्य ठेवणे हे

'कोड स्वराज'वरील टिपण

चुकीचे लक्ष्य ठरू शकते. मला त्याचे हे विचार पटतात. लोक मला जेव्हा म्हणायचे की मी माझे काम सरकारमध्ये पारदर्शकता यावी या एकाच उद्दिष्टाने झपाटून करत आहे तेव्हा मला त्याचा राग यायचा. गैरसमज करून घेऊ नका. मला पारदर्शकता ही सरकारी खात्यांचा आणि माझ्या सारख्या सेवाभावी संस्थांचाही कारभार सुधारण्याचे साधन म्हणून आवश्यक आहे हे मला पूर्णपणे पटते. पण मला आम्ही जे काम करतो आहोत त्याला ही विचारांची चौकट लावणे चुकीचे वाटते. पारदर्शकता हे धूसर लक्ष्य आहे आणि त्यात त्या ठोस वैशिष्ट्यापर्यंत पोचण्याची क्षमता नाही जी सत्याग्रहासाठी आवश्यक आहे. तुम्हाला फक्त उजेड हेच उद्दिष्ट ठेऊन चालत नाही.

मी जे काही केले ते सरकारने अधिक चांगले काम करावे म्हणून केले. सरकार स्वतःसाठी बार साठी आणि लोकांसाठी कायदा कसा उपलब्ध करून देतो त्यामध्ये मला आमूलाग्र बदल करायचा होता. मला काँग्रेससमोरील सुनावण्या ऑनलाईन यायला हव्या होत्या कारण असे करण्याने देशभरच्या विद्यार्थ्यांचे त्यातून शिक्षण झाले असते आणि काँग्रेसमध्ये काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना काँग्रेस अधिक चांगल्या प्रकारे चालवण्यास मदत झाली असती.

या खुल्या सरकारच्या मोहिमेमध्ये मला चांगला विचार करणारी चांगली माणसे भेटली ज्यांना वाटत होते की ते व्यवस्था आत राहून बदलू शकतील. मला काय म्हणायचे आहे ते स्पष्ट करू दे. त्यापैकी अनेकांना चांगले यश आले आहे. उदाहरण म्हणून पाहा एका छोट्याशा स्वॅट टीमने healthcare.govची कंत्राटदारांच्या नरकातून सुटका करण्याचा चमत्कार केला. पण अनेक लोकांना वाटले की हा आतला मार्ग हा काही लोकांचा क्लब आहे. तुम्ही सरकारमध्ये नसाल तर तुम्ही त्या उत्तराचा भाग असू शकत नाही. त्यांच्यापैकी खूपजणांना माझ्याशी बोलायला मोकळे वाटत नव्हते. कारण त्यांना वाटत होते की माझ्याशी बोलणे म्हणजे मूलभूत बदल आणि संघर्ष आपलेसे करणे.

मला असे वाटते सरकार कार्यक्षम होण्यासाठी आतून आणि बाहेरून दोन्हीकडून प्रयत्न व्हायला हवेत. मी भारतामधल्या आणि अमेरिकेमधल्या दोन्ही ठिकाणच्या नागरी प्रशासनाच्या कौशल्याची कदर करतो. आणि उद्देश-प्रेरित विभागात जा, आणि तिथल्या सार्वजनिक सेवा पुरवणाऱ्यांचे तांत्रिक ज्ञान आणि त्यांचे कामाशी असलेली बांधिलकी तुम्हाला अचंबित करेल.

असे असले तरी सरकारी कामाची भिस्त आपण फक्त सरकारशी आतून जोडलेल्यांवर टाकून चालणार नाही. सरकार आपल्या मालकीचे असते. आणि ते कसे चालते यामध्ये आपण कृतीशील सहभाग घेतला नाही तर त्यांच्या पूर्ण क्षमता प्रत्यक्षात येणार नाहीत. पारदर्शकता हे एकच ध्येय पुरेसे नाही, आणखी ठोस आणि विशिष्ट लक्ष्य असणे गरजेचे आहे. म्हणून पाहिजे, कोड स्वराज. जर एखादा कायदा असेल तर तो सर्वांसाठी हवा. ही फक्त पारदर्शकतेसाठी केलेली पारदर्शकतेची मागणी नाही तर पारदर्शकता प्रत्यक्षात हवी ती कायद्याचे आणि तंत्रज्ञानाची पायाभूत व्यवस्था कार्यक्षम पद्धतीने चालण्याच्यासाठीचे हत्यार म्हणून. आणि ते फक्त व्यवस्थेच्या आतून साध्य होणारे नाही.

अनेक वर्षे असे वाटायचे की आतूनच काम करायला हवे. युनाटेड किंग्डमच्या गव्हर्नमेंट डिजिटल सर्व्हिस ला तांत्रिक बाबतीत जगभर गौरव मिळाला पण सरकार बदलल्यानंतर त्याचे आता रिकामे टरफल तेवढे शिल्क राहिले आहे. अमेरिकेमध्ये यूएस डिजिटल सर्व्हिस आणि

18फ हे धोरणे बनवणार्यांचे आणि व्यवस्थापनाचे लक्ष आपल्याकडे राहील यासाठी झगडत आहेत. ते अजूनही फार मोठे मोलाचे काम करत आहेत, आणि या दोन्ही संस्थांचे व्यवस्थापक हे माझे व्यक्तिगत मित्र आहेत आणि त्यांच्या सार्वजनिक हिताच्या जाणिवेचा मी चाहता आहे. पण त्यांना आपली बाहेरून मदत लागणार आहे. आपण शासन व्यवस्था फक्त सरकारची जबाबदारी म्हणून सोडून देऊन चालणार नाही. नागरिक म्हणून आपली ती जबाबदारी आहे.

भारतामधील ज्ञानासंबंधी कार्यक्रमपत्रिका

डिसेंबर महिन्याचा शेवट आला 2017 साल संपू लागले, मी हे सर्व दिवस मला काय करायचे आहे हे समजून घेण्यात घालवले होते आणि मला समजले की मला भारतात जास्त काम करायचे आहे. आणि हे मला माझ्या स्वार्थासाठी करायचे होते. एवढा श्रीमंत इतिहास, एवढे ऊर्जमय लोक असलेल्या या प्रचंड आणि विविधतापूर्ण देशाकडून मी खूप काही शिकतो. मला असेही वाटते की सॅम पित्रोदा यांचेबरोबर मी जे काही काम करत आहे त्याचे परिणाम दिसू लागले आहेत. आणि त्यांच्यामुळे मी भारतामध्ये इतक्या सारख्या लोकांना भेटलो आणि ते आता माझे आयुष्यभराचे मित्र बनले आहेत याची मला खात्री आहे.

मला या पुस्तकाचा समारोप त्यांच्याबद्दल बोलून आणि भविष्यातील कामासाठीची एक कार्यक्रम पत्रिका मांडून करायचा आहे. हे मी करतो आहे ते माझ्या स्वतःच्या विचारांची नीट व्यवस्था लागावी म्हणून पण आशा आहे की या आमच्या लढाईत आणखी लोक सामील होतील.

माझ्या मते दहा क्षेत्रे अशी आहेत की ज्यांत आपण काम करू शकू. त्यापैकी काहींत आधी पासूनच काम होत आहे. मला हेही स्पष्ट करावेसे वाटते की इतरांच्याही अशाच वेगळ्या याद्या असतील, कदाचित माझ्यापेक्षा चांगल्या देखील असू शकतील. मी हा दहा क्षेत्रांतला कार्यक्रम पूर्ण निश्चित कार्यक्रम म्हणून अजिबात सुचवत नाही. माझा यावरही ठाम विश्वास आहे की गांधीजी जेव्हा म्हणाले 'तुम्हीच बदल व्हा' त्यांचे फक्त एवढेच म्हणणे नव्हते की लोकांनी कृती करायला हवी. तर लोकांनी अंतर्मुख होऊन विचार करावा आणि इतरांनी कसे वागले पाहिजे ते त्यांना सांगू नये.

1. **तांत्रिक ज्ञान:** पहिले क्षेत्र अर्थातच तांत्रिक ज्ञान उपलब्ध होण्यासाठी चाललेली लढाई म्हणजे मानकांसाठीचा सत्याग्रह. या क्षेत्रामध्ये, फक्त भारतातच नाही तर सारख्या जगभर प्रश्न उभे केले गेले आहेत. लाखो लोकांनी आम्ही पोस्ट केलेली मानके वापरली आहेत, आम्ही भारतातील आणि अमेरिकेतील नागरिकांना ही माहिती दिली आहे आणि हे स्पष्ट आहे की या माहितीचा मोठ्या प्रमाणात विकास करायची गरज आहे.

आम्ही दिल्लीच्या माननीय उच्च न्यायालयाच्या आणि अमेरिकेतील माननीय कोर्ट ऑफ अपीलस या दोन्ही न्यायालयांच्या निकालाची वाट पाहत आहोत, नुसती वाट न पाहता काही आणखी करण्याची गरज आहे. ज्यांनी ही माहिती वापरली पाहिजे त्यांच्या मनात आपण हे प्रश्न उभे केले पाहिजेत, म्हणजे शिक्षक-प्राध्यापक, अभियंते, नगराधिकारी, आणि सामान्य जनता. आपण सर्वांनी आवाज उठवला आणि आपला समाज शासित करणार्या तांत्रिक कायद्यांच्या उपलब्धतेची मागणी केली तरच हे प्रत्यक्षात येईल.

'कोड स्वराज'वरील टिपण

2. पब्लिक लायब्ररी ऑफ इंडिया. दुसरे म्हणजे पुस्तकांची उपलब्धता आणि ते काम पब्लिक लायब्ररी ऑफ इंडिया मार्फत चालू आहे. अजून खूप सारे काम करायचे बाकी आहे, भारतातील सर्व लायब्ररींमधील पुस्तकांचे चांगले स्कॅन करण्याचे केवढे तरी काम आहे. आता अस्तित्वात असलेले संकलन पाहता त्याची पूर्ण क्षमता प्रत्यक्षात येण्यासाठी खूप काही करायची गरज आहे, मेटाडाटा नीट करायला हवा, तुटलेले स्कॅन शोधून काढायला हवेत आणि आणखी साहित्य जमा करायला हवे आहे. साहित्याचा मजकूर टेक्स्ट स्वरूपात आणण्यासाठी प्रगत असे ऑप्टिकल कॅरॅक्टर रेकग्निशन विकसित करण्याची तातडीची गरज आहे.

भारताच्या डिजीटल लायब्ररीसाठी सरकारने घातलेले परिश्रम वाखाण्याजोगे आहेत असे मला वाटत असले तरी ते सारे साहित्य परत स्कॅन करायला हवे आहे. सांगायचे तर आताचे स्कॅन हे कमी दर्जाचे आहे. आणि अनेक पाने हरवलेली आहेत किंवा वाकडी तिकडी आहेत. यामुळे संकलन अपूर्ण राहते आणि त्याचे ओसीआर कठीण जाते. सार्वजनिक, क्षेत्रातील साहित्य उपलब्ध करून देणारे एक मोठे सार्वजनिक स्कॅनिंग केंद्र जर भारतात उभे केले तर भारतातील सर्व भाषांमध्ये शैक्षणिक साहित्य मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध करून देण्यासाठी ते खूप उपयोगाचे होईल. आताचा आमचा संग्रह 4 लाख पुस्तकांचा आहे. माझ्या अंदाजाप्रमाणे पूर्ण प्रयत्न केले तर अनेक दशलक्ष पुस्तके स्कॅन करावी लागतील. हे करण्याजोगे आहे आणि काही वर्षांत ते करता येणे शक्य आहे. भारतातील शिक्षणाच्या उज्वल भवितव्यासाठी ती एक फार चांगली गुंतवणूक ठरेल.

ओबामा यांनी जेव्हा कार्यभार स्वीकारला तेव्हा जॉन पोडेस्ता यांना भेटलो आणि आम्ही अध्यक्षांना या धर्तीवरचे एक पत्र लिहिले. मी हे पत्र YesWeScan.org (होय, आपण स्कॅन करू शकू) अशा नावाची वेब साइट तयार करून त्यावर टाकले. हा थोडासा ओबामांच्या निवडणूक मोहिमेतील "Yes We Can" (होय, आपण करू शकू) या घोषवाक्यावर केलेला खेळ होता. या पत्रातील आकर्षित करणारा भाग असा होता, "आपण जर मानवाला चंद्रावर पाठवू शकतो, तर आपण नक्कीच लायब्ररी ऑफ कॉंग्रेसला सायबर स्पेस मध्ये पाठवू शकतो." जॉन माझा सहलेखक होता म्हणून व्यवस्थापनाने आमच्या पत्राला आर्किव्हिस्ट डेव्हिड फेरिअरो यांच्या तर्फे एक छानसे उत्तर आले. परंतु त्याचे पुढे काहीच झाले नाही. मी नव्याने उभे राहिलेल्या डिजीटल पब्लिक लायब्ररी ऑफ अमेरिका यांना या व्यापक स्फूर्तीदायक उद्दिष्टाकडे आकर्षित करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला पण काहीच साध्य झाले नाही. माझी आशा आहे की भारतामध्ये हे आव्हान स्वीकारले जाईल आणि पुढील पिढ्यांच्या शिक्षणासाठी एक ज्ञानमंदिर उभे राहील.

3. सरकारची घोषणापत्रे: तिसरे क्षेत्र, सरकारच्या अधिकृत पत्रिकांचे आधुनिकीकरण. याला गती मिळताना दिसत आहे, सरकारच्या बाजूनेही आणि सरकारी राजपत्राबाबत तळागाळातूनही. पण यासाठी जाजास्त जोमाने प्रयत्न करायला हवे आहेत असे वाटते. राजपत्रांचे मागील खंड हे त्यांच्या जुनाट तांत्रिक चौकटीतून मुक्त करायला हवेत. महत्वाचे म्हणजे, इथून पुढे, राजपत्रे, कायदे, नियम, अधिनियम, अधिनियम आणि सरकारच्या सर्व प्रकारच्या घोषणा करणारे साहित्य हे जास्तीत जास्त व्यापक स्तरावर उपलब्ध व्हायला हवे. पण हे तेव्हाच होऊ शकेल जेव्हा या साहित्याचा प्रसार करणाऱ्या सरकारी कर्मचार्यांना त्याचे फायदे लक्षात येतील व पटतील. आपण स्वतःला शिक्षित करत असताना त्यांनाही शिक्षित करणे गरजेचे आहे.

सरकारच्या घोषणा प्रसारित करणारे साहित्य जास्त लोकांपर्यंत पोचण्यासाठी दोन प्रकारचे प्रयत्न करायला हवेत. पहिले प्रयत्न हे पूर्णतः तांत्रिक आहेत ते म्हणजे सर्व राज्य व नगरपालिकांच्या राजपत्रांच्या प्रतिमा तयार करून त्या इंटरनेटवर निरनिराळ्या ठिकाणाहून उपलब्ध करणे, कदाचीत आता ऑनलाइन उपलब्ध असलेल्या फाइल्सशिवाय पुढेजाऊन ऐतिहासिक आवृत्त्या स्कॅन करायला हव्यात. आज उपलब्ध असलेल्या राजपत्रांच्या प्रतिमा अशा ऑनलाइन उपलब्ध करणे थोडे कठीण आहे पण काही थोड्याशा सातत्याच्या प्रयत्नांनी ते शक्य होईल.

आणखी एक प्रयत्न जो मदतकारक ठरू शकतो तो म्हणजे सरकारी, कायद्याच्या आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील लोकांना एकत्र आणून त्यांच्या सभा, सम्मेलने, कार्यशाळा किंवा परिषदा आयोजित करणे. या ठिकाणी कायद्यांच्या घोषणा किंवा अधिकृत पत्रिकांचे आधुनिकीकरण करण्याच्या दृष्टीने कदाचित कायद्यात काही बदल करणे आवश्यक असेल पण व्यवस्थापकीय आणि कार्यपद्धतीतले काही आवश्यक बदल नक्कीच करावे लागतील. भारतात सरकारी घोषणा प्रसारित करणारे आणि युकेसाठी अशी व्यवस्था उभी करणार्या तज्ञांसारखे काही तज्ञ यांना एकत्रित आणले तर कदाचित काही ठोस पावले उचलण्यासाठी ठिणगी पडू शकेल.

4. हिंद स्वराज: हे चौथे क्षेत्र, हिंद स्वराजच्या श्रीमंत आणि आश्चर्यकारी इतिहासाचे दस्तऐवजीकरण, हे माझे आवडते क्षेत्र आहे आणि मला या संग्रहात नवनवीन साहित्य घालताना खूप आनंद मिळतो. येथे देखील काही प्रश्न आहेत. महात्मा गांधीच्या साहित्यावर देखील तांत्रिक बाबी आणि कॉपीराइटच्या साहाय्याने नियंत्रण प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न होत आहे. झाला. स्वातंत्र्यलढ्याची नोंद करणारे सारे साहित्य, सर्व दस्तऐवज स्रोत आणि लढ्यातील पुढाकार घेणार्या पूर्वसूरीचे शब्द उपलब्ध व्हायला हवेत, विशेषतः ही सामुग्री जर सरकारच्या साहाय्याने निर्माण झाली असेल तर.

अगदी साबरमती आश्रम देखील गांधीजींच्या साहित्याबाबत कॉपीराइट हक्क सांगतो आणि त्याच्या वापरावर तांत्रिक निर्बंध घालतो. मला हे मान्य केले पाहिजे मला या साहित्याच्या पीडीएफ फाइल मिळाल्या तेव्हा प्रथम मी त्यावरचे सुरक्षा निर्बंध काढून टाकले होते (असे केल्याने लोकांना खंडातून काही पाने वेगळी करता येणे शक्य झाले) आणि प्रत्येक पानावर असलेले वॉटरमार्क्स काढून टाकले ज्यांच्यामुळे माझ्या मते पाने खराब होत होती.

मी साबरमती आश्रमाला पत्र लिहून आमच्या हिंद स्वराज संग्रहात ठेवण्यासाठी गांधी पोर्टलवरील साहित्य कोणत्याही बंधनाशिवाय, वॉटर मार्क्स आणि तांत्रिक बंधने काढून उपलब्ध करून देण्याची विनंती केली आहे. आणि त्यांच्याबरोबर आणि भारतातील इतर महत्वाच्या ऐतिहासिक सामुग्रीच्या विश्वस्तांसोबत ही महत्वाची चर्चा होईल अशी आशा आहे. या काही मर्यादा असण्याचे कारण मला समजते आणि यामागे त्यांच्या मूळ स्वरूपाचे रक्षण करणे आणि त्यांचा दुरुपयोग न होऊ देणे अशी खूप प्रामाणिक आणि तीव्र इच्छा आहे हेही मला समजते. पण अशा रीतीने हे ऐतिहासिक साहित्य कुलूपबंद केल्याने दुरुपयोग होणे थांबणार नाही फक्त त्याच्या योग्य व वैध वापरावर बंधने पडतील. मला असे वाटते ही चर्चा येत्या काही वर्षांत थांबेल आणि आपणा सर्वांना एकाच उद्देशासाठी काम करता करता या चर्चा बऱ्याचदा कराव्या लागतील.

'कोड स्वराज'वरील टिपण

5. भारताचा फोटो दस्तऐवज: ज्या पांचव्या क्षेत्रात काम करायची गरज आहे ते म्हणजे भारताचा जास्त चांगला छायाचित्रांच्या स्वरूपातला दस्तऐवज बनवणे. भारताच्या माहिती खात्याकडे असलेले फोटो कमी प्रतीचे आहेत पण तरीही देखणे व चित्तवेधक आहेत. भारतामध्ये देशभर असंख्य छायाचित्र संग्रह आहेत आणि ते बंदिस्त आहेत. आणि अनेकदा उत्तम प्रतीची छायाचित्रे किंमतीच्या भिंतीमागे बंद आहेत. ब्रिटिश लायब्ररी सारख्या ठिकाणी देखील थक्क करणारे संग्रह आहेत.

माझ्या मते हाय-रेझोल्युशन चांगल्या प्रतीच्या छायाचित्रांचे इंटरनेटवरून छापून घेता येतील असे डाटाबेस निर्माण करणे व ते कोणत्याही अडसरा शिवाय वापरण्यासाठी खुले करणे हे एक चांगले लक्ष्य आहे. हे काम फारसे कठीण नाही. उदाहरणार्थ माहिती मंत्रालयाकडचा छायाचित्रसंग्रह जास्त सुलभतेने उपलब्ध करणे सहज शक्य आहे आणि त्यांच्या उपयोगावर बंधने घालण्याचे काही कारण नाही.

6. ऑल इंडिया रेडीयो ऊर्फ आकाशवाणी: जेव्हा मला गांधीजींच्या आयुष्यातील शेवटच्या वर्षातील 129 भाषणे आकाशवाणीवर उपलब्ध झाली तेव्हा मला आश्चर्याचा धक्काच बसला. माझी खात्री आहे की आकाशवाणीच्या कुलूपबंद पेट्यांमध्ये आणखी अनेक गोष्टी असतील. या खजिन्याचा काही भाग व्यापारतत्त्वावर संगीताच्या सीडी किंवा इतर सामुग्री ह्या रूपात उपलब्ध झाला आहे. आकाशवाणी हा सरकारचा एक कळीचा विभाग होता आणि असे वाटते की हा संग्रह जास्त व्यापक पातळीवर उपलब्ध झाला तर मोठे काम होईल.

7. भारताचा चित्रफितींचा दस्तऐवज: श्राव्य संग्रहाशी जवळचे नाते असलेले हे सातवे म्हणजे चित्रफिती. आम्ही "भारत एक खोज"चे 53 भाग पोस्ट केले. ते भाग आजदेखील तेवढेच लोकप्रिय आणि दाखवण्यास योग्य आहेत. रामायण का पोस्ट करू नये? उत्सवांसाठी गायलेली गाणी, नाच, कला आणि भारताची संस्कृती व इतिहास यांचा ठेवा साजरा करणारी जी हजारो डोळे दिपवणारी दृक-श्राव्य साधने निर्माण केलेली आहेत ती उपलब्ध का करू नयेत? दूरदर्शन हे आकाशवाणीप्रमाणेच अनेक वर्षे भारत सरकारचे अंगच होते. आणि आता ती स्वतंत्र संस्था झाली आहे पण तिचे उद्दिष्ट अजूनही सार्वजनिकच आहे.

भारतात दूरदर्शन व्यतिरिक्त देशभर आणखी अनेक चित्रफिती संग्रह आहेत जे सहजपणे जास्त व्यापक पातळीवर उपलब्ध केले जाऊ शकतात. माझा अमेरिकन नॅशनल आर्काइव्जचा अनुभव असा आहे की जे चित्रफिती जतन करण्यासाठी काम करतात त्यांना ते जास्त व्यापक पातळीवर वापरले जावेत असे वाटत असते. आमच्या स्वयंसेवकांनी जेव्हा 6,000 चित्रफितींच्या प्रती बनवल्या आणि त्या 7.5 कोटी वेळा पाहिल्यागेल्या तेव्हा संग्रहकर्त्यांना प्रचंड आनंद झाला. अनेकदा संग्रहातून पैसे मिळवता येतील या चुकीच्या समजामुळे चित्रफिती लपवून ठेवल्या जातात पण तसे केल्याने त्यांचा उपयोग सीमित राहतो आणि फारसा पैसाही उभा राहत नाही. शिवाय हेतुपुरस्सर आपलाच इतिहास असा मागे ठेवणे ही काही योग्य लोकसेवा म्हणता येत नाही.

शक्य त्या उत्तम प्रतीच्या चित्रफिती, छायाचित्रे आणि श्राव्य माध्यमे उपलब्ध करून देणे याला आणखी एक पैलू आहे. एखादा चित्रपट किंवा बातमीपत्र बनवण्यातील सर्वात कठीण गोष्ट असते, ती म्हणजे चित्रपटासाठी "बी-रोल" किंवा छपाईसाठी "स्टॉक फोटो" मिळवणे. तुम्ही

प्रवास वर्णन लिहीत असाल तर तुम्हाला ताज महालचा फोटो ह्या असेल. तुम्ही चित्रपट बनवू इच्छित असाल आणि नेहरूंच्या दस्तऐवजातून चित्रफीत हवी असेल. अशा प्रकारची ऐतिहासिक सामुग्री मिळणे हे बरेचवेळा खूप अडचणीचे असते.

जर सरकारने भारताच्या ऐतिहासिक दस्तऐवजांचा सार्वजनिक महत्वाचा गाभा डिजिटाइज केला आणि ही माहिती माहिती मोफत आणि बंधनातून मुक्त केली, तर ती बॉलिवुड आणि प्रसार माध्यमासाठी तर मोठी भेट ठरेलच शिवाय छोटे स्वतंत्र चित्रपट निर्माते, लेखक आणि विद्यार्थी यांनासुद्धा या उपलब्ध साहित्याचा आपल्या स्वतःच्या कामासाठी उपयोग करता येईल. असा एक सार्वजनिक गाभा उपलब्ध केल्याने खाजगी कामालाही मोठी मदत मिळते.

ही सात क्षेत्रे कठीण असली तरी तशी साधी सरळ आहेत. मी आणखी 3 आव्हाने समोर ठेऊ इच्छितो.

8. पारंपरिक ज्ञान
9. आधुनिक विज्ञानाचे ज्ञान
10. माहितीच्या लोकशाहीकरणाचे व्यापक महत्वाकंक्षी उद्दिष्ट

पारंपरिक ज्ञान आणि जैविक तत्त्वज्ञान

पारंपरिक ज्ञान हा माझ्यासाठी नवा प्रांत होता. कारण या प्रांतात माझे वाचन फार जास्त नव्हते. माझ्या ऑक्टोबर 2017च्या भेटीत सॅम शिकागोहून विमानाने आले आणि मी सॅन फ्रांसिस्कोहून आलो. आम्ही दिल्लीला भेटलो आणि सरळ बेंगलुरुला गेलो. आमचा पहिला मुकाम हा आयुर्वेद विद्यापीठ आणि हॉस्पिटल येथे होता. सॅम आणि त्यांचे मित्र दर्शन शंकर यांनी 30 वर्षांपूर्वी स्थापन केलेल्या या विद्यापीठाचा सॅम हे कुलगुरू आहे.

आयुर्वेद हे पिढी दर पिढी सोपवले गेलेले आणि सुधारित होत गेलेले संस्कृत संहितांमधील भारतातील पारंपरिक वैद्यक विज्ञान आहे ते जाणणार्थ्यांना वैद्य असे म्हणतात. आयुर्वेदाशी संबंधित दुसरे आहे युनानी, जगाच्या अरब आणि पर्शियन या भागातून आलेले आणि मुस्लिम हकीम वापरत असलेले प्राचीन वैद्यकीय ज्ञान.

सॅम जेव्हा बोर्ड आणि प्राध्यापकांच्या भेटी घेत आपल्या कर्तव्याचे पालन करत होते त्या वेळात मी विद्यापीठाच्या आवारात फिरत होतो. ट्रान्स डिसिप्लिनरी विद्यापीठाचे (टीडीयू) आवार ही एक चित्तवैधक जागा आहे. भारतामध्ये 6,500 हून जास्त औषधी वनस्पती वापरल्या जातात आणि प्राचीन लेखांमध्ये ज्यांचे दस्तऐवजीकरण झालेले आहे. टीडीयूच्या आवारामध्ये मध्ये त्यातील 1,640 हून अधिक प्रजातींची झाडे आहेत. त्यांच्या मोठ्या हरबेरियम मध्ये 4,500 प्रजाती गोळा करून जतन केलेल्या आहेत.

टीडीयूमध्ये अभिजात संहितांमधील प्रचंड माहिती आणि पद्धती आणि आधुनिक विज्ञान यांची सांगड घातली जाते. 50 पेक्षा जास्त पीएचडीचे विद्यार्थी आघाडीवरचे संशोधन करून आयुर्वेदाची औषधे कशी काम करतात (वा करत नाहीत) याचे संशोधन करत आहेत. या विद्यापीठाचा नुकताच विस्तार करण्यात आला आहे आणि त्यामध्ये आता पदवीपूर्व शिक्षण

'कोड स्वराज'वरील टिपण

देण्याची सुरुवात झाली आहे तसेच एक मोठे इस्पितळ चालवले जात आहे. या शिवाय टीडीयूमध्ये 6,500 औषधी वनस्पती, त्यांपासून औषधे बनवण्याची कृती, औषधशास्त्र आणि औषध कसे काम करते त्याची तत्वे आणि पद्धती, उपाय योजना, रोग कसे होतात, जीव नियंत्रण आणि आयुर्वेदातील विज्ञानाचे इतर मुद्दे या सर्वांबद्दलची माहिती संगणकामधील डाटाबेसच्या स्वरूपात ठेवलेली आहे.

मी या संशोधनाची अनेक उदाहरणे पाहिली. उदाहरणार्थ, असे काही अभ्यास आहेत जे दाखवतात की काही अन्नपदार्थ आयुष्याची मर्यादा वाढवू शकतात. काही लोकप्रिय अभ्यासांमध्ये रेड वाइनबद्दल हेच सांगितलेले आहे. आयुर्वेदामध्ये डाळिंबात देखील तेच गुणधर्म आहेत असे म्हटले जाते जे आयुर्वेदाची आयुर्मर्यादा वाढवण्याचे काम करणार्या 'रसायन' शाखेचा भाग आहे.

एक पीएचडीचा विद्यार्थी डॉसोफिलीया ही फळमाशी वापरून हे विधान तपासत होता. काही फळमाशांना रेड वाईन आणि काहींना डाळिंबाचा रस दिला जातो आणि इतर माशांना नियंत्रित गट म्हणून ठेवण्यात येते. या फळमाशा त्यांना ठेवलेल्या भांड्यावर किती दूरपर्यंत चढू शकतात आणि किती वेळ राहतात. हे त्यांच्या शक्तीचे आणि जीवनरसाचे माप समजले जाते. या विद्यार्थ्याला असे आढळले की या फळमाशांना दिलेल्या या पूरक रसामुळे रेड वाईन दिलेल्या आणि नियंत्रित गटाच्या तुलनेत त्यांचे आयुर्मान तर वाढलेच आणि त्यांची पुनरुत्पादन क्षमताही वाढली.

टीडीयूच्या विश्वस्त मंडळाचे उपाध्यक्ष आणि एक प्रसिद्ध न्यूरोलॉजीस्ट डॉ. रामस्वामी यांनी मला आणखी एका प्रभावी प्रयोगाबद्दल सांगितले. एक वैद्यक शास्त्रातील संशोधनातील एक मोठा प्रश्न हा आहे की निष्कर्ष खर्याखुर्या जगामध्ये कसे तपासायचे. आर्थात, हे प्रयोग प्रयोगशाळेतील उंदरांवर किंवा फळमाशांवर करू शकतो पण ते माणसापेक्षा वेगळे आहेत. कोणताही सिद्धांत हा मनुष्यावर परीक्षणासाठी वापरायचा हे कठीण काम आहे. कारण त्यामुळे काहीवेळा मोठा घातक परिणाम होण्याची शक्यता असते आणि म्हणूनच अशा प्रयोगांची नियमावली कडक व काटेकोर असते. सर्वच वैद्यकीय संशोधनासाठी बिकट असा हा प्रश्न आहे.

डॉक्टर म्हणाले की मलेरिया बरा करू शकतील अशी काही संभाव्य औषधे आहेत आणि त्याचे प्रभाव परीक्षण त्यांना करायचे आहे. पण ते करण्यासाठी त्यांना एकच पद्धत वापरता येत होती की ते औषध दिलेल्या व्यक्तीच्या यकृताचा एक तुकडा नमुना म्हणून काढायचा. पण ते मलेरिया झालेल्या जिवंत माणसासाठी करू शकत नाही

म्हणून या टीमने आताचे प्रगत तंत्रज्ञान पद्धती, स्टेम सेल तंत्रज्ञानाचा वापर केला. त्यांनी मनगटाच्या त्वचेच्या तुकडा घेतला. या स्टेम सेल्सच्या साहाय्याने मनुष्याचा कोणताही अवयव वाढवता येतो आणि त्यांनी यकृते वाढवली. त्यांनी त्या यकृतांमध्ये इंजेक्शनने मलेरियाची लागण केली आणि नंतर एका यकृतात आयुर्वेदिक औषध टोचले आणि या रीतीने त्यांनी प्राचीन औषधाचा प्रभाव अभ्यासायचा प्रयोग केला.

ही भेट फारच उदबोधक होती. आणि साहजिकच माझे विचार हे या पारंपरिक ज्ञान भांडाराकडे वळले. दर्शन शंकर यांनी सांगितले की त्यांनी फार व्यापक असा डाटा बेस संकलित केला आहे ज्यात अभिजात संहितांमधील औषधे, त्यांची छायाचित्रे, माहिती व अन्य सामुग्री समाविष्ट आहे. मी विचारले की तो डाटाबेस ऑनलाइन टाकता येईल का? त्यांनी म्हटले की जैविक विविधतेचा कायदा असे करायला परवानगी देणार नाही. मला ते समजले नाही आणि मला त्याबद्दल अधिक जाणुन घ्यायची इच्छा होती.

त्या संध्याकाळी म्हैसूर राज्यांच्या महाराणी प्रमोदा देवी वाडियार यांनी बंगलोरच्या काही प्रतिष्ठित लोकांसाठी आणि टीडीयूमधील डॉक्टरांसाठी बंगलोरच्या राजवाड्यात एक समारंभ आयोजित केला होता. या समारंभानंतर आम्ही नेत्रदीपक असे दक्षिण भारतीय जेवण घेण्यासाठी गेलो. या जेवणात, डोसा, पाणीपुरी, आणि गोड पदार्थ म्हणून कलिंगडाच्याच वाड्यात कलिंगडाची कुल्फी आणि पोकळ संत्र्यामधून संत्र्याची कुल्फी देण्यात आली होती. मी रात्रीच्या जेवणात आयुर्वेदाचे ज्ञान इंटरनेटवर टाकण्याबद्दल आणि जैव विविधतेच्या कायद्यामुळे त्या माहितीच्या प्रसारावर काय परीणाम होतील याबद्दलचे प्रश्न विचारत राहिलो.

...

मी जेव्हा कॅलिफोर्नियाला परत गेलो तेव्हा मी पारंपरिक ज्ञान, जैविक चाचेगिरी आणि यांवरची बरीच पुस्तके मागवली. आणि सुरुवात अर्थातच वंदना शिवा यांच्या पथदर्शक कामापासून केली. मी आमची पब्लिक लायब्ररी ऑफ इंडिया नेहमी वापरणार्या प्राचीन वैद्यकाबद्दल काम करणार्या संस्कृतच्या विद्वानांना पत्र लिहिले आणि त्यांना या बद्दल काय वाटते ते विचारले. मी आयुर्वेदीय वैद्यकाचा इतिहास वाचाला आणि बौद्धिक मालमत्तेबाबत आणि पारंपरिक ज्ञानाची पेटंट घेण्याबद्दल माहिती देणारी पुस्तके वाचली.

मला दोन गोष्टींनी मला कोड्यात टाकले. दर्शन शंकर यांनी ते विकत असलेल्या "होमियोपॅथीमधील औषधी वनस्पती", "केरळामधील औषधी वनस्पती" यांसारखी शीर्षके असलेल्या 13 सीडी मला दिल्या होत्या. प्रत्येक सीडीमध्ये एक साधा डाटाबेस विभाग होता त्यामध्ये वनस्पतींची छायाचित्रे होती, त्यांची माहिती व वर्णन होते. कळीचे शब्द आणि अन्य साहित्य होते. या सीडी अशा होत्या की त्या इंटरनेटचा भाग सहज बनू शकल्या असत्या.

मला कोड्यात टाकणारी आणखी एक गोष्ट होती ती म्हणजे सरकार पारंपरिक ज्ञानाची डिजिटल लायब्ररी बांधण्याचा खूप मोठा प्रयास करत आहे. ही व्यवस्था अनेक वर्षांपासून उभी केली जात आहे. आणि त्यांनी आत्तापर्यंत 150 पुस्तके स्कॅन करून 2,97,183 पारंपरिक आयुर्वेदीक आणि युनानी औषधांच्या सूत्रांचा डाटाबेस बनवला आहे. या संहिता प्रथितयश तज्ञांनी संकलित केल्या आहेत. आणि जितके काही मी सांगू शकतो त्यावरून मला असे वाटते की तो डाटाबेस हा एक सूत्रबद्ध पारंपरिक ज्ञानातील आयुर्वेदाच्या औषधांच्या सूत्रांचे संकलन करणारा अद्ययावत डाटाबेस आहे. पण यात एक गोम आहे. हा डाटाबेस हा लोकांना उपलब्ध केला गेला नव्हता. तो फक्त पेटंटच्या परीक्षकांना उपलब्ध होता.

मी सतत अमेरिकेच्या पेटंट व्यवस्थेबद्दल कुरकुर करतो आहे. मला असे वाटत आले आहे की 'धंद्याच्या पद्धती' आणि 'सॉफ्टवेअर' यांबद्दलची बहुतेक पेटंट्समुळे काही चांगले होण्यापेक्षा

'कोड स्वराज'वरील टिपण

नुकसानच जास्त होते आणि ती क्वचितच नाविन्यपूर्ण किंवा एकमेव असतात. मी अमेरिकेतील पेटंटचा डाटाबेस हा 1994 साली इंटरनेटवर टाकला आणि मी पेटंट दिल्या जाण्याच्या प्रक्रियेचा अभ्यास करण्यात खूप सारा वेळ खर्च केला आहे आणि आपल्या रोजच्या कामात पेटंट वापरणार्या खूप लोकांशी बोललो आहे. आणि खरे तर मी प्रथम जेव्हा डाटाबेस इंटरनेटवर टाकला तेव्हा त्याचा मोठ्या प्रमाणात उपयोग करणारे हे अमेरिकेच्या पेटंट आणि ट्रेडमार्क खात्यात काम करणारे कर्मचारी होते. त्यांना उपलब्ध असणारी डाटाबेस शोधण्याची यंत्रणा ही इतकी खराब आणि जुनाट होती की ते घरी जाऊन माझी यंत्रणा वापरून त्यांचे संशोधन करत असत.

या अवास्तव मोठ्या प्रमाणात वाढलेल्या "व्यवसायाच्या पद्धती" आणि "सॉफ्टवेअर" पेटंट शिवाय औषधांच्या बाबतीत तसेच प्रश्न आहेत. विशेषतः भारत, अफ्रिका आणि ज्या खूपशा देशात दैनंदिन आयुष्यात पारंपरिक ज्ञानाचा उपयोग करण्याचा खूप जुना इतिहास आहे त्या देशातील भावना भडकवणारी काही पेटंट्स अमेरिका आणि युरोपच्या पेटंट कार्यालयांनी दिली आहेत.

यामध्ये सर्वात प्रसिद्ध झाले ते हळदीचे पेटंट. हळद ही जखमा बऱ्या करण्यासाठी वापरली पूर्वापार जाणारी औषधी आहे. दोन अमेरिकन संशोधकांनी "हळद आणि हळदीचा उपयोग" याचे पेटंट घेतले. भारतामध्ये साहजिकच आवाज उठवला गेला. भारतामधल्या मोठ्या संशोधन प्रयोगशाळा चालवणार्या कौन्सिल ऑफ सायंटिफिक आणि इंडस्ट्रीयल रिसर्चचे डायरेक्टर जनरल डॉ. आर. ए. माशेलकरांच्या अथक प्रयत्नाचे फळ म्हणून हे पेटंट रद्द करण्यात आले.

दुसरे असेच पेटंट दिले गेले होते ते बासमती तांदळाचे. हजारो वर्षांपासून बंगालमध्ये बासमती तांदूळ होतो. हे पेटंट हे बासमती तांदूळ आणि तांदळाच्या गिड्ड्या रोपांच्या संकराने तयार झालेल्या जास्त मजबूत असलेल्या बासमती तांदळाच्या रोपासाठी होते. अगदी याच हेतूने व पद्धतीने भारतातील शेतकरी हा संकर शतकानुशतके करत आले आहेत. एवढेच नाही पेटंटमध्ये "बासमती" असा शब्दही त्याचा भाग होता आणि जे शेतकरी हा शब्द उच्चारतील त्यांच्या विरोधात खटले भरले जाऊ शकले असते!

संयुक्त राष्ट्रांच्या जैविक विविधतेच्या संदर्भातील कन्व्हेंशन नंतर आता आंतरराष्ट्रीय समाजाने हे मान्य केले आहे की पारंपरिक ज्ञानावर आधारलेली जी पेटंट्स आहेत ही पिढ्यानपिढ्या लोकांमध्ये अस्तित्वात असलेले ज्ञानावर हक्क सांगणार्या काही पाश्चिमात्य कॉर्पोरेट जैविक चाच्यांना देता कामा नयेत. हे कन्व्हेंशन सर्व देशांना राष्ट्रीय पातळीवर आपापले कायदे बनवण्यास प्रोत्साहन देते भारताने जैविक विविधता कायदा 2002 साली अमलात आणला. हा कायदा आणि कन्व्हेंशन दोन्हीचे तत्त्व आहे की पाश्चिमात्य कंपन्यांनी पारंपरिक ज्ञानाचा गैरफायदा उठवू नये व लोकांबरोबर फायदा वाटून घ्यायला हवा.

जर का पेटंट हे पारंपरिक ज्ञानावर दिले गेले. मला जरूर वाटते की त्यातून होणारा फायदा हा वाटून घ्यायला हवा. या शिवाय पारंपरिक ज्ञानामुळे एखाद्या जैविक संपत्तीचे वैद्यकीय महत्त्व माहित झाले व तिचे स्थानिक पातळीवर मोठ्या प्रमाणावर दोहन झाले तर तो फायदा देखील स्थानिक लोकांबरोबर वाटून घ्यायला हवा. जैविक विविधता कायदा यामध्ये ही तत्त्वे अंतर्भूत केलेली आहेत.

या ठिकाणी माझा प्रश्न असा आहे. या बाबतीत दिली गेलेली बहुतेक सर्व पेटंट्स, हळद आणि बासमती तांदूळ ते अनेकानेक पेटंट्स ही कलेच्या माध्यमातील तांत्रिक शब्द वापरायचा झाला तर संपूर्णतः बोगस होती. ती दिलीच जायला नको होती. आणि अजूनही अशी आणखी वाईट पेटंट्स दिली जात आहेत!. पारंपरिक ज्ञानाच्या डिजिटल लायब्ररी मागची सैद्धांतिक बैठक हीच आहे की पेटंट्स देणारे परीक्षक हे या लायब्ररीचा उपयोग करून अशा पारंपरिक ज्ञानावर आधारलेली वाईट पेटंट्स नाकारतील. या डिजिटल लायब्ररीचे अमेरिकन आणि युरोपियन पेटंट कार्यालयांबरोबर केलेले करार आहेत आणि मला हे पूर्ण पटते की त्यांच्या पेटंट परीक्षकांनी हा डाटाबेस हा नियमित स्वरूपात वापरला पाहिजे. ही सकारात्मक गोष्ट आहे.

पण काही लोकांना असे वाटते की हा डाटाबेस जास्त व्यापक प्रमाणात उपलब्ध झाला ते वाईट होईल कारण वाईट कंपन्या या ज्ञानाच्या उपलब्धतेचा गैरफायदा घेतील. हीच भीती टीडीयूचा डाटाबेस ऑनलाईन करण्याच्या बाबतीत होती. मला ही कारण मीमांसा पटत नाही कारण मी लोकांसाठी ऑनलाईन माहिती देण्याबद्दलचा जो माझा तीस वर्षाचा अनुभव आहे त्याचा याच्याशी बिलकुल मेळ बसत नाही.

मी अनेकांना टिपण पाठवून विचारले की त्यांना या गोष्टींबद्दल काय वाटते. त्यांना सर्वांना माझे म्हणणे पटते की डाटाबेस गुप्त ठेवल्याने वाईट पेटंट्स थांबवता येत नाहीत. मी या निष्कर्षाला आलो आहे की ही माहिती गुप्त राखल्याने महत्वाच्या सार्वजनिक ज्ञानाचा प्रसार आणि विकास यांना बाधा येते आहे. मला येथे नमूद करावेसे वाटते की हा डाटाबेस मी पाहिलेला नाही आणि संस्कृतचे विद्वान असेही म्हणतात की त्यामागील शब्द पूर्णपणे समजून न घेता नुसती सूत्रे टाकून केलेल्या डाटाबेसचा काडीचा उपयोग नाही, जुन्या काळापासूनच्या तत्वासारखे ते होईल - "कचरा आत कचरा बाहेर."

ते काही असो, डाटाबेस आता अस्तित्वात आहे. तो चांगल्या गुणवत्तेचा आहे असा त्याचा लौकिक आहे. आणि मला असे वाटते तो व्यापक पातळीवर उपलब्ध झाल्याने उपयोगी ज्ञानाच्या प्रसाराला हातभार लागेल. जर ही माहिती मिळाल्याने वाईट पेटंट्स मोडून काढण्यात मदत होत असेल तर ती व्यापक पातळीवर पोचली तर त्याने मदतच होईल. जर डाटा चांगल्या गुणवत्तेचा नसेल तर संस्कृत पंडितांच्या मदतीने तो सटीक केल्यास सुधारायला मदत होईल. आणि अर्थातच आयुर्वेद आणि युनानी विज्ञानांचा प्रसार हा तर खूप फायद्याचा होईलच.

डाटाबेस फक्त परीक्षकांना उपलब्ध करून देण्यापेक्षाही एक प्रभावी नीती वंदना शिवांसारख्या पेटंट्स उधळून लावणार्थ्यांना फायद्याची ठरते. माझे सहकारी बेथ नोव्हॅक (सॅम पित्रोदा यांच्या देखील ते चांगले मित्र आहेत) ज्यांनी बॅरॅक ओबामा यांच्या व्हाइट हाऊस मधील खुल्या शासनाच्या प्रयत्नांचे नेतृत्व केले होते. त्यांनी एका नव्या पद्धतीची सुरुवात केली त्याचे नाव 'पीअर टू पेटंट' असे ठेवले गेले आहे. 'या पद्धतीमध्ये पेटंट परीक्षक हे नेटवर लोकांच्या सोबत काम करत असतो आणि हे जाणून घ्यायचा प्रयत्न करत असतो की अशा गोष्टी आधीपासून इतरत्र अस्तित्वात होत्या का? काही मोजक्या पेटंट परीक्षकांना हा डाटाबेस उपलब्ध करून देण्यापेक्षा 'पीअर टू पेटंट' या मध्ये अनेक लोकांचे ज्ञान आणि हुषारीची तरफ वापरली जाते आणि चांगला परिणाम साधला जातो.

'कोड स्वराज'वरील टिपण

मला या प्रश्नांची उत्तरे नक्की माहित आहेत की नाहीत माहीत नाही, पण माझे झुकते माप हा सरकारी डिजिटल लायब्ररीचा डाटाबेस हा लोकांना उपलब्ध व्हायला पाहिजे या बाजूने आहे. ही माहिती सार्वजनिक स्वरूपाची आहे, ती संकलित करण्यासाठी सरकारने बराच खर्च केला आहे. आणि लोकांना ती पुरवण्यातून पारंपरिक ज्ञानाचे भलेच होईल.

सरकारी उद्योग या नात्याने कॉपीराइट कायदा, माहितीचा अधिकार आणि भारताची घटना या सारख्या गोष्टी हे ज्ञान खुले करण्याच्या बाजूने झुकते माप देतात. कदाचित माझे हे झुकते माप चुकीचे असेल पण मला आशा आहे की 2018 मध्ये यावर संवाद सुरू करता येईल आणि कदाचित यातून सरकारकडे एक अधिकृत अर्ज करून तो डाटाबेस लोकांसाठी खुला करण्याची विनंती केली जाईल, नुसत्या पोर्टलवर उपलब्ध होण्याच्या पुढे जाऊन मोठ्या प्रमाणावरच्या उपयोगासाठी उतरवून घ्यायच्या परवानगीसकट.

शास्त्रीय ज्ञान आणि दिल्ली विद्यापीठाचे कॉपी शॉप

नववा प्रांत हा शास्त्रीय ज्ञानाचा आहे. माझ्या म्हणण्याचा अर्थ आधुनिक शोधपत्रिकांमध्ये प्रकाशित होणारे साहित्य असा आहे. माझे 2017मध्ये बरेचसे प्रयत्न हे शास्त्रीय ज्ञानाच्या उपलब्धतेमध्ये असलेले अडसर दूर करण्याबाबत होते. विशेषतः अमेरिकेतील नोकरदारांनी व अधिकार्यांनी त्यांच्या कामाच्या कारकिर्दीच्या दरम्यान प्रकाशित केलेले शोधपत्रिकांमधील जे लेख प्रकाशकांनी बेकायदेशीर रीत्या विक्रीची किंमत लावलेल्या भिंती आड बंद केले होते.

माझी सुरुवातीची योजना अशी होती की या प्रश्नाचे विश्लेषण करायचे, माझ्या विश्लेषणाचा अहवाल अमेरिकेतील बार असोसिएशन समोर आणायचा आणि त्यावर हो किंवा नाही असे मतदान घ्यायचे आणि त्यानंतर रजिस्टर पोस्टाने काही डझन प्रकाशक आणि संस्थांना नोटीस पाठवायची. या पत्रांमुळे प्रकाशकांना काहीतरी समस्या आहे याबद्दल सावध केले जाईल आणि त्यांच्याकडून 60 दिवसांच्या आत उत्तर मागायचे.

माझ्या मनात एक प्रश्न येत राहिला, "नंतर काय?" मी जेव्हा सार्वजनिक क्षेत्रातील साहित्याबद्दल चुकीच्या आणि अयोग्य कॉपी राइट बद्दल पत्र पाठवतो तेव्हा मी प्रकाशन करण्याची परवानगी मागत नाही. जर ते खरोखरच सार्वजनिक स्वरूपाचे असेल तर मला परवानगीची गरजच नसते. मी हे पण स्पष्ट करतो की संदर्भित साहित्याची प्रत माझ्याकडे आहे, अन्यथा हा प्रश्न हा केवळ तात्त्विक असतो. मी प्रतिक्रिया मागतो. पण मला खूप कमी वेळा प्रतिक्रिया मिळते. आता प्रश्न असा येतो की या ठिकाणी आता तो लेख पोस्ट करायचा की नाही.

मला अर्लिंग्टन एलबाकियान यांच्या साय-हबच्या संदर्भात आलेल्या तसेच एअरन स्वाट्झ यांच्या जेस्टोर बद्दल आलेल्या अनुभवावरून एवढे कळले होते की जेव्हा प्रकाशक मंडळींचे आर्थिक हितसंबंध धोक्यात येतात तेव्हा ते किती निघून आणि क्रूर होऊ शकतात. आणि सरकारी कामाच्या प्रकाशना संदर्भात अगदी सुयोग्य मुद्दे टेबलवर ठेवले तरी त्यांची पापणी देखील लवणार नाही या बद्दल माझी खात्री आहे. मी त्या नोटिसा प्रकाशकांना पाठवणारच आहे कारण मला माहित आहे की त्यांनी सार्वजनिक मालमत्तेचा गैर फायदा घेतला आहे. पण मी

अजूनही पर्वतावरच्या चकचकीत लायब्ररीत मला पोचायच्या याहून जास्त सोप्या व सरळ मार्गाच्या शोधात आहे.

अशाच प्रकारची परिस्थिती ही भारतामध्ये देखील उद्भवली होती. दिल्ली विद्यापीठाचे कॉपी शॉप या नावाने प्रसिद्ध झालेली ती केस हा मार्ग दाखवू शकेल. दिल्ली विद्यापीठामध्ये खाजगी पद्धतीने चालवले जाणारे एक कॉपी शॉप होते. त्या ठिकाणी प्राध्यापक आपल्याला पाहिजे असलेल्या शोधपत्रिकेतील लेखांची यादी देत असत आणि शॉपवाले लायब्ररीत जायचे व त्यांच्या प्रती घेऊन यायचे आणि विषयवार एकत्र करून विद्यार्थ्यांना त्या त्या विषयांच्या अभ्यासक्रमाचे गळे बनवून मोजक्या किमतीला विकत द्यायचे. या रामेश्वरी फोटोकॉपी शॉप वर ऑक्सफर्ड विद्यापीठ प्रेस तसेच केम्ब्रिज विद्यापीठ प्रेस आणि टेलर आणि फ्रान्सिस यांनी मिळून खटला दाखल केला. शॉपवर सशस्त्र पोलिसांनी रेड घातली. त्या मालकाने 'द वायर' ला सांगितले की "मला प्रचंड धक्का बसला -- मला मी गुन्हेगार आहे असे वाटू लागले."

हा खटला दिल्ली उच्च न्यायालयामध्ये दाखल झाला. भारतातील बौद्धिक मालमत्तेबाबतचे नामवंत तज्ञ आणि सार्वजनिक कामाला वाहून घेतलेले माझे मित्र शमनद बशीर यांनी या सामाजिक प्रश्नांसाठी विद्यार्थी आणि प्राध्यापकांच्या समूहाच्या वतीने खटल्यामध्ये भाग घेतला.

भारताच्या कॉपीराइटच्या कायद्यात, इतर कॉपीराइट कायद्यांप्रमाणेच काही अपवाद आहेत व अशा ठिकाणी कॉपीराइटचा प्रश्नच उद्भवत नाही. अमेरिकेमध्ये उदाहरणार्थ अमेरिकेच्या सरकारच्या कामकाजाच्या प्रकाशनांना कॉपीराइट नसतो. एका आंतरराष्ट्रीय करारानुसार भारतामध्ये आणि अमेरिकेमध्ये दिव्यांग व्यक्तींसाठी प्रती केल्या तर कॉपीराइटचे उल्लंघन होत नाही मग त्या पुस्तकाचा वर्ग आणि दर्जा कसाही असो.

भारतामध्ये कॉपीराइटच्या संदर्भात आणखी एक सूट आहे. जेव्हा शिकवण्याच्या क्रमात शिक्षक विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अभ्यासक्रमाशी निगडित धडे अथवा टिपणे यांच्या प्रती देतात तेव्हा त्यांना कॉपीराइट लागू होत नाही. दिल्ली विद्यापीठातील अभ्याक्रमाशी निगडित गळे या अपवादाचाच भाग असल्यामुळे कॉपीराइटच्या कक्षेत येत नाहीत असे न्यायालयाने सांगितले. रामेश्वरी फोटो शोपकडून कॉपीराइटचे उल्लंघन झालेले नाही कारण हे अभ्यासक्रमाच्या साहित्याचे गळे हे त्याच विशिष्ट उद्देशापुरते बनवलेले होते, विद्यापीठाने त्याला अधिकृत परवानगी दिलेली होती आणि ज्ञानाचा प्रसार व्हावा म्हणून केलेली ती गोष्ट होती आणि तोच तर कॉपीराइटचा हेतू आहे,

कोपीराइटचा कायदा लागू होत नाही. खटला खारिज.

मी दिल्ली विद्यापीठाच्या खटल्याचा विचार करत होतो आणि न्यायालयाचा निर्णय माझ्या मनात खोलवर पडसाद उमटवत होता. मी जर दिल्ली विद्यापीठाच्या आवारात माझ्या डाटाबेसमध्ये असलेले शोधपत्रिकांमधले लेख घेऊन गेलो तर? माझ्या मनात अमेरिकेत सर्वत्र आढळणाऱ्या गल्लोगल्ली टाको विकणार्ह्या ट्रक सारखे काही तरी मनात येत राहिले.

'कोड स्वराज'वरील टिपण

माझी कल्पना अशी आहे की प्राध्यापक मला शोधपत्रिकांमधील लेखांचे पत्ते देणारे डिजिटल आयडेंटिफायर देतील आणि मग विद्यार्थी खिडकीपाशी आल्यावर मी त्यांच्या अभ्यासक्रमाच्या साहित्याची पेन-ड्राइव्ह त्यांच्या हातात देईन. नंतर मी दुसऱ्या विद्यापीठात जाईन आणि तसेच करीन. ज्ञानाची एकास एक सेवा. कदाचित या मोफत यूएसबी बरोबर आपण खाण्याच्या गोष्टी देखील देऊ शकू. माझ्याकडे गुआर्कमोलपासून खूप खाण्याचे पदार्थ बनवायच्या पाककृती तयार आहेत आणि माझी खात्री आहे की भारतामध्ये त्या नक्की लोकप्रिय होतील.

"हे एकदम आपल्या मुद्द्याचे नाही का?" मी शमनदला विचारले. त्याला हे मान्य होते. त्याच्या मते हे अगदी अभ्यासक्रमाच्या साहित्याच्या गट्ट्यासारखे आहे. पण अर्थात न्यायालय या विशिष्ट परिस्थितीचा कसा अर्थ लावतील, कसा निर्णय देतील, ते यूएसबी आणि अभ्यासक्रमासाठी लागणारे कागदपत्र यातील साधर्म्य पाहतील की नाही हे काही सांगता येणार नाही. पण मुद्द्याबाबत आम्हा दोघांचे एकमत होते.

शिक्षणाचा अधिकार हा केवळ कॉपीराइटच्या कायद्यात खोलपणे समाविष्ट आहे असे नाही. तो भारताच्या घटनेत मूलभूत अधिकार म्हणून सर्वत्र गुंफलेला आहे. उदाहरणार्थ कोणताही व्यवसाय निवडायचा अधिकार प्रत्येकाला आहे, हा मूलभूत अधिकार जातींच्या संदर्भात आहे. पण या ठिकाणी मुद्दा हा जातीपलीकडे जाणारा आहे. तुम्ही कोणताही व्यवसाय शिकल्या शिवाय तो करू शकत नाही. तांत्रिक मानकांच्या बाबत माझे हेच म्हणणे होते आणि मी हेच प्रतिपादन सर्व ज्ञानाच्या बाबतीत करेन. महितीने सुसज्ज नागरिक हा कार्यक्षम लोकशाहीचा गाभा आहे.

शास्त्रीय माहिती सर्वांना उपलब्ध करायच्या ऐवजी मला 2 कोटी विद्यार्थ्यांना एक एक करून ती माहिती उपलब्ध करून देण्यामध्ये मला आनंद आहे. यातून एक महत्वाचा मुद्दा पुढे येतो की ज्ञानाची उपलब्धता हे द्विमूल्यक नसते. जरी खाजगी मालमत्तेचा हक्क तिथे असला तरी विद्यार्थ्यांना आपल्या शिक्षणाचा विस्तार करताना ज्ञानाच्या रस्त्यावर लावलेल्या या चौक्या त्यांच्या प्रयत्नातला अनुल्लंघनीय अडथळा बनता कामा नयेत. मुद्दामहून शिक्षणाच्या वाटेत अडथळे उभे करणे अनैतिक आहे आणि इथे कदाचित ते दूर करण्याचा एक मार्ग उपलब्ध आहे.

मला आशा आहे की या माहितीचा उपयोग करून भारतातील विद्यार्थ्यांना मी ती उपलब्ध करून देईन. माझ्यात इतके धाडस आहे की नाही मला ठाऊक नाही आणि भारतातील विद्यापीठेही मला त्यांच्या आवारात येऊ देण्याचे धैर्य दाखवतील की नाही माहीत नाही. लोभी प्रकाशक काय प्रतिक्रिया देतील सांगता येत नाही. परंतु मला वाटते की ही कृती भारतातील कायद्यांच्या अंतर्भूत उद्देशांमध्ये चपखल बसणारी आहे, जर ही माहिती उपलब्ध करून देण्याचा ज्ञान सत्याग्रह हाच एक मार्ग असेल तर असेच करू.

माहितीचे लोकशाहीकरण

दहावा प्रांत हा माहितीच्या लोकशाहीकरणाचा आहे. हे माझे सर्व समावेशक, सबकुछ प्रकारचे वर्गीकरण आहे पण कदाचित ते सर्वात जास्त महत्वाचे आहे. माझा व्यक्तिगत पातळीवर जास्त भर हा लोकांच्या पैशातून, खास करून सरकारने, जमा केलेले मोठे डाटाबेस शोधायचे आणि ते उपलब्ध करून द्यायचे. तो वरून-खाली प्रकारचा उद्योग आहे आणि भारतामध्ये आणि

अमेरिकेमध्ये राष्ट्रीय सरकारवर केंद्रित आहे. मी आधीपासून अस्तित्वात असलेल्या गोष्टी शोधतो आणि त्या उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करतो.

पण ज्ञान काही वरून खाली जाणारे नसते. ज्ञान लोकांपासून निर्माण होते. 2016 च्या भेटीत जेव्हा मी बंकर रॉय यांना भेटलो तेव्हा मला याचा अनुभव आला होता. सॅम यांना उच्चभू मायो महाविद्यालयात भाषण द्यायचे होते. आणि दुसऱ्या दिवशी सकाळी सकाळी आम्ही बेअर फुट महाविद्यालयाकडे निघालो. त्यांना तेथे त्यांचे जुने मित्र बंकर रॉय यांना भेटून त्यानंतर राजस्थानच्या केंद्रीय विद्यापीठात जायचे होते. त्या विद्यापीठात सॅम यांना कुलगुरु म्हणून पदवीदान समारंभाचे अध्यक्षस्थान भूषवायचे होते.

बेअर फुट महाविद्यालय ही एक अद्भुत जागा आहे. बंकर यांनी 1972 मध्ये ती स्थापन केली आणि ती आज तिलोनिया या मध्य राजस्थानमधील गांवाच्या बाजूला एका मोठ्या परिसरात स्थित आहे. त्यांचे खास उत्पादन म्हणजे सौर कंदील. ते सर्व जगभरच्या गावांमधून स्त्रियांना तिथे आणून त्यांना हे सौर कंदील कसे बनवायचे आणि त्यांची निगा कशी राखायची याचे प्रशिक्षण देतात. इथे स्त्रिया या सोल्डरिंग शिकतात, यंत्र जोडणीची चित्रे वाचायला शिकतात आणि दुसऱ्यांना शिकवण्याचे प्रशिक्षणही घेतात. या प्रशिक्षित स्त्रिया घरी जातात आणि आपल्या गावाला प्रकाश पुरवतात आणि विद्यार्थी व वयस्क दोघांना काळोख पडल्यानंतर देखील शिकण्याची संधी मिळवून देतात. सौरशक्तीचा उपयोग हा इथे सेल फोन चार्ज करण्यासकट अनेक कामे करण्यासाठी होतो.

या शिवाय बेअरफुट महाविद्यालयाने सूर्य चूल आणि पाण्याचे पुर्नभरण प्रकल्प आणि सूर्य शक्तीवर चालणारी खारट पाणी गोडे करण्याचीव्यवस्था, कचऱ्याची विल्हेवाट लावणारी व्यवस्था, अशा अनेक गोष्टी निर्माण केल्या आहेत. त्यांनी अॅपल कंपनीसोबत विद्यार्थ्यांना दिवसभर शेतात काम करूनही रात्री शिकण्याची व्यवस्था केली आहे. नव्याने डॉक्टरेट झालेले विद्यार्थी एक वर्ष पोस्ट डॉक करतात आणि आधिक सृजनशील तंत्रज्ञान विकसित करतात. आणि नंतर तेथेच राहून ते भारतामधील ग्रामीण भागात आणि जगभर त्याचा प्रसार करतात.

ज्ञान खालून वर झरते. आपण केंद्र सरकारवर सारे लक्ष केंद्रित करू शकतो. पण तसे केल्यामुळे आपण अनेक छोटी ग्रंथालये, शाळा, गावातील वयस्कांचे ज्ञान, देवळातील पारंपरिक गाणी, भजने, आणि आयुर्वेदीक दवाखाने, आणि अशा अनेक ज्ञान भांडारांमधील ज्ञानाच्या ठेव्याला मुकू.

माहितीचे लोकशाहीकरण या उद्देशामुळे अमेरिका आणि भारता यांच्यात परस्पर संकर होण्याची संधी मिळते. उदाहरणार्थ, दोन्ही देशातील शेतकऱ्यांची समान उद्दिष्टे आहेत, जसे की सॉफ्टवेअरची उपलब्धता, शेतातील यंत्रांची दुरुस्ती, किंवा बियाण्यांचा पुनर्वापर इत्यादी. अमेरिका आणि भारत या दोन्ही देशांना सामर्थ्यवान ग्रामीण परंपरा आहेत आणि छोट्या शहरांमध्ये असंख्य संसाधनांचे स्रोत दडलेले आहेत. "अमेरिका-भारत भाई भाई" हे मोठे सामर्थ्य देऊ शकते! अमेरिकेत राहत असलेले 3 लाख भारतीय या भागीदारीचा भक्कम पाया घालू शकतात.

'कोड स्वराज'वरील टिपण

सॅम पित्रोदा अनेकदा माहितीच्या लोकशाहीकरणाबद्दल बोलतात. हे एक उत्साह वाढवणारे स्फूर्तीदायक ध्येय आहे. हा काही एकच एक डाटाबेस मुक्त करण्याची गोष्ट नाही. माहितीचे लोकशाहीकरण म्हणजे ज्ञानाच्या उत्पादन आणि वापर यांमध्ये मूलभूत बदल. जागतिक पातळीवर ज्ञानाची सार्वत्रिक उपलब्धता हे आजच्या काळाने दिलेले एक आश्वासन आहे आणि माहितीचे लोकशाहीकरण हे त्यातून मिळणारे फळ आहे. आणि म्हणूनच आपण या स्फूर्तीदायक उद्दिष्टासाठी कामाला लागूया.

मला स्वतःला लागलेला भारताचा शोध

भारत आणि अमेरिका हे जगातील दोन सर्वात मोठे लोकशाही देश आहेत. दोन्ही देशांना स्वातंत्र्य व कायद्याच्या राज्यासाठी लढण्याचा समृद्ध वारसा आहे. माझ्यासारख्या अनिवासी आणि अभारतीय माणसाने भारतातील ज्ञानाच्या संबंधात एवढा विचार करणे हे कदाचित थोडे औद्धत्यपूर्ण वाटेल. पण भारतामध्ये माझ्या प्रयत्नांना जे प्रोत्साहन मिळाले त्यातून माझे मन भरून आले आहे आणि मी माझे प्रयत्न दुप्पट जोमाने करणार आहे.

माझा असा ठाम विश्वास आहे की सार्वत्रिक पातळीवर सर्व जगाला ज्ञानाची कवाडी उघडणारी जागतिक क्रांती व्हायची असेल, ज्ञानाच्या वसाहतीकरणाचा अंत होणार असेल, तर या क्रांतीचे नेतृत्व करण्यासाठी भारताइतका कुठलाच देश सुसज्ज नाही. मला असा विश्वास का वाटतो त्याबद्दल दोन किस्से सांगून मी हा विषय संपवतो.

डॉक्टर कविराज नागेद्रनाथ सेनगुप्ता यांच्या मूळ बंगालीतील ग्रंथाचे 1901 मधील भाषंतरित 2 खंडातील "दि आयुर्वेदिक सिस्टम ऑफ मेडिसिन" या मधील एका परिच्छेदाने मला विचार करायला लावले. मूळ बंगालीमध्ये लिहिलेले हे खंड 1901 मध्ये इंग्रजीमध्ये भाषांतर केले गेले. सेनगुप्ता हे कलकत्त्यात पिढ्यानपिढ्या वैद्यकी करणार्या आणि संस्कृतमधील जाणकार असलेल्या एका कुटुंबाचे वारस होते. त्यांच्या प्रस्तावनेत ते लिहितात की "या देशात ज्ञान हे पैशासाठी विकले जात नाही. ज्ञानाची विक्री ही हिंदू धर्मशास्त्रांनुसार निषिद्ध मानलेली आहे."

इथे माझ्या तारा जुळल्या. आणि खरेच, मी इंटरनेटवर पोस्ट केलेल्या प्रत्येक मानकाच्या मुखपृष्ठावर मी भर्तृहरीच्या नीतिशतकम मधील शब्द कोरलेले आहेत, "ज्ञान हा असा खजिना आहे जो चोरला जाऊ शकत नाही." मला 1901 मधील आयुर्वेदाच्या पाठ्यपुस्तकात ते उद्धृत केलेले असेल अशी अपेक्षा नव्हती पण अर्थातच, मला आश्चर्य वाटायचे कारण नव्हते.

सेनगुप्तांनी मला पुन्हा एकदा आश्चर्यचकित केले कारण त्यांनी पुढे जाऊन लॉर्ड फ्रान्सिस बेकन यांच्या "दि अँड्व्हान्समेंट ऑफ लर्निंग" या अभिजात संहितेमधूनही उतारा उद्धृत केला की ज्ञान निर्मितीचा व्यवहार हा "विक्रीसाठी किंवा नफ्यासाठी चालवलेले दुकान" बनता कामा नये, उलट ज्ञान हे "त्या निर्मात्याच्या गौरवासाठी आणि माणूसजातीच्या दुःख निवारणासाठी एक समृद्ध भांडार" बनले पाहिजे.

डॉ. सेनगुप्ता त्यानंतर अभिजात साहित्यामध्ये खोल बुडी मारतात आणि हे सारे प्राचीन काळी कसे काम करत होते ते सांगतात.

"ज्याने ज्ञानाच्या कुठल्याही प्रातांत प्राविण्य मिळवले आहे त्या व्यक्तीने ते ज्ञान ग्रहण करण्याची इच्छा व योग्यता असलेल्या शिष्याला ते दिले पाहिजे. आणि जोपर्यंत तो शिष्य त्यांच्यासोबत राहत असेल तोपर्यंत त्याला ज्ञाना खेरीज अन्न आणि निवारा प्रवले पाहिजेत. देशातील श्रीमंत आणि सुखवस्तु लोक हे शिकवण्याच्या कामात मग्न असलेल्यांना नेहमीच आपल्या परीने साहाय्य करतात."

हे तत्व थोडे फुंकून फुंकूनच स्वीकारायला हवे हे मात्र खरे. शमनद बशीर यांनी मला आठवण करून दिली, की अनेक ब्राम्हणांनी धार्मिक पुस्तकाच्या उपलब्धतेवर निर्बंध येतील अशी काळजी घेतली होती आणि जे शूद्र हे निर्बंध मोडत असतील त्याच्या कानात शिसे ओतले जात असे. ते कसेही असले तरी मी असेच म्हणणे की जात व इतर अडथळे असूनही ज्ञानाची उपलब्धता हे तत्व भारताच्या इतिहासात खोलवर रुजलेले आहे.

माझ्या पारंपरिक ज्ञानासंबंधीच्या वाचनात मला आणखी एक किस्स आढळला ज्याच्याशी माझ्या तारा जुळल्या. "डॉक्ट्रिंग ट्रेडिशन" हे आयुर्वेदाच्या आधुनिकीकरणाबद्दल 19 व्या शतकाच्या शेवटी शेवटी लिहिलेले चित्तवेधक पुस्तक मी वाचत होतो. गेल्या शतकाच्या सुरवातीला आधुनिक पाश्चिमात्य वैद्यक शिक्षण जेव्हा जास्त पसरू लागले त्यावेळी नवे "डाक्टरी" करणारे लोक त्याचवेळी आयुर्वेदाचाही अवलंब करायचे. त्यांनी आधुनिक सामुग्रीचा म्हणजे तापमापक, सूक्ष्मदर्शक, स्टॉप वॉच इत्यादींचा उपयोग करायला सुरुवात केली. नवीन इस्पितळे उघडली गेली. औषधालये मोठी बनली आणि जास्त केंद्रित स्वरूपात आली.

या सर्वांमध्ये नवीन वैद्यकशास्त्र शिकवण्यासाठी नवीन विद्यापीठे आणि महाविद्यालये सुरू करण्यात आली. जेव्हा नवीन अष्टांग आयुर्वेद महाविद्यालयाची स्थापना मोठ्या गाजावाजाने केली गेली तेव्हा त्याच्या कोनशिला समारंभासाठी गांधींना आमंत्रित केले गेले.

गांधींनी, त्यांची जी काही कारणे असतील, त्या आमंत्रणाचा स्वीकार केला. त्यांचे मुख्य पाहुणा म्हणून मोठ्या प्रमाणात स्वागत झाले आणि त्यांना दोन शब्द बोलण्यासाठी विनंती केली गेली. त्यांनी ती मान्य केली आणि या सारख्या उद्योगावर टीकेची झोड उठवली! त्यांचे हे 6 मे 1925 चे भाषण संकलित साहित्य खंड 27 पान 42 वर उद्धृत केलेले आहे. गांधींनी पुढे जाऊन मोठी इस्पितळे, आणि मोठे दिमाखदार दवाखाने हे गोष्टी लोकांना चांगले करण्या ऐवजी कशा बिघडवत आहेत हे सांगितले. आणि ते म्हणाले की आयुर्वेदाच्या तज्ञांचे मानसिक संतुलन बिघडले आहे. त्यांच्यातील नम्रता नष्ट झाली आहे. आणि ही तर फक्त सुरुवात होती. पुढे जाऊन त्यांनी हा सारा प्रश्न मुळापासून उपटून काढून फेकून दिला. हे फक्त गांधीजीच करू जाणे.

गांधीजी निघून गेल्यानंतर नुसता गदारोळ माजला. आमंत्रण समितीने त्यांना पत्र पाठवले आणि आपले शब्द परत घेण्यास सांगितले. गांधींनी ते नाकारले. मी ते भाषण सॅम पित्रोदा यांच्याकडे पाठवले. सॅमनी उत्तर लिहिले की ते गांधींच्या अनेक मुद्द्यांशी सहमत आहेत. सॅम यांनी दाखवून दिले की गांधीजी खरे म्हणजे असे म्हणत होते की समाजाने प्रतिबंधक उपायांवर जोर द्यायला हवा, डॉक्टर, औषधे आणि इस्पितळे यांच्या धंदेवाईक व्यवसाय वाढीवर नव्हे. गांधीजींनी हा देखील मुद्दा केला होता की आपल्याकडे सर्व प्रश्नांची उत्तरे आहेत असे समजणे ही नेहमीचीच फार मोठी चूक आहे. त्यांना असे वाटत होते की आधुनिक वैद्यकीय सेवा

'कोड स्वराज'वरील टिपण

देणार्घ्यांना असे वाटते की आयुर्वेदामध्ये सर्व समस्यांवरचे उत्तर आहे आणि सर्वसामान्य लोकांच्या स्थानिक ज्ञानाबद्दल त्यांच्यापाशी ना नम्रता ना विश्वास आहे.

या दोन किश्यांमुळे मला असे वाटते भारत हीच माहितीचे लोकशाहीकरण आणि निर्वसाहतीकरण सुरू होण्यासाठी योग्य जागा आहे. माहिती सर्वांपर्यंत पोचली पाहिजे ही कल्पना भारताच्या इतिहासात आणि आधुनिक प्रजातंत्राच्या लोकशाही चौकटीत खोलवर रुजलेली आहे. पाश्चिमात्य औषधांच्या अवास्तव चढ्या किंमती, पारंपरिक ज्ञानावर असलेली पेटंट्स आणि वैज्ञानिक स्रोतांच्या उपलब्धतेवर असलेली बंधने ही प्रतिके लोकांना परीचयाची आणि समजणारी आहेत.

ज्ञान ही काही कंपन्यांची खाजगी मालमत्ता होते तेव्हा समाजाला केवढा त्रास भोगावा लागतो याची भारतीयांना जाणीव आहे. भारतामध्ये सामाजिक प्रश्नांसंबंधी बोलून ते समोर आणण्याची परंपरा आहे. अष्टांग महाविद्यालयात जेव्हा गांधीजींनी कोणताही आडपडदा न ठेवता आपले मत मांडले तेव्हा ते हाच मार्ग अवलंबत होते. सम्राट अशोकाने देखील जेव्हा सर्व धर्माच्यांबाबत सहिष्णुता दाखवण्यासाठी प्रोत्साहन दिले आणि तिसऱ्या बुद्धीस्ट सभा भरवण्यासाठी मदत केली तेव्हा त्यानेही हेच केले होते. जर ज्ञानाच्या सार्वत्रिक उपलब्धतेबद्दल प्रामाणिकपणे बोलायचे असेल तर त्या चर्चेसाठी भारत हीच सर्वात योग्य जागा असावी असे दिसते.

मी हे टिपण संपवत असताना आज कॅलिफोर्नियामध्ये नाताळाचा दिवस आहे.. मी भारतात परत जाण्यासाठी माझे फेब्रुवारीचे तिकीट बुक केले होते. माझी इच्छा आहे की हे नवीन वर्ष माझ्यासाठी आणि सर्वांसाठी ज्ञानाचे वर्ष असावे. मला या प्रवासावर सोबत आणल्याबद्दल माझे मित्र सॅम पित्रोदा यांचा मी मनापासून आभारी आहे. जय हिंद. कोड स्वराज.

टीडीयू, बेंगलुरु येथील हर्बेरियम

टीडीयू, बॅंगळुरु येथील हर्बेरियम

साबरमती आश्रमातील गांधींची कामाची जागा

NEW KNOWLEDGE: RASAYANA FOR WELLNESS & NUTRITION

तत्र रसायनतन्त्रं नाम वयस्थापनं आयुर्मेधाबलकरं रोगापहरणं समर्थं च

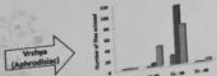
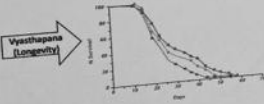
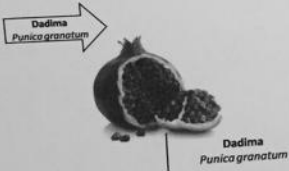
Susrutha samhitha

The word 'Rasayana' refers to optimum supply of nourishment to the body tissues.

Rasayana line of treatment slows down the aging process, provides youthfulness, optimum health, enhanced physical and mental competency, immunity against diseases and longevity.

RASAYANA

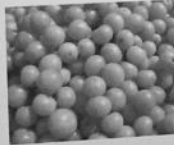
Dhatuvar dhaka (Direct Nourishment)

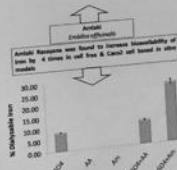
Dadima Rasayana (Pomegranate juice) supplementation (10%) increased the longevity and life span fertility index of *Drosophila*.

— Control
— Resveratrol (200 µM)
— Pomegranate juice (10%)

Agnivyapara (Metabolism)

Amla
Emblica officinalis

Amla Rasayana was found to increase the longevity of flies by 4 times in all four & Control and found in other insects.

Srotoshodhaka (Clearing channels)

Vidanga
Embelia ribes

Konghin
C. elegans model

Antihelmintic activity

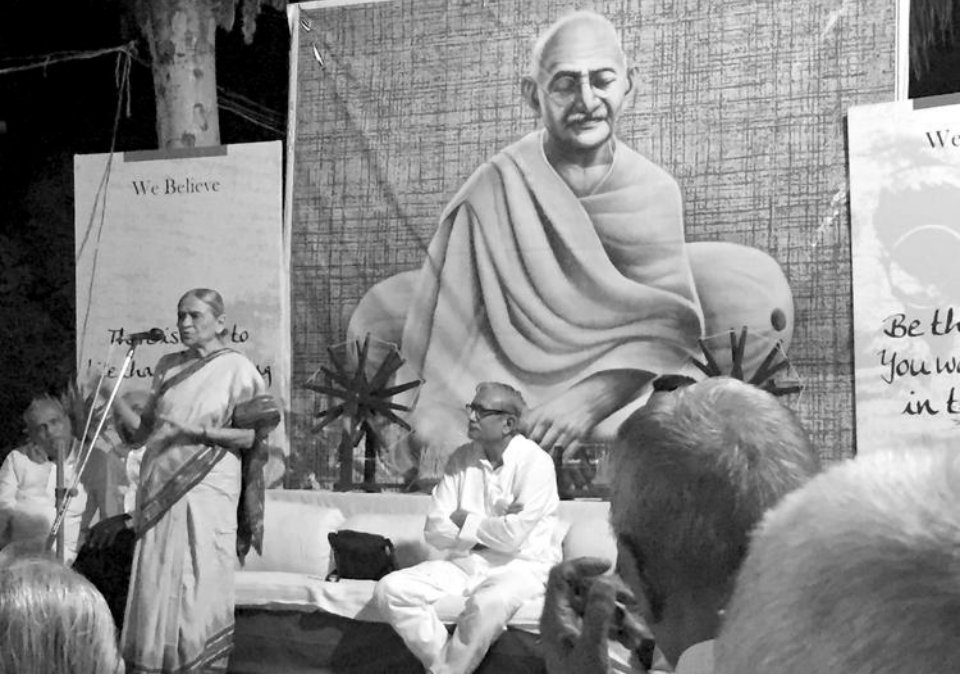
आयुर्वेदातील एक अभिजात विभाग, रसायन, यातील तत्त्वांची वैज्ञानिक तपासणी करणारे पीएचडी विद्यार्थ्यांचे पोस्टर

म्हैसूरच्या महाराणीसोबत

सॅम पित्रोदांबरोबर डिनर. मागच्या ओळीत मध्यावर आहेत टीडीयूचे दर्शन शंकर.

इला भट आणि अनामिक शाह यांचे भाषण, अहमदाबाद

गुजरात विद्यापीठाची पदवीदान मिरवणूक

लॉर्ड रिचर्ड ऑर्टेनबरो यांच्या संग्रहातील पुस्तके

नेहरूंचे लिखाण, भारताचे इमारतींचे मानक आणि स्वातंत्र्यलढा साहित्य, स्कॅनिंगच्या प्रतीक्षेत

राक्षसी बाहुल्यांसोबत बेअर फुट महाविद्यालयात

बेअर फुट महाविद्यालयात महिला, सौर कंदीलाचे काम शिकताना

बेअर फुट महाविद्यालयात बंकर रॉय पाणी पुनर्वापर व्यवस्थेची माहिती देताना

दिनेश त्रिवेदींच्या घरी गुजराती जेवण

निशिथ देसाईच्या कंपनीतील अनंत मालती आणि सलमान खुर्शीदसह खुर्शीद यांच्या चेम्बर्समध्ये

सॅम पित्रोदा, गुजरात विद्यापीठात विद्यार्थ्यांशी बोलताना

मुंबईतील गेटवे ऑफ इंडिया येथे निशिथ देसाईसोबत

मानक संस्थांना पाठवल्या जाणाऱ्या नोटिसांच्या खोक्यांसोबत

कायदा हा सर्वांना उपलब्ध व्हावा या विश्वासासाठी पाठवलेली नोटीस

5.45 कोटी शोधपत्रिकांमधील लेखांच्या स्वरूपात जवळपास सर्व मानवी ज्ञानाचा साठा असणार्ह्या या दोन डिस्क रचना. सध्या या डिस्कस "पब्लिक रिसोर्स"मधून हलवून दुसर्ह्या अज्ञात ठिकाणी हलवण्यात आलेल्या आहेत.

परिशिष्ट: ज्ञानाच्या संदर्भातील ट्वीट

कार्ल मालामुद, सेबस्तोपोल, कॅलिफोर्निया, जून 6, 2017

@carlmalamud, 2:13 PM - 6 Jun 2017

1/10 "पब्लिक रिसोर्स"ने विद्वत्क्षेत्रातील साहित्याची बारकाईने तपासणी केली आहे. आम्ही आमचे लक्ष अमेरिकन सरकारच्या कामकाजाच्या प्रकाशनांवर केंद्रित केले.

Replying to @carlmalamud, 2:13 PM - 6 Jun 2017

2/ आमच्या तपासणीत असे आढळले आहे की शोधपत्रिकांमधील 12,64,429 लेख हे सरकारी कर्मचारी किंवा अधिकार्यांनी लिहिलेले आहेत व त्यांना कॉपीराइट लागू न होण्याची संभाव्यता आहे.

Replying to @carlmalamud, 2:13 PM - 6 Jun 2017

3/ या बाबतीत आणखी तपशिलात तपासणी करण्यासाठी शोध पत्रिकांमधील 6.3 कोटी लेख असलेल्या साय-हब नावाच्या डाटाबेसची मी एक प्रत बनवली आहे.

Replying to @carlmalamud, 2:14 PM - 6 Jun 2017

4/ ही प्रत बनवण्याचे कारण हे त्याच्या रूपांतराशी निगडित आहे, म्हणजे साय-हब मधील ज्या घटकांना कॉपीराइट लागू होत नसेल ते वेगळे काढणे हा आहे.

Replying to @carlmalamud, 2:14 PM - 6 Jun 2017

5/ शोधपत्रिकांमधील ज्या 12,64,429 सरकारी लेखांसाठी माझ्याकडे मेटाडाटा आहे त्यापैकी 11,41,505 लेख (90.2%) मला संभाव्य प्रसारासाठी उपलब्ध आहेत.

Replying to @carlmalamud, 2:14 PM - 6 Jun 2017

6/ याशिवाय 20,31,359 लेख हे 1923चे किंवा त्याच्या अगोदरचे आहेत. या दोन प्रकारचे लेख साय-हबच्या लेखांच्या 4.92% आहेत

Replying to @carlmalamud, 2:15 PM - 6 Jun 2017

7/ तपासायचे आणखी प्रकार म्हणजे ज्यांचा कॉपीराइट संपला आहे, ज्यांची खुली उपलब्धता अजून वैध आहे, आणि ज्यांचे कॉपीराइट लेखकांनी राखून ठेवलेले आहेत.

Replying to @carlmalamud, 2:15 PM - 6 Jun 2017

8/ पब्लिक रिसोर्स अॅलेक्झांड्राच्या लायब्ररीतील काही अंश वेगळे काढेल आणि त्यांतील समस्या प्रकाशक व सरकार यांच्यासमोर मांडेल.

Replying to @carlmalamud, 2:15 PM - 6 Jun 2017

9/ अॅलेक्झांड्रा एलबाकियानने साय-हब निर्माण करून ज्ञान उपलब्ध करण्याच्या उद्दिष्टाला धाडसी व महत्वाचे योगदान केलेले आहे. आपण सर्वांनी तिच्या सोबत उभे राहिले पाहिजे.

Replying to @carlmalamud, 2:16 PM - 6 Jun 2017

10/ सर्व ज्ञानाची सार्वत्रिक उपलब्धता हे आपल्या पिढीने अपूर्ण सोडलेले आश्वासन आहे. आता इंटरनेटमुळे ते स्वप्न प्रत्यक्षात येऊ शकते.

CWMG, खंड 85 (1946), दर्शनी, जवाहरलाल नेहरं सोबत, भंगी कॉलनी, नवी दिल्ली येथे

CWMG, खंड 48 (1931-1932), पान नं. 80, लॅन्कशायरच्या कापड कामगारां सोबत

CWMG, खंड 90 (1947-1948), दर्शनी

परिशिष्ट : पारदर्शकता कधी उपयोगी असते?

एअरन स्वाट्झ, जून, 2009.

पारदर्शकता हा फार निसरडा शब्द आहे. हा शब्द "सुधारणा" या शब्दासारखा कानाला चांगला वाटतो आणि म्हणून कोणालातरी जिचा पुरस्कार करायचा असेल अशा कोणत्याही ऐर्यागैर्या राजकीय गोष्टीशी तो जोडला जाऊ शकतो. पण जसे "सुधारणा" ही उपयोगी आहे असे म्हणणे हे मूर्खपणाचे असते (ती सुधारणा कोणती आहे यावर ते अवलंबून असते), तसे पारदर्शकतेबद्दल सर्वसाधारण पातळीवर बोलल्याने फार काही साधले जात नाही. एखाद्या गोष्टी बाबतीत जनसुनवाई घेणे नाहीतर पोलीस जी चौकशी करतात ती व्हीडियो टेप करणे अशा सर्वच गोष्टींना "पारदर्शकता" असे म्हणता येते --- इतक्या व्यापक पद्धतीने शब्द वापरून फारसा उपयोग होत नाही.

सर्वसाधारणपणे, तुम्हाला कोणी "सुधारणा" आणि "पारदर्शकता" हे शब्द गळी उतरवायचा प्रयत्न करत असेल तर जरा सावध असलेलेच बरे. सर्वसाधारणपणे, सावध असायलाच पाहिजे. पण विशेषतः प्रतिगामी राजकीय चळवळींचा हा इतिहास आहे की त्या चांगले शब्द पांघरून येतात. 20 व्या शतकातील "चांगले शासन" (गुड गव्हर्नन्स ऊर्फ गू-गू) ही चळवळ घ्या. प्रसिद्ध प्रमुख फाउंडेशनसकडून आर्थिक साहाय्य घेणार्या या चळवळीचा दावा होता की ते नागरी लोकशाहीला अडसर असणारा भ्रष्टाचार आणि राजकीय यंत्रणा निपटून काढतील. त्याऐवजी या सुधारणांनी लोकशाहीचीच गळचेपी केली आणि डावे लोकप्रतिनिधी निवडून येऊ लागले होते त्याची ही प्रतिक्रिया होती.

या गू-गू सुधारकांनी निवडणुका वेगवेगळ्या वर्षात हलवल्या. त्यांचा असा दावा होता की राष्ट्रीय राजकारणापासून शहराचे राजकारण वेगळे करण्याची गरज आहे पण याचा प्रत्यक्ष परिणाम फक्त मतदान कमी होण्यात झाला. त्यांनी राजकारण्यांना पगार देण्याचे थांबवले. वरकरणी हे करण्यामागे भ्रष्टाचार कमी करणे हा हेतू होता. पण यामध्ये झाले असे की जे पैसेवाले होते तेच निवडणूक लढवू शकतील अशी सोय झाली. त्यांनी निवडणुका या पक्षनिरपेक्ष केल्या. त्याचे तथाकथित कारण असे होते की शहरांतील निवडणुका या स्थानिक समस्येभोवती असतात आणि राष्ट्रीय पक्षांच्या राजकारणासाठी नाहीत पण त्याचा परिणाम एवढाच झाला की फक्त नावांच्या ओळखीचे वजन वाढले व कोणता उमेदवार त्यांच्या बाजूचा आहे हे ठरवणे मतदात्यांना कठीण झाले. आणि त्यांनी नगराध्यक्षांचे पद काढून टाकले व त्याऐवजी निवडून न दिलेले शहर व्यवस्थापक नेमले त्यामुळे बदल घडवण्यासाठी निवडणुकीत यश मिळणे पुरेसे राहिले नाही. 1

अर्थात पारदर्शकतेसाठीची आधुनिक चळवळ ही जुन्या चांगले शासन चळवळीपेक्षा वेगळी आहे. पण तो किस्सा एक गोष्ट चांगल्या प्रकारे दाखवतो की आपल्याला दयाळू ना नफा संस्थानी देऊ केलेल्या मदतीबद्दल साशंक राहिले पाहिजे. मी पारदर्शकतेबद्दलच्या एका विशिष्ट प्रकारच्या विचाराबद्दल आणि ते कसे फसू शकते याबद्दल बोलू इच्छितो आहे. त्याची सुरवात होते अशा गोष्टीपासून होते की जिच्याशी असहमत होणे कठीण असते.

दस्तऐवज लोकांना उपलब्ध करणे

आधुनिक समाज हा नोकरशाह्यांनी बनलेला असतो आणि नोकरशाह्या कागदांवर चालतात — मेमो, अहवाल, टिपणे, फॉर्म्स, फायली. हे अंतर्गत दस्तऐवज लोकांना खुले करणे हे साहजिकच चांगलेच वाटते, आणि खरेच, हे दस्तऐवज प्रकाशित केल्याने बऱ्याच चांगल्या गोष्टी झाल्या आहेत. उदाहरणार्थ नॅशनल सिक्युरिटी आर्काइव्हच्या फ्रीडम ऑफ इन्फर्मेशन अॅक्ट (एफोआयए) या माहिती अधिकार कायदाखालच्या अर्जांमुळे सरकारची जगभरची कृष्णकृत्ये उघडकीस आली. तसेच कार्ल मालामुद आणि त्याचे अथक स्कॅनिंग, यामुळे कायदापासून ते चित्रफितीपर्यंत अनेक सरकारी दस्तऐवजांचा अनेक टेराबाइट डाटा सर्वांसाठी इंटरनेटवर मोफत उपलब्ध झाला आहे.

किती लोक “सरकारी दस्तऐवज वेब वर प्रकाशित करणे” ही कृती त्यांच्या राजकीय अग्रक्रमांमध्ये वरच्या क्रमांकांवर ठेवतील याची शंका आहे, पण हा बऱ्यापैकी स्वस्त असा प्रकल्प आहे (गुठेच्या गुठे घ्या अन स्कॅनरवर टाका) आणि त्याला वाईट बाजू अशीही फारशी दिसत नाही. सर्वात मोठी समस्या -- गोपनीयता -- तिची काळजी घेतलीच गेली आहे. अमेरिकेत एफओआयए आणि गोपनीयतेचा कायदा (पीए) लोकांच्या गोपनीयतेचा भंग न करता माहिती कशी उघड करायची याबद्दल बऱ्या पैकी स्पष्ट अशी मार्गदर्शक तत्वे घालून देतात

सरकारी दस्तऐवज वेब वर टाकण्यापेक्षाही मोठ्या कंपन्या आणि ना नफा संस्था यांचे अहवाल उपलब्ध केले तर कदाचित ते जास्त उपयोगी ठरण्याची शक्यता आहे. बऱ्याचशा राजकीय घडामोडी या अधिकृत सरकारी कामकाजाच्या बाहेर घडत असतात आणि त्यामुळे एफओआयए कायद्याच्या कक्षेच्या बाहेर असतात. पण या सार्या गोष्टी पारदर्शकता कार्यकर्त्यांच्या नजरेच्या कक्षेबाहेरच असतात, सरकारकडून करोडो रुपये मिळवणार्या महाप्रचंड कंपन्यांचा कारभार मात्र अभेद्य गुप्ततेत बंद राहतो.

लोकांसाठी डाटाबेस निर्माण करणे

बरेचसे धोरणाच्या संदर्भातले प्रश्न हे स्पर्धात्मक हितसंबंधांच्या लढाईचे असतात -- मोटार चालकांना वळणावर वळताना उलटून त्यांना ठार करणार्या मोटारी नको असतात पण मोटार कंपन्यांना तशाच गाड्या विकायच्या असतात. जर तुम्ही कॉंग्रेसचे सदस्य असाल तर कोणते स्वीकारायचे हा प्रश्न ठरवायला जड जातो. एका बाजूला असतात तुमचे मतदाते, त्यांनी तुम्हाला निवडून दिलेले असते. दुसऱ्या बाजूला असतात मोठ्या कंपन्या ज्या तुमच्या पुन्हा निवडून येण्याच्या मोहिमेसाठी पैसे देणार असतात. खरेच, तुम्ही कोणाही एकाला फार जास्त दुखवू शकत नाही.

म्हणून कॉंग्रेसचा कल तडजोडीचा मार्ग काढण्याकडे असतो. असेच काहीसे झालेले आढळते, उदाहरणार्थ ट्रांसपॅरेंशन रीकॉल एनहान्समेंट, आकाउंटबिलिटी अॅन्ड डॉक्युमेंटेशन (टीआरइएडी) अॅक्ट बद्दल. सुरक्षित गाड्या मागण्या ऐवजी कॉंग्रेसने कंपन्यांकडे मागणी केली की त्यांच्या गाड्या वळणावर उलटण्याची किती शक्यता आहे ते त्यांनी जाहीर करावे. पारदर्शकतेचा पुन्हा एकदा जय झाला!

परिशिष्ट : पारदर्शकता कधी उपयोगी असते?

किंवा जास्त प्रसिद्ध उदाहरण घ्यायचे तर, राजकारण्यांनी कोट्यावधी रुपये मोठ्या कंपन्यांकडून घेतले याचा लोकांना वॉटरगेट नंतर राग आला होता. पण दुसऱ्या बाजूला कंपन्यांना राजकारण्यांना पैसे देऊन कार्यभाग साधणे आवडत होते. त्यामुळे ही पद्धतच बंद करायच्या ऐवजी, कॉंग्रेसने एवढेच बंधन घातले की राजकारण्यांनी त्यांना कोणी किती पैसे दिले याची नीट नोंद करून त्याचा अहवाल फाईल करून लोकांच्या तपासण्यासाठी तयार ठेवायचा.

मला या अशा कृती हास्यास्पद वाटतात. जेव्हा तुम्ही एखादे नियंत्रक खाते निर्माण करता तेव्हा तुम्ही काही लोकांना कामाला लावता ज्यांचे ती अडचण सोडवणे हे काम असते. कोण कायदा मोडत आहे याचा तपास करण्याची व कायदा मोडणार्याला शिक्षा देण्याची सत्ता त्यांच्या हाती दिलेली असते. या उलट, पारदर्शकता शासनाचे असलेले हे काम सामान्य नागरिकांवर टाकते. या नागरिकाला अशा गोष्टींचा सविस्तर तपास करायची उसंतही नसते आणि क्षमताही नसते, त्यावर काही निर्णय घेऊन कृती करणे तर सोडाच. हा सगळा फार्स आहे. त्यांना पाठिंबा देणार्या मोठ्या कंपन्यांना न दुखवता या ज्वलंत प्रश्नावर काहीतरी ठोस केल्यासारखे दाखवण्यासाठी कॉंग्रेसला उपयोगी पडणारा फार्स.

लोकांसाठी डाटाबेसचा अर्थ लावणे

या ठिकाणी तंत्रज्ञांचा प्रवेश होतो. ते म्हणतात, “लोकांसाठी ते खूप कठीण आहे का?”. ते म्हणतात, “आम्हाला माहित आहे त्याच्यावरचा उपाय.” असे म्हणून ते डाटाबेस कॉपी करतात आणि लोकांना उपलब्ध करून देतात -- त्याची थोडक्यात आकडेवारी देतात, त्याच्या भोवती सुंदर चित्रे टाकतात आणि माहिती शोधण्याची आणि दाखवण्याची छान आकर्षक सोय करून देतात. आता चौकस नागरिक नुसते ऑनलाईन जाऊन पाहू शकतात की त्यांच्या राजकारण्यांना पैसे कोण पुरवत आहे आणि त्यांच्या मोटारी किती धोकादायक आहेत.

अतिविद्वानांना हे अतिशय आवडते. नियंत्रणविरोधी, सरकारविरोधी अतिरेकी झटक्यातून नुकतेच सावरता सावरता आता त्यांना शासनाबद्दल भरवसा राहिलेला नसतो. “आमचा नियंत्रण करणार्यांवर विश्वास नाही,” ते म्हणतात. “आम्हाला डाटा स्वतःला तपासता आला पाहिजे.” असे दिसते की तंत्रज्ञान यावर सर्वात योग्य असे उत्तर देते. फक्त सारे ऑनलाईन टाका – कोणावरही विश्वास न ठेवता, लोक स्वतःच डाटाची छाननी करतील.

फक्त एकच समस्या आहे: जर तुम्ही नियंत्रण करणार्यांवर विश्वास ठेवत नाही, तर तुम्हाला असे का वाटते की त्या डाटावर विश्वास ठेवता येईल?

डाटाबेस निर्माण करण्यामागची अडचण ही नाहीय की ते वाचायला कठीण जातात. तपासणी आणि अंमलबजावणीचा अभाव ही अडचण आहे. वेबसाइट्स याबाबत काहीच मदत करत नाहीत. हे डाटाबेस तपासण्याचे काम कुणाकडेच नसल्यामुळे या सारख्यासाठी पारदर्शक डाटाबेसमध्ये सांगितलेल्या बऱ्याचशा गोष्टी या चक्क खोटेच असतात. काहीवेळा तर त्या धडधडीत खोटेच असतात. म्हणजे काही कारखाने दोन नोंदवह्या ठेवतात, एकात प्रत्यक्ष झालेल्या अपघातांची अचूक नोंद असते आणि सरकारला दाखवायच्या दुसऱ्या वहीत त्यापैकी फक्त 10% अपघात नोंदवलेले असतात. 2 पण काही वेळा छुप्या व दिशाभूल करणार्या असू शकतात: म्हणजे फॉर्म चुकीचा फाईल करणे, किंवा चुकीचे भरणे किंवा गुन्हा अशा रीतीने

नोंदवणे की तो फॉर्मचा भागच होत नाही. असे डाटाबेस वाचायला सोपे केले जातात म्हणजे तेव्हा थापा वाचायला सोप्या केल्या जातात इतकेच.

तीन उदाहरणे

- कॉंग्रेसची कार्यवाही लोकांना खुली आहे असे समजले जाते पण तुम्ही जेव्हा गृहाच्या कामकाजाच्या जागी गेलात किंवा (ते काय उद्योग करतात हे एखाद्या पारदर्शक साइटवर जावून तुम्ही पाहिलेत) तर तुम्हाला असा भास होईल की ते आपला सारा वेळ हे पोस्ट ऑफिसांचे नामकरण करण्यात घालवतात. सारे खरे काम हे आणीबाणी किंवा अपवादात्मक परिस्थितीत वापरायच्या नियमांमार्फत होते किंवा वरवर निरुपद्रवी वाटत असलेल्या बिलांमधील उपकलमांमार्फत होते. (बँका वाचवण्यासाठी पास केलेली बेल-आऊट कलमे ही पॉल वेलस्टोन मॅटल हेल्थ अॅक्ट या मानसिक आरोग्याच्या बिलामध्ये टाकली होती.) त्यांच्या स्पीगेल आणि ग्राउ ने प्रकाशित केलेल्या "दि ग्रेट डिरेजमेंट"मध्ये मॅट ताइब्बी ही गोष्ट सांगतात.
- या पैकी बर्खाचशा साइट तुमचे निवडलेले अधिकारी कोण आहेत हे सांगतात. पण त्या निवडलेल्या अधिकार्यांचा खरेच कितीसा प्रभाव असतो? 40 वर्षे न्यू यॉर्क मधील लोकांना वाटायचे की त्यांनी निवडून दिलेले अधिकारी -- त्यांच्या शहराचे लोकप्रतिनिधी, त्यांचे नगराध्यक्ष, त्यांचा गव्हर्नर इ. -- त्यांचे शासन चालवतात. पण रॉबर्ट कारो यांनी व्हिंटेजेने प्रकाशित केलेल्या त्यांच्या "पॉवर ब्रोकर्स" या पुस्तकात उघड केले आहे की सार्यांचा हा समज चुकीचा होता. न्यूयॉर्क मध्ये सत्तेवर एकाच माणसाचे नियंत्रण होते, एक असा माणूस जो जेव्हा जेव्हा निवडणुकीसाठी उभा राहिला त्या त्या वेळी तो हरला होता, एक असा माणूस जो हे सर्व चालवत असेल असे कधी कुणाला वाटलेच नाही: तो होता पार्क्स कमिशनर - रॉबर्ट मोजेस.
- तुमच्या लोकप्रतिनिधीला आर्थिक साहाय्य कोण करते ते इंटरनेटवरच्या अनेक साइट्स आपल्याला सांगतात. पण ही उघड केली गेलेली माहिती ही हिमनगाचे टोक असते. केन सिल्वरस्टाईन यांनी त्यांच्या "हार्पर"साठी लिहिलेल्या लेखमालिकेत दाखवून दिले आहे त्याप्रमाणे (यातील काही भाग त्यांच्या रॅन्डम हाऊसने प्रकाशित केलेल्या "टुर्कमेनिस्कॅम"मध्ये समाविष्ट केलेला आहे), कॉंग्रेसचे सदस्य बनणे म्हणजे वरकमाई करण्याचे असंख्य मार्ग, ते कुठून येतात ते लपवता येते..

पारदर्शकतेचे चाहते या गोष्टी टाळतात. "ठीक आहे," ते म्हणतात, "पण काही डाटा तरी अगदी तंतोतंत खरा असेल. आणि नसला तर लोक खोटे कसे बोलतात त्यातूनही आपल्याला माहिती मिळेलच ना?" कदाचित हे खरेही असेल, पण विचार केला तर असे एखादे चांगले उदाहरण काही नजरेसमोर येत नाही. (खरे तर पारदर्शकतेच्या कामाने जास्त पारदर्शकता आणणे हा अपवाद सोडला तर इतर काही गोष्टी साध्य केल्या आहेत याचे एकही चांगले उदाहरण सापडत नाही) पण प्रत्येक गोष्टीसाठी काहीएक किंमत द्यावी लागते.

परिशिष्ट : पारदर्शकता कधी उपयोगी असते?

पारदर्शकतेच्या प्रकल्पांसाठी जगभर कोट्यावधी डॉलर्स दिले गेले आहेत. हा पैसा आकाशातून येत नाही. मुद्दा हा नाही की अजिबात पारदर्शकता नसण्यापेक्षा थोडी पारदर्शकता चांगली. मुद्दा हा आहे की ही सर्व संसाधने पारदर्शकतेवर खर्च करणे हे ती खर्च करण्याचा सर्वात उत्तम मार्ग आहे का, आणि इतर एखाद्या ठिकाणी खर्च करणे जास्त परिणामकारक झाले असते का.

मला असे वाटते की ते जास्त परिणामकारक झाले असते. हे सर्व पैसे फक्त सरळ उत्तर मिळावे एवढ्यासाठीच खर्च केले गेलेत त्याबाबत काही करण्यासाठी नाही. अंमलबजावणीची क्षमता नसेल तर सर्वात जास्त सहज वाचण्यासारखा डाटाबेस देखील फारसे काही साध्य करू शकत नाही, जरी तो अगदी तंतोतंत खरा असला तरीसुद्धा. तर लोक ऑन लाइन जातात आणि पाहतात की सर्व मोटारी धोकादायक आहेत आणि सर्व राजकारणी हे भ्रष्टाचारी असतात. याचे लोकांनी काय करायचे?

खरे आहे कदाचित ते थोडाफार बदल करू शकतात -- ही राजकारणी व्यक्ती त्या दुसरीपेक्षा थोडे कमी पैसे घेते म्हणून मी तिला मत देणार आहे (पण कदाचित ती जास्त चांगले खोटे बोलत असेल आणि ती तिचे वरचे पैसे पीएसी किंवा फाऊंडेशनस किंवा लॉबीस्ट यांच्या माध्यमातून घेत असेल) -- पण सरकार करू शकते तसे ते मोठे प्रश्न सोडवू शकत नाहीत: एखादी वेबसाईट वाचणारे मूठभर लोक मिळून मोटार कंपन्यांना सुरक्षित मोटारी बनवायला भाग पाडू शकत नाहीत. तुम्ही खरा प्रश्न सोडवायला काहीच केले नाही; तुम्ही सगळे निराशाजनक आहे असे भासवलेत: सर्व राजकारणी भ्रष्टाचारी असतात, सर्व मोटारी धोकादायक असतात. तुम्ही काय करू शकता?

एक पर्याय

विरोधाभास हा आहे की इंटरनेटच तुम्हाला काही तरी करू देण्याचीही सोय करते. लोकांचे गट बांधणे आणि काहीतरी समान उद्दिष्ट योजून एकत्र काम करणे हे इंटरनेटने खूप सोपे केले आहे, आधी कधी नव्हते एवढे सोपे केले आहे. आणि खरी राजकीय प्रगती लोकांच्या एकत्र येण्यातून होते, वेबसाईटवर डाटाचे विश्लेषण करून नाही.

आजपर्यंत आपण बाळपावलांनी चालत आहोत -- लोक इतर ठिकाणी जे पाहातात ते कॉपी करतात आणि त्याचा उपयोग राजकारणामध्ये करण्याचा प्रयत्न करतात. "विकी" सारख्या गोष्टी चांगले काम करत आहेत म्हणून तुम्ही राजकीय विकी उभे करता. सगळ्यांनाच सामाजिक नेटवर्क्स आवडतात. म्हणून तुम्ही राजकीय सामाजिक नेटवर्क उभे करता. पण ही हत्यारे कामाला आली कारण ती त्यांच्या मूळ ठिकाणी विशिष्ट प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न करत होती, ती काही जादू नव्हती. राजकारणात प्रगती करण्यासाठी आपण राजकारणातले प्रश्न कसे सोडवू शकू याबद्दल नीट विचार करणे सर्वात चांगले, इतर क्षेत्रातली उपयोगी पडली म्हणून तंत्रज्ञानांची नक्कल करण्याने नाही.

डाटाचे विश्लेषण हा त्याचा एक भाग असू शकेल पण एका मोठ्या चित्राचा भाग म्हणून. कल्पना करा की काही लोक एकत्र येऊन त्यांना जवळचा वाटणारा एखादा प्रश्न, समजा अन्न सुरक्षा, सोडवायचा प्रयत्न करत आहेत. तुमच्याकडे तंत्रज्ञ सुरक्षेसंबंधीची कामगिरी तपासत असतील, बातमीदार फोन करत असतील आणि लपून छपून तपास करत असतील, वकील दस्तऐवज

मिळावेत म्हणून नोटिसा काढत असतील आणि खटले भरत असतील, राजकीय संघटक प्रकल्पासाठी पाठिंबा मिळवत असतील आणि स्वयंसेवकांचे संयोजन करत असतील, काँग्रेसचे सदस्य तुमच्या प्रश्नासाठी सुनावण्यांचे आयोजन करत असतील आणि तुम्ही उघडकीस आणलेल्या प्रश्नांबद्दल कायदे बनवत असतील आणि, अर्थातच, ब्लॉगर्स आणि लेखक गोष्टी जसजशा घडत जातील तसतशा त्या गोष्टी लोकांपर्यंत पोचवत असतील.

कल्पना करा: शोधकार्य करणारा एक संच, एखादा प्रश्न अंगावर घेत आहे, सत्य बाहेर काढत आहे, आणि सुधारणांसाठी दबाव निर्माण करत आहे. ते अर्थातच तंत्रज्ञानाचा वापर करतीलच, पण ते राजकारण आणि कायदा यांचादेखील देखील वापर करतील. पारदर्शकतेचा कायदा जास्तीत जास्त काय करू शकेल, आणखी एक डाटाबेस तुम्हाला तपासायला मिळेल. पण एखादा खटला (किंवा काँग्रेससमोरची चौकशी)? तुम्हाला सगळा डाटा मिळवण्यासाठी कायदेशीर नोटीस देता येईल, त्यामागच्या स्रोत नोंदी मागता येतील, त्या सगळ्याचा काय अर्थ आहे याबद्दल लोकांची शपथेखाली तपासणी करता येईल. तुम्हाला कधीतरी काय लागू शकेल याचा अंदाज करत बसण्याऐवजी तुम्हाला ज्याची गरज आहे तेच नेमके मागता येईल.

इथे डाटा विश्लेषण खरोखर उपयोगी पडू शकते. यादृच्छिक रीतीने इंटरनेटवर भटकणार्ह्या लोकांना निश्चित उत्तरे देण्यासाठी नाही, तर त्यातील विसंगत्या, आकृतीबंध किंवा जे प्रश्न इतरजण उचलू शकतील आणि तपासू शकतील असे प्रश्न यांचा शोध घेण्यासाठी. अंतिम उत्पादने निर्माण करण्यासाठी नव्हे, तर शोध प्रक्रिया पुढे नेण्यासाठी.

परंतु हे तेव्हाच होऊ शकेल जेव्हा या शोध संचाचे सदस्य इतरांबरोबर सहकार्य करतील. ते त्यांचे लक्ष्य पूर्ण करण्यासाठी जे काही करावे लागेल ते करतील, आणि "तंत्रज्ञान" आणि "पत्रकारिता" आणि "राजकारण" अशा कृत्रिम कप्प्यांमध्ये अडकून राहणार नाहीत.

सध्या, तंत्रज्ञांचा असा आग्रह असतो की ते कोणत्याही विषयावरील डाटा शोधण्यासाठी सर्व प्रकारच्या व्यक्तींसाठी एक निरपेक्ष प्लॅटफॉर्म तयार करीत आहेत. पत्रकारांचा असा आग्रह असतो की ते घडामोडींचे वस्तुनिष्ठ निरीक्षक आहेत. आणि राजकारणी लोक गृहीत धरतात त्यांना सारी उत्तरे आधीच माहित आहेत आणि आणखी नव्या प्रश्नांचा पाठपुरावा करण्याची आवश्यकता नाही. ते सर्वजण स्वतःच्या कप्प्यापुरता विचार करतात, म्हणून त्यांना मोठे चित्र दिसूच शकत नाही.

मी तरी नक्कीच करायचो. मला या विषयांबद्दल कळकळ आहे -- मला राजकारण्यांनी भ्रष्टाचार करू नये असे वाटते, मोटारीमुळे लोकांनी मरू नये असे वाटते -- आणि एक तंत्रज्ञ म्हणून मला या प्रश्नांवर तोडगा काढायला अगदीच आवडेल. म्हणूनच मीही पारदर्शकतेच्या आश्वासनामागे वाहत गेलो. मला असे वाटू लागले की ज्या गोष्टी मी चांगल्या करू शकतो त्या गोष्टी जर मी करत राहिलो -- जसे की कोड लिहिणे, डाटाबेस तपासणे --- तर मी जग बदलू शकतो.

पण असे होत नाही. डाटाबेस ऑनलाइन ठेवणे म्हणजे काही रामबाण नव्हे, पारदर्शकता हा शब्द कानाला गोड लागत असला तरी. पण स्वतःला फसवणे सोपे होते. मला फक्त एवढेच करायचे होते की गोष्टी ऑनलाइन ठेवत जायच्या आणि कोणीतरी कुठेतरी त्याचा कधीतरी

परिशिष्ट : पारदर्शकता कधी उपयोगी असते?

उपयोग करणार होते. तंत्रज्ञ शेवटी हेच तर करतात, बरोबर ना? वर्ल्ड वाइड वेब हे बातम्या प्रकाशित करण्यासाठी डिझाइन केले गेलेले नाही -- ते शास्त्रीय प्रकाशने ते अश्लील साहित्यापर्यंत सारख्या गोष्टींना निरपेक्षपणे जागा देणारा एक तटस्थ प्लॅटफॉर्म म्हणून डिझाइन केले गेले होते.

राजकारण असे चालत नाही. कदाचित कोणे एके काळी न्यूयॉर्क टाइम्सच्या पहिल्या पानावर एखादी गोष्ट छापून आली तर ती दुरुस्त केली जाईल अशी खात्री असायची. परंतु ते दिवस केव्हाच संपलेत. माहिती फुटणे ते तपासकाम ते उजेडात येणे ते बातमी लिहिली जाणे ते सुधारणा होणे हा सरळ मार्ग आता मोडकळीस आला आहे. तंत्रज्ञ आता त्यांच्याकडच्या गोष्टींसाठी पत्रकारांवर विसंबून राहू शकत नाहीत; तर पत्रकार त्यांनी उजेडात आणलेल्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी राजकारण्यांवर विसंबून राहू शकत नाहीत. वेगवेगळ्या दिशांनी जाणारे हजारो लोका बदल घडवून आणू शकत नाहीत. एकाच ध्येयाने प्रेरित झालेले अनेक लोक एकत्र आल्यावरच बदल होऊ शकतो. हे तंत्रज्ञांना स्वतःने करणे कठीणच आहे.

परंतु जर त्यांनी त्याचा ध्येय म्हणून स्वीकार केला तर ते त्यांचे सर्व कौशल्य आणि हुशारी त्या समस्येसाठी लावू शकतात. ज्या बदलांसाठी ते लढतील त्या लढ्यामुळे किती लोकांच्या जीवनात बदल झाला हे त्यांचे यशाचे माप बनेल, त्यांच्या संकेतस्थळाला किती भेटी दिल्या हे नव्हे. त्यांना हे कळेल की कोणत्या तंत्रज्ञानामुळे फरक पडू शकतो आणि कोणते तंत्रज्ञान हे फक्त सुखलोलुपता भागवते. आणि मग ते पुनरावर्तन करू शकतात, सुधारणा करून व्याप्ती वाढवत नेऊ शकतात.

पारदर्शकता ही एक शक्तिशाली गोष्ट असू शकते, परंतु एकटीने आणि स्वतःहून नाही. म्हणूनच डाटा मिळवून तो ऑनलाइन टाकणे हेच फक्त आमचे काम आहे आणि तो कसा वापरावा हे ठरविणे इतर लोकांचे आहे असे म्हणून आपण आपली जबबदारी झटकणे थांबवावे. जगाचे चांगले व्हावे यासाठी लढणे हे आपले काम आहे असे आपण ठरवूया. मला हे सारे विलक्षण सामर्थ्य या कामी लागले तर फार फार आनंद होईल.

टीपा

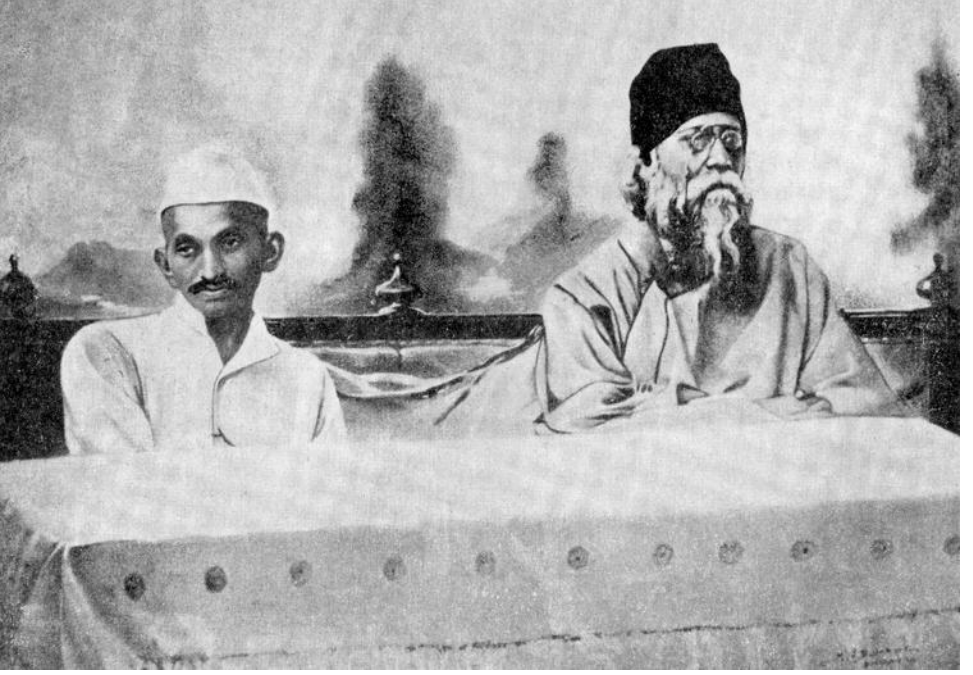
1. आणखी माहिती साठी , पाहा <http://sociology.ucsc.edu/whorulesamerica/power/local.html>.

2. Fast Food Nation, Eric Schlosser, Houghton Mifflin, 2001.

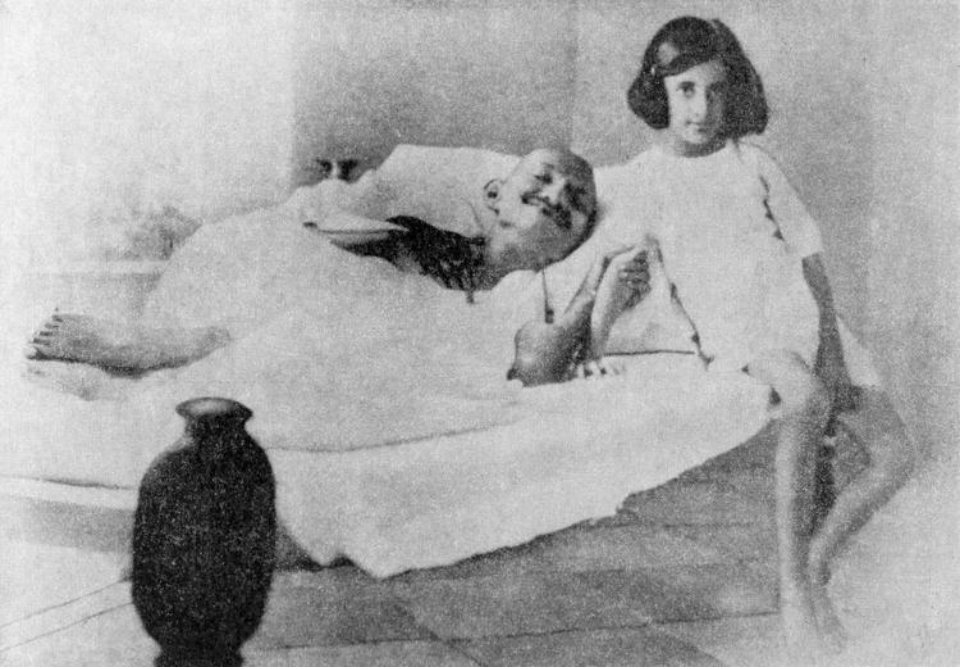

CWMG खंड 74 (1941), दर्शनी, धनुश टकलीवर सूत कातताना

CWMG खंड 17 (1920), पान नं. 169, अहमदाबादमध्ये टागोरांसोबत गांधीजी, एप्रिल 1920

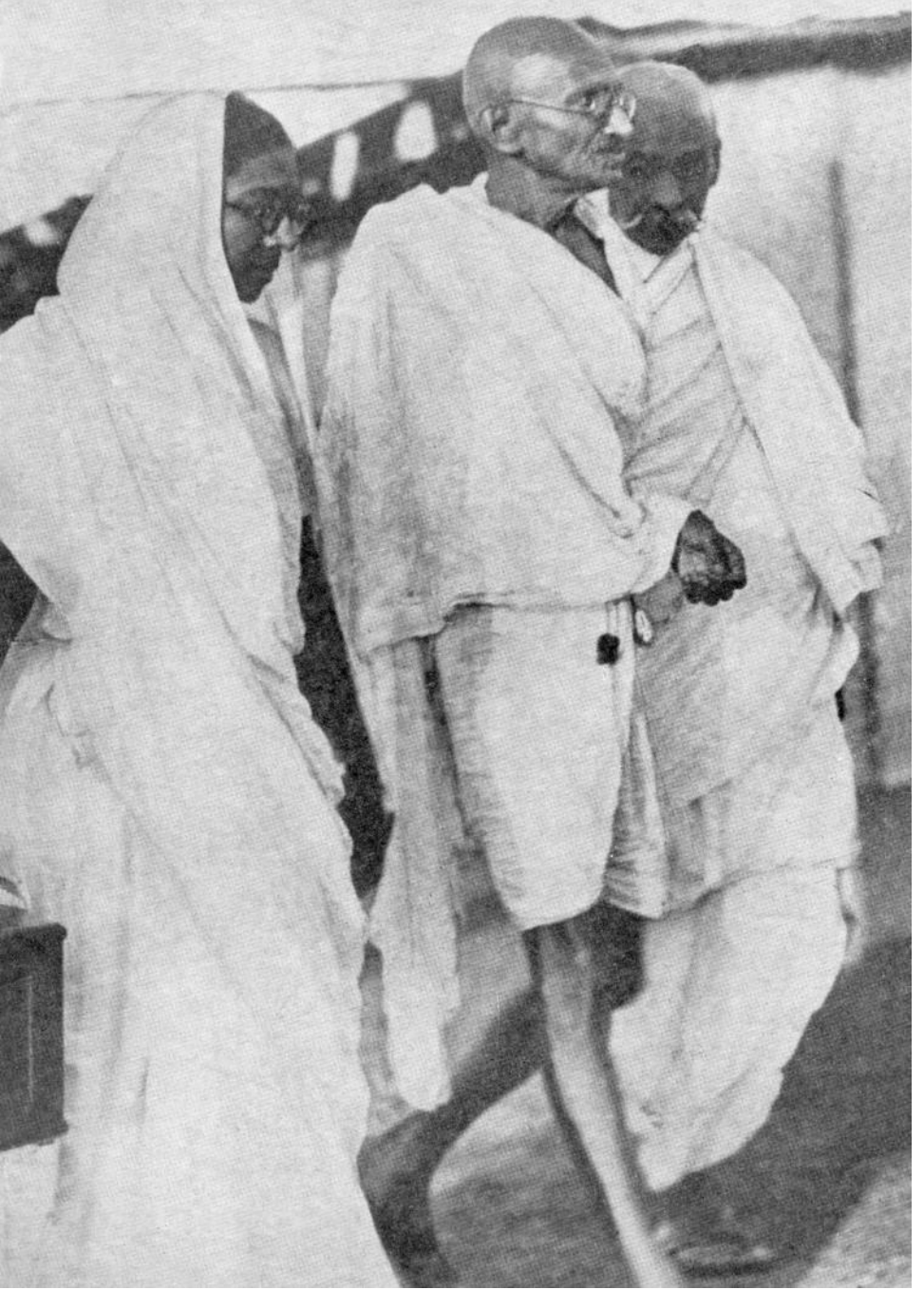
CWMG खंड 25 (1924-1925) पान नं. 177, एका उपवासाच्या प्रसंगी इंदिरेसोबत

CWMG खंड 86 (1947), पान नं. 225, नोआखालीत एका प्रार्थना सभेनंतर

CWMG खंड 89 (1947), दर्शनी

CWMG खंड 59 (1934), दर्शनी, मुंबईतील अधिवेशनात सरदार पटेल व मणिबेन पटेलसोबत

निवडक ग्रंथसूची

- Adams, John, *John Adams: Revolutionary Writings, 1755–1775*, Library of America, 2011.
- Alinsky, Saul D., *Rules for Radicals*, Vintage, 1989.
- Allen, Charles, *Ashoka: The Search for India's Lost Emperor*, Little, Brown, 2012.
- Ambedkar, B.R., *Annihilation of Caste*, Self-Published, 1936, Verso, 2014.
- Austin, Granville, *The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation*, Clarendon Press, 1966.
- Bacon, Lord Francis, *The Advancement of Learning and New Atlantis*, Oxford University Press, 1984.
- Bhattacharyya, Sabyasachi, *Mahatma Gandhi the Journalist*, Praeger, 1984.
- Bhattacharya, Sabyasachi, *Mahatma and the Poet; Letters and Debates Between Gandhi and Tagore 1915–1941*, National Book Trust, 1977 .
- Bingham, Thomas Henry, *The Rule of Law*, Penguin Press, 2011.
- Branch, Taylor, *Parting the Waters: America in the King Years 1954–63*, Simon & Schuster, 1988.
- Branch, Taylor, *Pillar of Fire: America in the King Years, 1963–65*, Simon & Schuster, 1998.
- Branch, Taylor, *At Canaan's Edge: America in the King Years, 1965–68*, Simon & Schuster, 2006.
- Brown, Judith M., *Gandhi's Rise to Power: Indian Politics 1915–1922*, Cambridge University Press, 1972.
- Bryan, William Jennings, *Speeches of William Jennings Bryan*, 2 vols., Funk & Wagnalls, 1911.

Byrd, Robert C., *The Senate of the Roman Republic: Addresses on the History of Roman Constitutionalism*, Government Printing Office, 1995.

Choudhry, Sujit, Madhav Khosla, and Pratap Bhanu Mehta, eds., *The Oxford Handbook of the Indian Constitution*, Oxford University Press, 2016.

Clayton, Richard and Tomlinson, Hugh, *The Law of Human Rights*, 2nd ed., 2 vols., Oxford University Press, 2009.

Cross, Harold L., *The People's Right To Know: Legal Access To Public Records And Proceedings*, Columbia University Press, 1953.

Darnton, Robert, *Censors at Work: How States Shaped Literature*, W.W. Norton & Company, 2014.

Devji, Faisal, *The Impossible Indian: Gandhi and the Temptation of Violence*, Harvard University Press, 2012.

DiSalvo, Charles R., *M.K. Gandhi: Attorney At Law*, University of California Press, 2013.

Doke, Joseph J., *M.K. Gandhi: Indian Patriot in South Africa*, Khil Bharat Sarva Seva Sangh Prakashan, 1909.

Harza, Kai Lal, *Asoka as Depicted in His Edicts*, Munshiram Manoharlal Publishers, 2007.

Gandhi, M.K., *Hind Swaraj: A Critical Edition*, Suresh Sharma and Tridib Suhrud, Editors, Navavijan Trust, 1910, Orient Black Swan, 2010.

Gandhi, M.K., *Satyagraha in South Africa*, S. Ganesan, 1928.

Gandhi, M.K., *The Story of My Experiments with Truth*, 2 vols., Navajivan Press, 1927.

Gandhi, Sonia, ed., *Freedom's Daughter: Letters Between Indira Gandhi and Jawaharlal Nehru 1922–1939*, Hodder & Stoughton, 1989.

Ghosh, Anindita, *Power in Print: Popular Publishing and the Politics of Language and Culture in a Colonial Society* Oxford University Press, 2006.

निवडक ग्रंथसूची

- Gopal, Sarvepalli, *Radhakrishnan: A Biography*, Unwin Hyman, 1989.
- Hofmeyr, Isabel, *Gandhi's Printing Press*, Harvard University Press, 2013.
- Hunt, James D., *Gandhi in London*, Nataraj Books (Revised Edition), 1993.
- Huttenback, Robert A., *Gandhi in South Africa: British Imperialism and the Indian Question, 1860–1914*, Cornell University Press, 1971.
- Jefferson, Thomas, *Jefferson: Writings*, Library of America, 1984.
- Johns, Adrian, *Piracy: The Intellectual Property Wars from Gutenberg to Gates*, University of Chicago Press, 2010.
- Khurshid, Salman, *Sons of Babur: A Play in Search of India*, Rupa & Co., 2008.
- Kling, Blair B., *The Blue Mutiny*, Firma KLM Private, 1977.
- Kulkarni, Sudheendra, *Music of the Spinning Wheel*, Amaryllis, 2012.
- Madhavi, Sunder, *From Goods to a Good Life: Intellectual Property and Global Justice*, Yale University Press, 2010.
- Mandela, Nelson, *Long Walk to Freedom: the Autobiography of Nelson Mandela*, Back Bay Books, 1995.
- Mashelkar, Raghunath, ed., *Timeless Inspirator: Reliving Gandhi*, Sakal Publications, 2010.
- Mitra, Dinabandhu, *Nil Durpan or The Indigo Planting Mirror*, Paschimbanga Natya Academy, 1997.
- Mukharji, Projit Bihari, *Doctoring Traditions: Ayurveda, Small Technologies and Braided Sciences*, U. of Chicago Press, 2016.
- Mukhopadhyaya, Girindranath, *History of Indian Medicine*, 3 vols., Munshiram Manoharlal, 1922, republished 2007.
- Nanda, B.R., *The Nehrus, Motilal and Jawaharlal*, J. Day Co., 1963.

National Gandhi Museum, *Gandhi-ji on Hind Swaraj and Select Views of Others*, National Gandhi Museum, 2009.

Naoroji, Dadabhai, *Poverty and Un-British Rule in India*, Swan Sonnenschein & Co., 1901.

Nauriya, Anil, *The African Element in Gandhi*, National Gandhi Museum & Gyan Publishing House, 2006.

Nehru, Jawaharlal, *The Discovery of India*, Viking, 2004.

Nehru, Jawaharlal, *Glimpses of World History*, Viking, 2004.

Radhakrishnan, Sarvepalli, ed., *Mahatma Gandhi: Essays And Reflections On His Life And Work*, Jaico Publishing House, 1994.

Sanadhya, Totaram, *My Twenty-One Years in the Fiji Islands*, Fiji Museum, 1991.

Sanyal, Shukla, *Revolutionary Pamphlets, Propaganda and Political Culture in Colonial Bengal*, Cambridge University Press, 2014.

Sarkar, Sumit, *The Swadeshi Movement in Bengal 1903–1908*, Orient Black Swan, 2011.

Scalmer, Sean, *Gandhi in the West: The Mahatma and the Rise of Radical Protest*, Cambridge University Press, 2011.

Schiavone, Aldo, *The Invention of Law in the West*, Belknap Harvard, 2012.

Seervai, H.M., *Constitutional Law of India*, 3 vols., 4th ed., Universal Law Publishing Co., 1991

Sen, Amartya, *The Argumentative Indian : Writings On Indian History, Culture, and Identity*, Farrar, Straus and Giroux, 2005.

Sen, Amartya, *The Idea of Justice*, Harvard University Press, 2009.

Sen, Amartya, *Development as Freedom*, Oxford University Press, 1999.

निवडक ग्रंथसूची

Senapati, Fakir Mohan, *Six Acres and a Third*, Originally published 1902, English translation University of California Press, 2005.

Sengupta, Kaviraj Nagendranath, *The Ayurvedic System of Medicine*, 2 vols., Logos Press, 1919.

Sharp, Gene, *The Politics of Nonviolent Action*, 3 vols., Porter Sargent, 1973.

Shiva, Vandana, *Biopiracy: The Plunder of Nature and Knowledge*, South End Press, 1999.

Shiva, Vandana, *Who Really Feeds the World?: The Failures of Agribusiness and the Promise of Agroecology*, North Atlantic Books, 2016.

Talwalkar, Govind, *Gopal Krishna Gokhale: His Life and Times*, Rupa, 2006.

Thapar, Romila, *Asoka and the decline of the Mauryas*, Oxford University Press, 1999.

Thapar, Romila, *The Public Intellectual in India*, Aleph, 2015.

Tharoor, Sashi, *An Era of Darkness: The British Empire in India*, Aleph, 2016.

Tharoor, Sashi, *Nehru – The Invention of India*, Penguin, 2003.

Thoreau, Henry David, *Collected Essays and Poems*, Library of America, 2001.

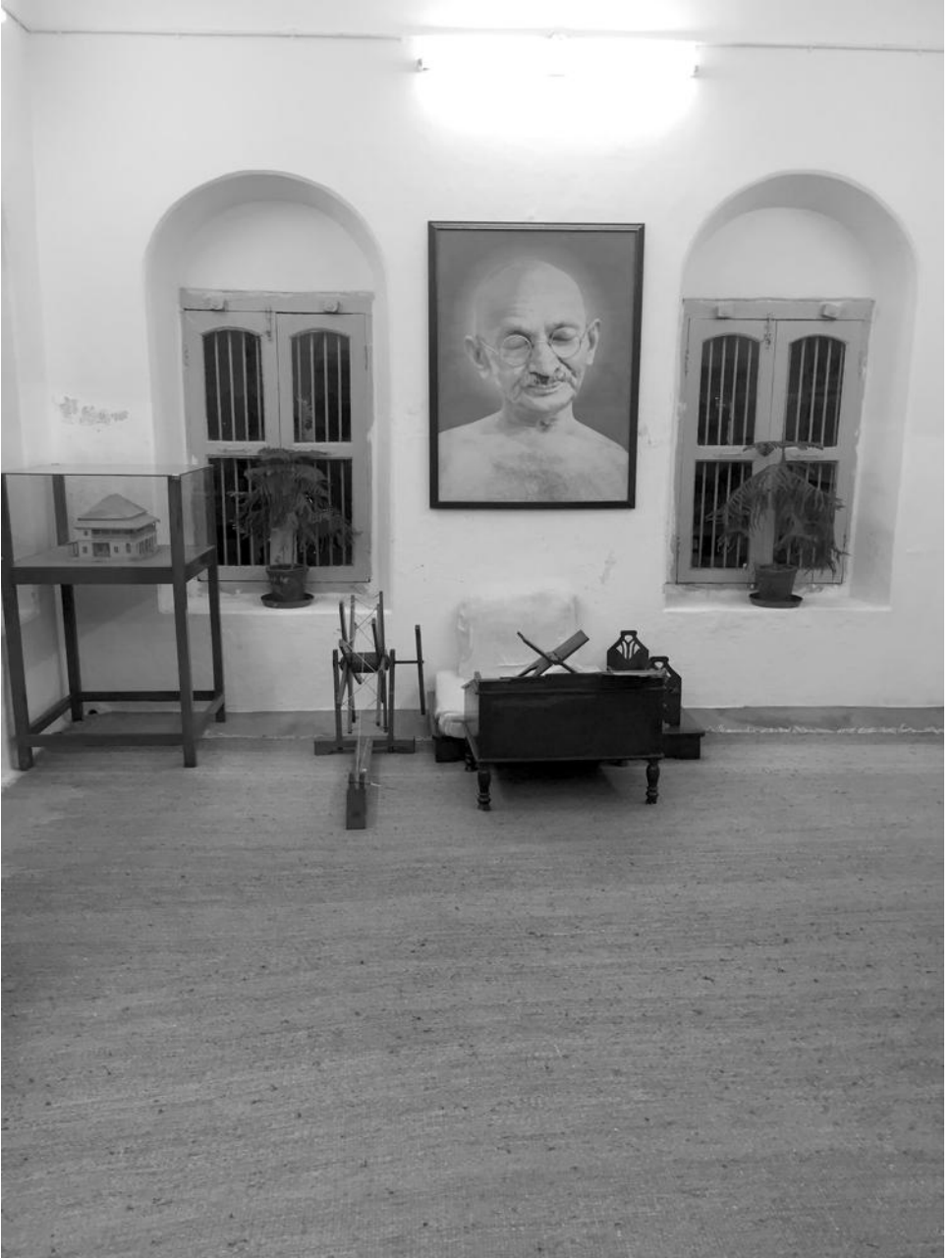
Trivedi, Lisa, *Clothing Gandhi's Nation: Homespun and Modern India*, Indiana University Press, 2007.

Warner, Michael, ed., *American Sermons: The Pilgrims to Martin Luther King Jr.*, Library of America, 1999.

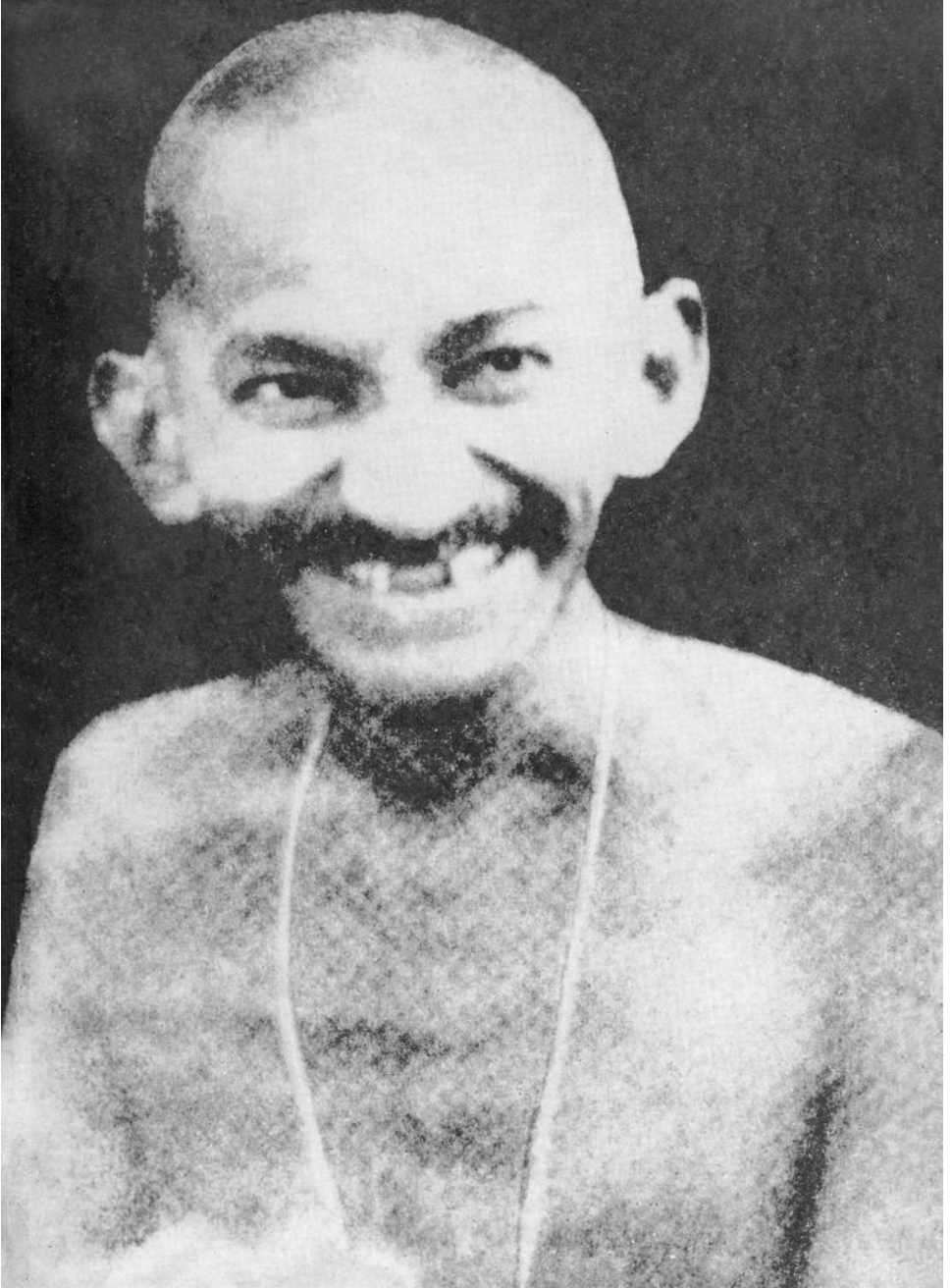
Washington, James M., ed., *A Testament of Hope: The Essential Writings of Martin Luther King*, Harper & Row, 1991.

Weber, Thomas, *On the Salt March: The Historiography of Mahatma Gandhi's March to Dandi*, Rupa, 2009.

Wujastyk, Dominik, et. al., Editors, *Medical Texts and Manuscripts in Indian Cultural History*, Manohar, 2013.

कोचराब आश्रमात

CWMG खंड 37 (1928), दर्शनी

CWMG खंड 13 (1917), पान नं. 368 काठियावाडी फेट्यात

निवडक इंटरनेट लिंक्सची सूची

इंटरनेट आर्काइव्ह, अमेरिका आणि भारतामधील ज्ञानाची उपलब्धता

<https://archive.org/details/A2KInIndiaAndAmerica>

सॅम पित्रोदा, डिजिटल इंडिया

<https://www.youtube.com/watch?v=sSGCLBt1juo>

एनयूएमए बेंगळुरू येथील हॅजगीक कार्यक्रम

<https://archive.org/details/in.hasgeek.2017.10.15.1>

फोटोग्रफ्स ऑफ इंडिया

<https://www.flickr.com/photos/publicresourceorg/collections/72157666804055474/>

पब्लिक लायब्ररी ऑफ इंडिया

<https://archive.org/details/digitallibraryindia>

हिंद स्वराज संग्रह

<https://archive.org/details/HindSwaraj>

भारताची राजपत्रे

<https://archive.org/details/gazetteofindia>

जागतिक पातळीवरील सार्वजनिक सुरक्षा मानके

<https://archive.org/details/publicsafetycode>

सॅम पित्रोदा

<https://sampitroda.com/>

@sampitroda

कार्ल मालामुद

<https://public.resource.org/>

@carlmalamud

CWMG खंड 96, दर्शनी, आंतरराष्ट्रीय छापखाना, फिनिक्स

कोड स्वराज ही आधुनिक काळातील नागरी प्रतिकाराच्या एका मोहिमेची गोष्ट आहे. गांधी आणि गांधींच्या सत्याग्रहाच्या मोहिमांमुळे शासनाच्या देशातील नागरिकांच्या बरोबरच्या व्यवहाराचे स्वरूपच बदलून गेले. त्या मोहिमेपासून प्रेरणा घेऊन ही मोहीम उभा राहिली. ज्ञान हे जागतिक पातळीवर खुले करणे, माहितीचे लोकशाहीकरण आणि ज्ञानाची वासाहतिक मक्तेदारी नष्ट करणे याचा ध्यास घेतलेले मालामुद आणि पित्रोदा गांधींची मूल्ये आधुनिक काळाला लागू करतात आणि भारतामध्ये आणि जगभर बदल कसा घडू शकेल याचा लक्षवेधक आराखडा सादर करतात.

डॉ. सॅम पित्रोदा, हे राजीव गांधी आणि मनमोहन सिंग या भारताच्या दोन पंतप्रधानांचे सल्लागार होते. त्यांना केंद्रीय मंत्र्याचा दर्जा मिळाला होता. 1980 च्या दशकातील भारतातील दूरसंचार क्रांतीचे नेतृत्व केल्याचे श्रेय त्यांना दिले जाते. सॅम यांना 20 मानद डॉक्टरेट पदव्या मिळाल्या आहेत. त्यांच्या नावे जगभरातील जवळ जवळ 100 पेटंट्स आहेत. 1960 च्या दशकात त्यांनी पहिले डिजिटल पीबीएक्स निर्माण करण्याच्या कामात मोठे योगदान दिले आहे. ते एका मागोमाग एक अनेक उद्योग उभे करणारे उदोजकही आहेत व त्यांनी अमेरिकेत अनेक तंत्रवैज्ञानिक उद्योग स्थापन केले आहेत.

इंटरनेटवर चालणारे पहिले रेडियो स्टेशन कार्ल मालामुद यांनी सुरू केले. ते एक अमेरिकेतील खुल्या शासनाच्या चळवळीचे एक संस्थापक व पथदर्शक आहेत असे मानले जाते. कार्ल हे पब्लिक.रिसोर्स.ओआरजी ही विनाफायदा संस्था चालवतात. त्यांनी सरकारी माहिती देणारी लक्षावधी पाने मोफत आणि निर्बंधांशिवाय ऑनलाइन उपलब्ध करून दिली आहेत. यात भारतातील 19,000 मानकांचाही समावेश आहे. त्यांनी या अगोदर आठ पुस्तकांचे लेखन केले आहे.

कोणचेही हक्क राखून ठेवलेले नाहीत

प्रकाशक:

PUBLIC.RESOURCE.ORG

ISBN 9781892628145

9 781892 628145

90000 >

